

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1974**

A TARTALOMBÓL

Józics Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében

Árkai Ferenc: Kosztolányi, az újságíró

Bán Imre László: Gyulai Pál *Romhányija*

Óvárdházi Péter: Gyulai Pál *Romhányija*: műfaj és értékelés

z e m l e

Komlós Aladár: Költészet és bírálat (*Tamás Attila*)

Meghallói a törvényeknek (*Vadas József*)

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon (*Bán Imre*)

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (*Rigó László*)

Tamás Aladár: A 100% története (*Agárdi Péter*)

Móricz Lili: Kedves Mária! (*Vargha Kálmán*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szaunder József
főszerkesztő

Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla
társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

Szűcs Jenő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében 409

Kiss Ferenc: Kosztolányi, az újságíró 436

Kisebb közlemények

Stoll Béla: Szövegjavítások Balassi verseihez. 454 —
Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert versfordításai egyes Nyéki Vörös Mátyás kiadások függelékében. 460 —
Szuromi Lajos: Arany János: Tetemre hívás (Metrikai elemzés). 461 —
Laczkó András: Ady és Csokonai. 467 —
Szemere Samu: Beöthy Zsolt, az esztétikus. 476 —
Szénnási Ferenc: Egy rímfajtáról. 481

Vita

Imre László: Gyulai Pál *Romhányija* 487

Dávidházi Péter: Gyulai Pál *Romhányija*: Műfaj és értékelés 496

Szemle

Komlós Aladár: Költészet és bírálat (*Tamás Attila*) 502

Meghallói a törvényeknek (*Vadas József*) 504

Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon (*Bán Imre*) 508

К. Шахова: Венгерская литература 20-40-Х годов XIX века (*H. Lukács Borbála*) 511

Barla Gyula: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (*Rigó László*) 513

Tamás Aladár: A 100% története (*Agárdi Péter*) 518

Móricz Lili: Kedves Mária! (*Vargha Kálmán*) 520

Krónika

Vita Fekete Sándor Petőfi — életrajzának első kötetéről 523
Rákoczi-ülésszak (*E. J.*)

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménesi út 11-13.

FERENCES ELLENZÉKI ÁRAMLAT A MAGYAR PARASZTHÁBORÚ
ÉS REFORMÁCIÓ HÁTTERÉBEN

1.

A ferences rend szigorúbb (obszerváns) ágának egyház- és kultúrtörténeti jelentősége a kései középkori Magyarországon fő vonásaiban ismert.¹ Az obszervánsok („cserei barátok”)² *familiája* volt jóformán az egyedüli szerzetesrend,³ amely a szerzetesség általános elhanyagolása korában dinamikus fejlődést és gyarapodott. Míg az 1448-ban önállósult *vicaria Hungariae* a XV. század dereka előtt még csak mintegy 25 kolostorral rendelkezett, jórészt a Délvidéken, a század második felében kialakuló, s immár az ország egész területét behálózó tíz örkerület (*custodia*) 1475 körül már 49, 1509 táján 70 rendházat fogott át, mintegy 1500–1700 szerzetessel.³ Az egész Alpokon túli világban — Angliától német földön át Cseh- és Lengyelorszáig — a magyar helytartóság területére esett az obszerváns ferences kolostorok 34 százaléka, itt élt a szerzetesek csaknem 30 százaléka.⁴ Nem kis részben nyilván ez a feltűnő virulencia magyarázza azt a kései középkorban, magán a renden belül élő hiedelmet, hogy az obszerváns mozgalom

¹ A rend történetének széles adatbázison nyugvó, de meglehetősen szemponttalan feldolgozása: KARÁCSONYI J.: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I—II. köt. Bp. 1922, 1924. (kül. I. köt. 305—376.). L. még BALANYI Gy.: A ferences mozgalom begyökerezése magyar földön (Értekezések a tört. tud. köréből 25/10). Bp. 1940. és az alább, a megfelelő vonatkozásoknál idézendő irodalmat. Legutóbb összefoglalóan MÁLYUSZ E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 274. sk.

² Noha a ferences rend egysége elvileg — de csakis a csúcson, a *minister generalis* személyén át — fennmaradt, az 1430-as években kiéleződő harcok nyomán, s főként IV. Jenő pápa bullái (1443, 1446) után a rend obszerváns ága de facto önálló szerzetesrendnek tekinthető, amely már évtizedekkel a teljes, jogi értelemben vett szétválás (1517) előtt igen gyakran így nevezte önmagát: *Ordo Fratrum Minorum de Observantia* vagy *Regularis Observantiae*. Vö. HOLZAPFEL, H.: Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens. Freiburg im Br. 1909. 112. sk. — Bár a magyar rendtartomány is formailag csak a cismontán tartomány „helytartósága” (*vicaria*) volt, maguk a helytartók már 1517 előtt — mint az alább említendő kódex számos irata mutatja — többnyire így címezték önmagukat: *X Ordinis Fratrum Minorum de Observantia provincie Hungariae vicarius*.

³ KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 325—331, 347—348, 385. — Az 1509. évi részletes összeírás: *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore L. WADDINGO*. (Ed. tertia J. M. FONSECA AB EBORA) Quaracchi 1933. XV. köt. 401—404. [A továbbiakban: WADDING]. — Ugyanezt az állapotot tükrözi az alább tárgyalandó *Formulariumban* (f. 232—234) fennmaradt kolostorlajstrom, amelyben azonban a névformák — szemben a Wadding által kiadott itáliai másolat torzult helyneveivel — szabályosak. („Summa locorum et conventuum LXX”, valamint az 1700-as összeírás azonos a WADDING-féle összeírásával.) — Az adataiban pontos egykorú rendi krónika szerint az 1510. évi pestisjárványban 386 barát halt meg: *Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungariae*. Kiad. TOLDY F.: *Analecta Monumentorum Hungariae*. I. köt. H. n. [1871], 271. — Így érthető, hogy az 1523. évi összeírás 1472 barátot talált a 70 kolostorban. KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 385.

⁴ Az arányt a *Formulariumban* fenntartott összeírás alapján számítottam ki, ahol is a *Familia Hungarica* részletezése előtt megtalálhatók a cismontán és ultramontán tartományok kolostorok és szerzetesek száma szerinti összesített adatai is (f. 232—232v).

még a XIV. században a Magyarországra is átnyúló boszniai vikáriában keletkezett.⁵ Az ősrégulához, a *regularis observantia* elveihez való visszatérést hangoztató reformmozgalom sikerét az itáliai kezdetek (1330—70-es évek) után az Alpokon túli területeken is általában az magyarázza, hogy mind az egyházi, mind a világi autoritások egy része örömmel üdvözölte és hathatósan támogatta az új irányzatot, amely valóban betartott szegénységi fogadalma révén a rend hagyományos („konventuális”) ágával szemben a nép körében is rokonszenvet élvezett, s a szerzetesség belső válságának megoldásán túl a világi szférában való hatékony aktivitásával, az ellanyhuló lelkipozíciózás és prédikációs tevékenység felkarolásával megoldást ígért a vallásosság általános kései középkori válságára is. Ez így volt Magyarországon is, itt azonban az általánosan ható tényezőknél túl még különös hajtóerőként kapcsolódott be egyrészt a nagyszámú görögkeleti, „szkizmatikus” lakosság, s lappangó vagy nyílt eretnokségek (huszitizmus) léte és a törökellenes propaganda igénye. Mindez együttesen ad magyarázatot az obszerváns mozgalom számokban is kifejezhető különös virulenciájára a kései középkori Magyarországon. Népszerű vándorprédikációkra, térítésre és a „tévtanok” irtására, valamint tábori papság szerepére a török hadjáratokban csaknem kizárólag a „cserei barátok” voltak alkalmasak. Így érthető, hogy a *paupertas* elvét valló és meg is valósító szerzetesek éppen a legnagyobbak támogatását élvezték; a protektorok első generációjában már olyan nevek szerepelnek, mint Maróthy János, Ozorai Pipo, Újlaki Miklós, sőt maga Hunyadi János. A későközépkori fellendüléshez hozzájárult, hogy a rend vezetését, főleg Laskai Osvát óta (aki első ízben 1497-ben lett a rend előljárója, magyarországi *vicarius*) képzett teológusok és hitszónokok vették át, akik az iskolázás színvonalát is magasabbra emelték. Minden örkerületben működött egy-egy iskola, Esztergomban és Budán pedig a teológiát is magába foglaló magasabb fokú képzés folyt. Itt tanított haláláig (1504) Temesvári Pelbárt is. Mint ismeretes, a magyar nyelvű kódexirodalom születésénél is jelentékeny mértékben éppen ferences obszervánsok bábáskodtak.⁶

Kevésbé ismert a ferences obszervancia szerepe két olyan kardinális jelentőségű történeti vonatkozásban, amely mint a középkori struktúra társadalmi és vallási-kulturális krízisének mutatója sok tekintetben már a kora-újkor problematikája felé utal: az 1514. évi parasztháborúban és a reformáció előzményeiben. Pontosabban szólva, egy-két elszórt adat, sporadikus jel már eddigi ismereteink szerint is sejtetett valamit mindkét vonatkozásban. Eddig is tudtuk, hogy a keresztesbulla budai kihirdetésénél, 1514. április 9-én az obszervánsok helytartója, Dézsi Balázs volt a tolmács, a bullát pedig valamikor májusban a váradi obszerváns gvárdián juttatta el Erdélybe (merőben „szabálytalanul”, mert a kihirdetés ott a püspök feladata lett volna). A parasztháború bukását követő első, Budán megtartott helytartói káptalan (1515. május 27.) határozatai közt nyomatékkel szerepel a rendelkezés, hogy ezután „egyetlen barát sem veheti fel, adhatja vagy prédikálhatja a keresztet a helytartó engedélye nélkül...”, ha bárki ellenkezőleg cselekedne, a prelátusok döntése szerint börtönöztessek be” (s következik a vétkes fráterek vallatásának és büntetésének részletes szabályozása). Mindez, kiegészítve némely elbeszélő forrás (főként Taurinus, Bartholinus és Tubero) információival szerzetes, sőt „szökött szerzetes” keresztes hadnagyokról, nem alaptalanul vonta maga után a sejtést, hogy az obszerváns ferenceseknek valami szerepük lehetett a kereszteshad szervezése körül, sőt később, a parasztháborúban is.⁷ E sejtés még határozottabbá vált, miután a parasztháború készülő ok-

⁵ Pl. Bernardino d'Aquila krónikájában („... quidam asserunt, scilicet quod observantia nostrae familiae a vicaria Bosnae sumpsit exordium”). HOLZAPFEL: i. m. 165.

⁶ KARÁCSONYI: i. m. II. köt. 590—609.; HORVÁTH J.: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1944. 202—217.

⁷ „De bello cruciferorum...” c. emlékirat-jellegű megemlékezés a bulla kihirdetéséről KLUCH J. kiadásában: Történelmi Tár UF 6 (1905), 273. — Thuróczy Miklós erdélyi alvajda levele 1514. jún. 7. Déváról: Székely Oklevéltár V. Szerk. SZÁDECZKY L. Kolozsvár 1896. 48. — Leges ecclesiasticae regni Hungariae. Ed. I. BATTYÁNY [a továbbiakban: BATTYÁNY]. Tom. III. Claudipoli 1827, 668. — Mindazonáltal a ferencesek kiemelkedő

levéltára jóvoltából teljes szövegükben ismertté váltak Bakócz érseknek a keresztes hadat felüggesztő, majd végleg visszavonó parancsai (1514. május 15. és 24.), mert belőlük egyrészt kiviláglik, hogy a keresztpredikáció biztosai (*commissarii*) Budán és Pesten, valamint Erdélyen kívül országszerte az obszerváns ferencesek voltak, másrészt hogy a május dereka táján már az ország különböző vidékein érlelődő lázongásokban, forrongó *conventiculumok*on a szabálytalan és „hamis keresztpredikátorok” sorában, a vezérszónokok közt kiemelkedő szerepet játszottak bizonyos „aposztata és kiátkozott” szerzetesek.⁸ Ugyanakkor azt is tudtuk, hogy legalábbis Budán és Pesten éppen a ferencesek kaptak megbízást az érsektől a bulla végleges visszavonásának érvényesítésére, s a felháborodott tömeg május 25-én részben az obszervánsok budai Szt. János kolostora előtt tüntetett.⁹ A kép azonban mindezek ismeretében is hézagos, a képlet ellentmondásos. Nem kevésbé ellentmondásos a képlet, ha a reformációra gondolunk. Elegendő itt csak utalni arra, hogy egyrészt köztudomásúan az első reformátor nemzedék legkiemelkedőbb alakjai, irodalmi képviselői (Szkárosi Horvát, Sztárai, Kopácsi és mások) korábban obszerváns ferencesek voltak, vagy sejtjük, hogy azok voltak (pl. Ozorai), másrészt a korai időkben éppen a ferences obszervancia volt a reformáció legkombattánsabb ellenfele.

Van-e valami összefüggés e két, mindeddig részleteiben csak hiányosan ismert, inkább csak sejtett körülmény közt, hogy obszerváns ferences szerzeteseknek (sejthetően részben a rend „aposztatáinak”) szerepük volt a parasztháborúban, majd két-három évtized múlva ugyancsak ferences „aposztatak” a reformáció első élharcosai? E kérdésre természetesen csak akkor adhatunk választ, ha magáról e szerepről részleteiben és forrásszerűen valami többet tudunk mondani az eddig ismertnél, s netán felvillan valami abból a mögöttes eszmei háttérből is, ami esetleg éppen a két jelenség „közös nevezőjét” képezi. A kérdés jelentősége eszmetörténeti szempontból nyilvánvaló. Mindeddig úgy tudtuk, hogy a kései középkor vallási krízise és útkeresése a nyílt eretnek áramlatokon — elsősorban a huszitizmuson — kívül Magyarországon mindenek előtt a *devotio moderna* kontemplatív misztikája formájában jelentkezett, aminek a jelek szerint főként a pálos rend volt a hordozó közege.¹⁰ Hogy a misztika egyéb formája vagy a spiritualizmus (amelynek hagyományai viszont Európa-szerte par excellence a ferences rendben gyökereztek) számottevő áramlatként jelen lett volna a középkor végén, mindeddig nem volt ismeretes. Holott ez utóbbi éppen azért érdemel figyelmet, mert a nehézkedési erő, hogy a devóció új formája szociális dimenzióba forduljon át, éppen ebben rejlett. Valójában persze itt is voltak már némi nyomok. Kardos T. mutatott rá Petrus Ulivi (Olivi) *Apokalipszis-kommentárjának* valószínű szerepére a magyar parasztháború ideológiája háttérében. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet a pálos krónika ama információjára, hogy a parasztháború legkiemelkedőbb alvezére és egyéb források szerint legjelentősebb ideológusainak egyike, Lőrinc pap közeli kapcsolatban

szerepét sem KARÁCSONYI J. sem MÁRKI S. (Dósa György. Bp. 1913) nem vette észre. Újabbban jó intuícióval mutatott rá az 1515. évi konstitúciók sejthető háttérére NEMESKÜRTY I.: In signo crucis. Ferencesek és világi papok az 1514-es parasztháborúban. *Vigilia* 37 (1972), 595—599.

⁸ Az oklevéltár FEKETE NAGY A. gyűjtése és előmunkálatai alapján ÉRSZEGI G., KENÉZ GY. és SOLYMOSI L. szerkesztésében készen áll és kiadásra vár. Itt kerül közlésre teljes szövegében először a május 15-i (Kassa v. lt. Suppl. H. 300); és május 24-i (Leleszi kápt. orsz. lt. A. a. 1514, 11. és Dl. 82401.) két döntő jelentőségű oklevél is. A kézirat használatáért e helyütt is köszönetet mondok. — Az itt körvonalazott forrásbázis alapján hangsúlyozta már az obszerváns ferencesek fontos szerepét a keresztes-toborzásban FEKETE NAGY A. kézirat monográfiája át dolgozása kapcsán BARTAG.: *Parasztháború 1514-ben* Bp. 1973, 61.

⁹ Az *Ain groß wunderzaichen* . . . c. több kiadásban (Augsburg, Nürnberg, München 1514. jún.—júl.) ismert röplap első részében, amely egy Budáról írt május 25-i levél szövegét tartotta fenn.

¹⁰ MÁLYUSZ E.: A pálos rend és a *devotio moderna*. BpSz 266 (1944), 95—100.; Uő.: A pálos rend a középkor végén. *Egyháztörténet* 1945, 1—53.; uő.: i. m. (1. jz.), 264—274. — KARDOS T.: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 347. sk.

állt a kápoznai pálos kolostor egyik szerzetesével *propter illius probitatem*, s e *probitas* mögött alighanem közös misztikus-devóciós elvek húzódnak meg.¹¹ A kapcsolatot a pálos misztikával kétségtől alátámasztani látszik az a körülmény, hogy a kommentárok egy középkori kézírata pálos kolostorból került az újabb korban az Egyetemi Könyvtárba, másfelől azonban tudjuk, hogy Petrus Olivi tanai elsősorban a ferences spiritualizmus vezérgondolatai voltak. Mindenesetre e téren is akkor mondhatunk ki valami határozottabb sejtést, ha magáról Lőrinc pap személyéről többet tudunk meg a ma közkeletű nézeteknél.

Még mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, néhány szót általánosságban a ferences obszervancia jellegéről. Ha a ferences rend története jóformán a kezdetek óta meg-megújuló belső hasadások története (egy ilyen hasadás terméke maga az obszervancia is), annak magyarázata az irányzat természetében rejlik. A mozgalom kezdetől fogva egyszerre irányult az egyház belső, spirituális megújítására és az egyház már alapjában nem spirituális jellegű autoritásának megvédésére. A kettős cél nehezen volt összeegyeztethető, míhelyt a rend betagozódott a „világba” és szükségképpen kezdett elfordulni a „Krisztusi szegénység” elveitől. Mindig akadt csoportok, amelyek az ellentmondást felismerték, s a spirituális alapelveket hangsúlyozva előbb-utóbb szükségszerűen szembekerültek az egyház világi autoritásával, magával a pápai hatalommal; ahogy irányzattá erősödtek, úgy vezettek el nézeteik „eretneknek” minősülő tanokhoz és váltották ki az inkvizíció fellépését. Két ilyen jelentősebb áramlatot ismer a rend középkori története: az önmagukat *spirituales* néven nevezők mozgalmát az 1270 körüli időktől az 1316–18-ban bekövetkezett bukásig (eszmei forrásuk főként Gioacchino da Fiore tanítása volt) és a spiritualizmus újra fellángolását a *fraticelli*-mozgalomban a XIV–XV. század fordulójá után (akkor már elsősorban Petrus Olivi tanai alapján). Az *observantia* viszont olyan sajátos reformmozgalmaként teljesedett ki a XIV. századi kezdetek után a XV. században, amely egyidejűleg vette fel a küzdelmet a konzervatív konventualizmus és a radikális (eretnek vagy kvázi-eretnek jellegű) spirituális áramlatok ellen, egyfajta „mérésékelt spiritualizmus” eszmei talaján. Részben itt van sikereinek titka is, de itt rejlik az a feloldhatatlan ambivalencia, ideológiai billenékenység is, ami a mélyben végigkísérte a mozgalmat, hiszen az egyensúly szükségképpen labilis volt, az obszervánsoknak szüntelenül küzdeniük kellett a saját soraikban jelentkező — hol ebbe, hol abba az irányba mutató — divergens áramlatokkal szemben is.¹² Ez a jellegzetes eszmei „balance”-keresés jellemzi a magyar obszervanciát is első irodalmi termékétől, a Jókai kódextól kezdve — mint látni fogjuk — Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát tevékenységéig. Hogy azonban az egyensúly (bizonyos jelek szerint nem előzmények nélkül) éppen az 1510-es években határozottan megbillent, s vezetett el 1514 fejleményeihez, másrészt kihatott — feltehetően — a reformációig, azt éppen az alábbiak hivatottak bemutatni.

Az előljáróban feltett kérdések megválaszolásához, valamint némely eddig is ismert (részben ismeretlen vagy figyelemben nem részesített) jelenség összefüggésének felismeréséhez jórészt az Országos Széchényi Könyvtár egy kódexe adja meg a forrásszerű alapot.¹³ E kódex a magyar obszerváns ferences rendtartomány belső írásos ügyvitelét szolgáló formuláskönyv, amelyet jórészt Dézsi Balázs helytartó jegyzője szerkesztett egybe legkésőbb 1515–17 közt a budai

¹¹ MTA II. OK. 5 (1954), 167–168.; Uő.: i. m. (10. jz.) 386.

¹² Vö. HOLZAPFEL: i. m. (2. jz.), kül. 41–45., 62–66. 80. sk. — HEIMBUCHER, M.: Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche. I. köt. Paderborn 1933³, kül. 697–705. 711. sk. A fraticellikre OLIGER, L.: Documenta inedita ad historiam Fraticellorum spectantia. Archivum Franciscanum Historicum 3–6 (1908–1913) kötetiben.

¹³ OSzK, Cod. lat. 432. Eredeti címe nincs. A BARTONIEK E. által adott cím: Formularium in usum Ordinis Fratrum Minorum regularis observantiae in Hungaria [a továbbiakban: *Formularium*]. Vö. Codices manu scripti Latini. I. Codices Latini Medii Aevi. Bp. 1940. 388–390. A kódex a XVII–XVIII. század fordulójá körül — mint két bejegyzés mutatja — még a szerzetesek birtokában volt, de hamarosan feltehetően magánkézbe került (a gyöngyösi levéltárba már nem jutott el), lappangott, míg 1934-ben a könyvtár egy antikváriustól meg nem vásárolta (OSzK. Növ. Napló 1934/5.). Így érthető, hogy nem használhatták azt már sem a XVIII. századi — részben kézíratos — rendtörténetek írói, sem Karácsonyi J.

konventben (majd munkáját többen kiegészítették 1525-ig) oly módon, hogy a mintadarabokat a konvent sekrestyéjében őrzött levéltárból válogatta ki, s tartotta fenn ezáltal — egyéb másolatok és alkalmi feljegyzések mellett — 188 oklevél és irat többé-kevésbé ép másolatát. Ezek közül 99 datált vagy datálható, s csaknem kilenc tizedük az 1509—1517 közti évkörből — Pécsváradi Gábor és Dézsi Balázs helytartósága idejéből — való, ami egyéb körülményekkel együtt nagymértékben valószínűsíti, hogy a formulárium első szerkesztője e helytartók jegyzője volt, s személyében alighanem azonos azzal az Ivanics Istvánnal, aki utóbb a rendi krónika (*Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungarie*) 1510—1533. éveket felőlelő folytatását írta meg. A kódex szövegeinek nagy része önmagában persze csak „nyersanyag”, minthogy a tartalmi vonatkozások jelentékeny hányada a formulás célzat mögé elrejtve, többségében évszámok és nevek nélküli lappang a kéziratban. Ezek kifejtése révén viszont váratlanul igen becses, mindeddig ismeretlen forráscsoporthoz jutunk, mert ilyen módon a formulárium mögül előbukkan egy — jóllehet csak többé-kevésbé ép — egykorú és hiteles másolati könyv, illetve leveleskönyv, amely főként az 1510-es évek fejleményeibe enged bepillantást. A szövegek némely vallomását már kamatoztattam a parasztháború ideológiáját tárgyaló tanulmányomban.¹⁴ A kódex részletesebb analizisét (a keletkezés körülményeinek, időpontjának, szerkesztőinek meghatározását, szerkezetének és tartalmának ismertetését) más helyütt végeztem el, egyszersmind kísérletet tettem arra, hogy az 1514. évi parasztháború több lényeges mozzanatának forráskritikai revíziójával összefüggésben a kézirat ide vágó tanúságát dokumentált formában értékesítem, tehát részleteiben bemutassam a ferences obszervancia szerepét a parasztháborúban.¹⁵

E helyütt tehát elegendő a továbbiak szempontjából legfontosabb eredményeket és következtetéseket röviden összegezni.

Ami a keresztshad szervezését illeti, immár birtokunkban van annak a körlevélnek a szövege, amellyel a helytartó (Dézsi Balázs) mozgósította az összes örkerületet a bulla kihirdetésére és a kereszttestorvzással kapcsolatos teendőkre Bakócz érsek megbízásából. Birtokunkban van az egyes örök megbízólevele is a keresztprédikátorok számára.¹⁶ Az obszerváns rendtartomány mozgósítása nagy valószínűséggel 1514. április 25-én — a Dózsa kinevezését követő napon — következett be. Az eredmény hamarosan, mintegy két héten belül mutatkozott: a Pest melletti (Rákos mezei) táborban néhány százzal 15 000 főre gyarapodott a keresztsek létszáma, s rohamosan meggyorsult a gyülekezés a különböző vidéki toborzó központokban is. Az eredmény azonban valami egészen más volt, mint ahogy az érsek és a ferences helytartó elképzelte. Bakócz már a május 15. előtti napokban Esztergomba érkező hírekből és panaszokból értesült, hogy az ország különböző vidékein (*in diversis regni Hungarie partibus*) „hamis” és ellenséges keresztprédikátorok (*pseudo, iniqui et falsarii predicatores*) izgatják a népet, „gyűléseket” tartanak, ahol az egybegyűlt paraszti keresztéseket a földesúri cenzus, a királyi dika, általában a szolgálatások, sőt a felsőbbségnek való engedelmesség megtagadására (*obedientiam superioribus denegare*) szólítanak fel, az adószedők és földesúri tisztviselők megölését követelik, általános lázadás, *seditio* érlelődik, már meg is kezdődtek a támadások az udvarházak ellen. Az izgatás részben szerzetes aposztatáktól indult ki, akik máris kiátkoztattak (*per apostatas et excommunicatos, ab apostatis cuiuscunque ordinis religiosi...*).¹⁷

Az a kép, amely a történeti irodalomban és köztudatban mindmáig élt a parasztháború kezdetéről, nem egyéb, mint a forráskritikát nélkülöző, a kései hagyománytorzulást követő ötlet-szerű kombináció eredménye. Az elsődleges és hiteles források mit sem tudnak arról, hogy Dózsa

¹⁴ SZŰCS J.: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság 15/11 (1972), 12—39.

¹⁵ SZŰCS J.: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. LK 43 (1972)

¹⁶ Formularium f. 92—92v, 94. és 102v—103. Szövegük kiadása SZŰCS: i. m. (15. jz.) Függelék 1, 2. sz.

¹⁷ Vö. 8. jz.

már egy forrongó had élén vonult volna el Pest alól, s Cegléden „meghirdette” volna a felkelést; valójában Dózsa már napokkal május 15. előtt táborot bontott, s kezdetben még csakugyan a török ellen vonult, a főhadban az elégedetlenség fokozatosan bontakozott ki — nem függetlenül az országos fejleményektől — már a T i s z á n t ú l, főként Békés és Gyula környékén, május negyedik hetében, s vezetett el a Maros vidéki fejleményekig, a döntő fordulatig (május 28.), amikor Dózsa csakugyan meghirdette a nemesség elleni háborút.¹⁸ A felkelés energiái ekkor már csakugyan — mint az érseki oklevélben áll — „az ország különböző részein” megérlelődtek, sőt, nagyjából körvonalazható négy olyan vidék, forrongó góc, ahol az elégedetlenség (az érsek parancsában emlegetett „gyűlések” eredményeként) má r m á j u s 1 5 . e l ő t t , de legkésőbb május 20. körül forrpontra jutott. Az egyik Abauj és Zemplén megye tájéka, egyik pólusában Szikszóval, a másikban Sárospatakkal; a másik Békés és Bihar határvidéke, két pólusában Gyulával és Váradal; a harmadik Csanád környéke; végül a negyedik a Duna—Tisza közének alsó része, Bodrog és Bács megye.¹⁹ Ami e regionális megoszlásban feltűnő: valamennyi forrongó góc egybeesik az obszerváns ferences rendtartomány egy-egy jelentős kolostorával. Szikszó mellett ott volt az abaujszántói, a másik pólusban a sárospataki rendház; a másik vidéken a gyulai és a váradi, lentebb a csanádi kolostor; végül a Duna mentén a rendházak sora a Bodrog megyei Kölyüdtől Pécsvárad környékéig, Kabolig. Az említett kódex fenntartotta Dézsi Balázs helytartónak egy rendkívüli biztost kinevező rendeletét, amely szokatlan, mintegy statáriális jogkörrel nevezi ki a biztost a szerzetesi életet „meggyalázó és befeketítő bűnök” kivizsgálására, mindennek a rendből való „kinyesésére és a bűnösök méltó fegyelmezésére”, sőt „legvégső büntetéssel való sújtására”. A kinevezés biztonsággal 1514 májusa és augusztusa közé keltezhető, a „karóhordozó” keresztetek felkelése, *veruferorum truculenta rabies* idejére, s a j e n ő i é s p a t a k i örkerület területére szól.²⁰ Az előbbibe tartozott a gyulai, váradi és csanádi, az utóbbiba a szántói és pataki kolostor. Ugyanakkor a fegyelmi vétségek kivizsgálását már augusztus 15. után folytató általános vizitációs eljárás keretében éppen az ú j l a k i örkerületre vonatkozó kinevező levél ismeretes.²¹ Ide tartoztak az említett Duna melléki kolostorok. Az obszerváns ferences *vicaria* területi beosztása szerint íme, pontosan azok a vidékek állnak előttünk, ahol egyéb források tanúsága szerint a parasztháború, helyi kezdeményezésekből, már május dereka táján megkezdődött. Ez a feltűnő egybeesés már nem lehet a véletlen műve.

A rendtartomány előljárársága természetesen a világi és egyházi kormányzat fordulatait követte. Ahogy április 25. körül a kereszties had szervezésével, egy hónap múlva, május 24-én a felkelő had feloszlásával is az obszerváns helytartót bízta meg az érsek. Dézsi Balázs rendkívüli biztost nevezett ki a budai konventbe a zavargások lecsendesítésére.²² Kódexünkben megvan egy keltezetlen feljegyzés másolata is (datálása bizonytalan, lehetséges, hogy már az alább említendő augusztus 15-i gyűlés után kelt), amely azt szabályozza: miképpen kell letartóztatni és börtönbe vetni a rend minden aposztatáját (*apostatam nostre religionis*), a vizsgálat után az *apostasia* miképpen jelentendő a helytartónak, — „hogy ne engedjék az illet többé szerte kószálni és rosszat rosszra halmozni”.²³ Mindez szervesen egészíti ki a Bakócz májusi rendeleteiben emlegetett „apostata” keresztprédikátorok szerepét. Egy emlékiró is kiemeli a kezdeteknél a szerzetesek tevékenységét, akik számára „a *religio* (itt: „szerzetesség, regula”) gyűlöletes és undorító volt”.²⁴

¹⁸ Már BARTA G. több forrásszerű megfontolás és a menetidő reális kiszámítása alapján május 9—10-re tette Dózsa kiindulását Pest alól, s hangsúlyozta a nagylaki fordulat jelentőségét (8. jz. i. m., kézirat 70—76, 84—88, 96 sk.) A kérdés forráskritikai elemzését l. SZŰCS: i. m. (15. jz.), kül. 65—84. jz.

¹⁹ Részleteiben vö. SZŰCS: i. m. (15. jz.), kül. 86—96. jz.

²⁰ *Formularium* f. 14v—16v. Vö. SZŰCS: i. m. (15. jz.), 104. jz. és *Függelék* 4. sz.

²¹ *Formularium* f. 67v—68v.

²² *Formularium* f. 111v. Szövegkiadás: SZŰCS: i. m. (15. jz.) *Függelék* 3. sz.

²³ *Formularium* f. 72. Szövegkiadás: SZŰCS: i. m. *Függelék* 5. sz.

²⁴ *A De bello cruciferorum . . . c.* kéziratban (l. 7. jz.), 273.

Az *apostata* szűkebb értelemben a rendi fegyelmet áthágó, előljáróinak nem engedelmeskedő, a kolostorokat elhagyó, „kóbor” szerzetes megjelölése volt,²⁵ tágabb értelemben — mint alább látni fogjuk — ez volt a megnevezése a ferences fogalmi nyelvben az eszmeileg külön utakon járó, misztikus és spiritualista tanokat valló eretnekgyanús, sőt eretnek elemeknek, akik többé-kevésbé nyíltan szakítottak a renddel. Figyelemre méltó most már Taurinus három általánosító megjegyzése. A felkelés kiterjedésének ecsetelésénél a parasztko kapitányai közt kiemeli a „kolostori barátokat” (III, 186), majd alább mint a legtevékenyebbeket a „szökött szerzeteseket” (III, 190—193), Dózsa „beszédének” megszerkesztésénél pedig ezzel indítja a szöveget: efféle lázító beszédeket Dózsa egykor, ifjú korában a „kámzsás barátoktól” hallott (II, 83—87). Ebből természetesen téves lenne azt következtetni, hogy Dózsa csakugyan ezt mondta; maga az *oratio* nem egyéb, mint antik és humanista szövegtörödékekből egybeszerkesztett mesterkelt tákolmány. Mégis van forrásértéke e helynek is, mert szerves eleme az egész „eposzon” végigvonuló propagandisztikus célzatnak, miszerint nem Bakócz érsek felelős a történetekért, ime sokkal inkább okolhatók az obszerváns ferencesek (a „kámzsás barátok”: *cseri barátok*), hiszen e néplázító is tőlük tanulhatott.²⁶

S csakugyan, ha számba vesszük a parasztháborúban részt vett ismert egyházi személyek közül azokat, akik nagyobb seregtettek élén mint kapitányok, „keresztes hadnagyok” harcoltak, ezek egy-két kivétellel: szerzetesek. Mihály barátot a bukás után a fővezérek sorában, Dózsa György, Gergely és Lőrinc pap neve mellett emlegették, mint a legfőbb nyolc seregtest egyikének parancsnokát: Bács, Baja vidékén, majd a Szerémségben vezette a harcokat, s július utolsó napjaiban Budán végezték ki. Egy másik fontos hadművelleti területen, a Debrő körüli harcokban egy Márton nevű szerzetes volt a kapitány. Ung megyében, Kapos mezőváros környékén ugyancsak egy szerzetes „izgatta a paraszti népséget a nemesség ellen”. Egy dunántúli, Tolna megyei sereg kapitányáról azt is tudjuk, hogy e g y k o r i szerzetes (*un capo, stato frate*), azaz „apostata” volt.²⁷

Külön figyelmet érdemel Dózsa legkiemelkedőbb alvezérének, Lőrinc papnak a személye, akinek alakja körül a későbbi hagyománytorzulás és téves identifikációk folytán éppannyi zavar mutatkozik, mint a parasztháború nem egy fontos mozzanata és a forráskritikát nélkülöző mesterséges motívuma esetében. Téves és tarthatatlan az az ötletszerű azonosítás, amely alakját egybeolvasztotta egy Mészáros Lőrinc nevű, Abaúj vidéki keresztprédikátoréval.²⁸ Minden további elképzelés alapja — úgy ahogy Márki S. nyomán ma a köztudatban él — Istvánffy Miklós *Magyar történelmének* elbeszélése a XVI. század utolsó éveiből. Csakhogy Istvánffy Lőrinc papra vonatkozó vélekedései valamennyi mozzanat esetében nemcsak feltűnő módon eltérnek az ő s s z e s t ő b b i forrásinformációitól (ide értve az összes korábbi elbeszélőket is), hanem közelebbről tekintve minden egyes vonatkozásban pontosan tettenérhető, hogy Istvánffy milyen félreértések és mesterkelt kombinációk révén keverte össze Lőrinc pap alakját a hagyományban és írott forrásaiban megőrzött m á s papkapitányok személyével és szerepével, s teremtett ezáltal máig kiható zűrzavart a parasztháborúnak e kulcsfontosságú főszereplője személye körül.²⁹ A valóságban Lőrinc pap nem volt jelen a kezdeteknél, a pesti táborban, s nem volt „ceglédi pap” (legfeljebb ceglédi származású), hanem Békés és Gyula vidékén csatlakozott

²⁵ KOLLÁNYI F.: Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében. Száz 32 (1898), 816.

²⁶ A Stauromachia információi az események lefolyására, összefüggéseire nézve többnyire használhatatlanok, de egy-egy motívuma, betéte — a szövegkontextustól és tartalmi összefüggésektől elvonatkoztatva — hiteles emléken alapul. A Dózsa „beszéd” forrásaira: CSÁSZÁR Z.: A Stauromachia antik és humanista forrásai. Bp. [1937], 15—17. — Taurinus művének reális megítélésére V. KOVÁCS S.: A Dózsa-háború humanista eposza. ItK 63 (1959), 451—473. — Vö. SZÜCS: i. m. (14. jz.), 36—37.

²⁷ A részletekre l. SZÜCS: i. m. (15. jz.) kül. 109—114. jz.

²⁸ Erre rámutatott már FEKETE NAGY nyomán BARTA G. i. m. (8. jz.), 112—113

²⁹ Minderre bővebben, a vonatkozó forráshelyek kritikájával lásd SZÜCS: i. m. (15. jz.), 115—134. jz.

Dózsa főhadához május 24—25 körül, éspedig nagy valószínűséggel annak a 2000 főnyi parasztseregnek az élén, amely közvetlenül ezt megelőzőleg május 22-én (esetleg már május 15-én) Váradtól két mérföldnyire megvívta a parasztháború első győztes csatáját. Itt, a „Körös és Maros közt” (mint még Istvánffy elbeszélésében is fennmaradt a valós emléktörvény), azaz Gyula és Nagylak közt játszotta Dózsa oldalán azt a forradalmasító szerepet, amelyet a hagyomány személyéhez kapcsoltan megőrzött, majd vezette június—július folyamán a bihari, később Erdélybe is átnyúló küzdelmeket. A leghitelesebb forrásokból kikövetkeztethető minden körülmény mellett szól, hogy Lőrinc pap v á r a d i ember volt, s minthogy a források nagyobbik része egyszerűen csak „papnak”, némelyek azonban s z e r z e t e s n e k mondják, nagy valószínűséggel éppúgy, mint dunántúli sorstársa (*un capo, stato frate*), egyike volt a ferences obszervancia „apostatainak”.³⁰ Ezt támasztja alá két látszólag jelentéktelen, de annál többet mondó motívum. Székely István tartotta fenn Lőrinc pap „nagybotú” jelzőjét. A kolduló obszerváns szerzetesek felszereléséhez tartozott vándorlásuk idején a kolduló bot (*baculum*), s éppen az 1515. évi helytartói káptalan, amelynek egy sor fegyelmi intézkedése az elmúlt évi parasztháborúval függött össze, az önkényes keresztpredikációt eltiltó rendelkezést közvetlenül megelőzően mondta ki: a *baculumok* a jövőben ne legyenek „oly szabálytalanul nagyok”; ha bárki ilyet készít, nyerje el büntetését, s a meglevők is vétessenek el. A másik körülmény, hogy midőn Kolozsvárott, kivégzése előtt Lőrinc papot megmotozták, az oltáriszentséget találták nála.³¹ A vándorpredikációra és misézésre *ad contratas* kivonuló obszerváns „cseri barátok” hordták így magukkal kámsájuk alatt az oltáriszentséget. Mindennek fényében némileg más megvilágításba kerül a *Vitae fratrum Paulinorum* kétségtelen hitelű adata is: a „látogatások” a közeli kápolnai pálos kolostorban megelőzhatték a parasztháborút (azok aligha is fértek volna bele Lőrinc pap 1514. június—augusztusi viharos és mozgalmas tevékenységébe), a Kardos T. által joggal megsejtett misztikus kontempláció tehát a parasztháború eszmei e l ő z m é n y e i h e z tartozik.³²

A parasztháború nyolc kiemelkedő hadműveleti színtere közül háromban (Bihar, Bács és a Szerémség, Heves) szerzetesek voltak a parancsnokok, két szerzetes mellékhadszíntereken (Tolna, Ung) vezette a felkelőket. Őket ismerjük. A többiek, a kisebb szereplők névtelenek. De hogy léteztek, arra a további fejlemények engednek következtetni.

A bukás után néhány nappal, 1514. augusztus 15-én az obszerváns ferences rendtartomány előljárói rendkívüli gyűlésre jöttek össze. A legfőbb, sőt alighanem egyetlen tárgykor a rendtartomány helyzetének általános felülvizsgálata volt. E célból vizitátorokat rendeltek ki valamennyi örkerületbe, hogy azokat *tam in capitibus, quam in membris* vizsgálják meg, megdicsérve a dicséretes dolgokat, de kiigazítva mindazt, ami „a jótól elfordult”, az enyhébb *excessusok* esetében maguk szabjanak ki büntetést, a súlyosabb ügyeket viszont az 1515. pünkösdjére kitűzött káptalanra terjesszék fel. Minthogy az iratanyag másolata együtt van az említett kódexben, részleteiben ismerjük a „bűnök” kivizsgálására irányuló vizitáció lefolytatásának szabályait.³³ A kérdőpontok jegyzékében, amelyekre a vizsgálat irányult, egyebek közt ilyen esetek szerepelnek: „jel vagy tett által szembetűnő, nyilvánvaló bosszú”, „gyalázkodó gáncsoskodás”, „tiszteletlenség az előljárával szemben”, „súlyos testi bántalmazás vagy fenyegetés”. A súlyos és rendkívüli bűnök (*peccatum grave et enorme*) jegyzékét minden vizitátor magával vitte Budá-

³⁰ Hogy Lőrinc pap eredetileg valószínűleg váradi ferences szerzetes volt, felismerte már FEKETE NAGY A.; nyomában BARTA G.; i. m. (8. jz.), kézirat 114—115. — A Lőrinc papot szerzetesnek nevező forráshelyek: SZÜCS: i. m. (15. jz.), 135. jz.

³¹ BATHYÁNY: i. m. III. köt. 668. — Szerémi információja Lőrinc pap kivégzéséről: WENZEL G. kiadásában MHH, Scriptorum, I. Pest 1857. 70.

³² Vö. fentebb, 11. jz.

³³ *Formularium* f. 67v—76v, 110—111. A legfontosabb darabok: *Modus visitationis* (f. 73v, 75—76v) és *Informacio de punctis importandis* (f. 73—73v). Vö. SZÜCS: i. m. (15. jz.), 142—147. jz.

ra és előterjesztette az 1515. május 27-i káptalanon, ahol is — mint tudjuk — a határozatok félreérthetetlenül visszautaltak az előző év „hamis” keresztprédikátoraira (akik a helytartó engedélye nélkül „vették fel, adták vagy prédikáltak” a keresztet), s részleteiben szabályozták a vétkesek vallatásának és büntetésének módját.³⁴ A vádlottat egy hónapon át tartották vizsgálati fogságban a kolostor börtönében, majd tintát és papírt kapott, hogy leírja vallomását. Ha saját vallomása szerint egyszerűen elítélhető volt, bűne mértéke szerint szabták ki a büntetést; ha az egy hónap elteltével sem vallott, kánoni intést kapott és átadták a világi hatóságnak.

Arra már nincs adatunk, hány obszerváns ferences, s miképpen bűnhődött 1514-es tetteiért. Azt azonban beszélték, hogy Dózsa egyik alvezérének, Balog Istvánnak sikerült Munkács tájé-kára, s onnan a Kárpátokon túlra menekülnie, ahol is (Lengyelországban?) szerzetes lett.³⁵

Mindezek a fejlemények már önmagukban is mély, belső hasadásról vallanak magán a ferences obszervancián belül, azt sejtetve, hogy aligha csak egy-két szerzetes „excessusáról” volt szó, akik egyéni indítékokból szembekerültek nemcsak saját rendjük hierarchiájával, hanem magával a társadalmi renddel; minden jel szerint többről, egész csoport lázadásáról volt szó. Figyelemreméltó az 1515. évi káptalan meghívólevelének egy részlete. A káptalant a szokásosnál ünnepélyesebben készítették elő, a szavazó atyákon kívül még másokat is Budára rendeltek, örségenként mintegy 25 szerzetest. Minthogy ily módon a legtekintélyesebb fráterek két—három hétre eltávoztak a kolostorokból, az örökhöz intézett rendeletből kicsendül az aggodalom: különösen ügyeljenek a noviciusokra, nehogy elveszítsék a mértéket (*ne insolescant*), nem különben az újonnan felszentelt papokra, a fiatal klerikusokra és laikus testvérekre, nehogy menten fel-támadjanak bennük a „vakmerőség erői” (*ne statim temeritatis reassumant vires*).³⁶ Jegyezzük meg már most: az aggodalom az i f j a k r a vonatkozik.

Tudunk-e valami érdemlegeset mondani a vázolt fejlemények mögöttes háttéréről, előzményeiről, olyan rejtettebb áramlatokról, amelyeknek az obszervánsok 1514. évi szerepe is csak tünete?

2.

Fölöttébb kétértelmű a ferences krónika megemlékezése a parasztháborúról. A szokványos sztereotípiákkal bélyegzi meg Dózsát és a „nemesség ellen dühöngő” köznepet, egyébként azonban főként a k ö i c s ö n ö s pusztításokat ecseteli, amikor pedig ahhoz a ponthoz ér, hogy „nemcsak világi papokat, de sok szerzetest is nyomorultul megölték, némelyeket tűzön megégették, másokat karóba húztak, megint másokat megcsönkítettak és darabokra kaszaboltak” — e mondat félreérthetetlenül a nemesi bosszúnak áldozatul esettekre vonatkozik!³⁷ kétértel-

³⁴ BATHÁNY: i. m. III. köt. 668—669. — *Formularium* f. 50v—51. Szövegkiadás a SZÚCS: i. m. (15. jz.), *Függelék* 6. sz.

³⁵ Szerémi emlékiratában (31. jz.), 70.

³⁶ *Formularium* f. 79v—80.

³⁷ „Multi etiam, nedum presbyteri, sed etiam religiosi, miserabiliter occisi sunt, alii utpote igne combusti et assati, alii palo infixi, alii abtruncati, alii scissi in partes, et principaliter eorum ductor, scilicet Georgius Szekely dentibus pecuariorum (!) id est *hayduk*nak traditus est lacerandus. . .” *Cronica seu origo*, 286. — E kivégzési módok pontosan egybevágóak azokkal, amelyekkel Budán július utolsó napjaiban több papot és szerzetest látványosan sújtottak (többek közt a Szerémségben elfogott Mihály barátot), s amelyekről több szemtanú részletes beszámolóját ismerjük: Antonio Suriano velencei követ július 29-i jelentését (1 *Diarii* di Marino Sanuto. Ed. N. BAROZZI, G. BERCHET, R. FULIN etc. Venezia 1887 XVIII. 479.), Niccolò de Zuanne augusztus 11-i beszámolóját („Etiam qui in Buda i hanno fato le più gran becharie del mondo di costoro; e l'altro eri fezeno squartar un prete vivo, et rostino un frate vivo, da poi l'altro zorno justixio tre preti, uno impalo, l'altro su la ruoda, l'altro squarto vivo. . .” 1 *Diarii* . . . XIX. 17.), Lev Zdenek augusztus 21-i levelét (Archiv Český 7, 1887, 76.) stb. Lásd e kivégzésekről még: Szerémi (31. jz.), 70. és a budai emlékirat (7. jz.), 274. — Barnabás papot Hajszentlőrincben, Lőrinc papot Kolozsvárott égették meg elevenen.

mű az obszervánsok szerepére vonatkozó összefoglaló megjegyzés is, úgyhogy jóformán lefordíthatatlan: „*In tantis discordiarum seditionumque fluctibus etiam patres et fratres nostri versati sunt in maximis animarum curis et tribulationibus*”. Melyik oldalon „forgolódtak” a fráterek? Melyik féltől szenvedtek „sanyargattatást”? A kétértelmű homály alighanem szándékos, mert hiszen erre egyértelműen nem is lehetett felelni. M i n d k é t oldalon ott voltak ugyanis az obszervánsok, még ha ez természetesen azt is jelenti, hogy a törés pillanatától fogva a szervezet egészével szemben bizonytalannal egy törpe, de annál elszántabb minoritás maradt meg a kereszt immár lázító jelenél.

A ferences obszervancia e mély, belső hasadása nem történelmi talány, hanem látványos kirobbanása lappangó feszültségeknek, amelyeket természetesen a szituáció, az 1514. év katarzisa buktatott felszínre, előzményei azonban ott lappanganak a megelőző években és évtizedekben.

A ferences spiritualizmusban, mint a rend egyetemes történetéből tudjuk, mindig benne rejtett valami mélységes ambivalencia, meg-megújuló hasadások előidézője. A középkori világszemlélet eszmei tekintetben csakis a túlvilág felé volt nyitott, és pedig csakis azon a kapun, amelyet az egyház mutatott meg az árnyékvilágban botladozó esendő emberi lény számára; e szemlélet zártságán paradox módon kétféle, egymástól távol eső — sőt ellenséges — eszmei irányzat ütött réseket a középkor alkonyán. A reneszánsz és humanizmus az emberi természetet, mint olyat, emancipálta, „naturalizmusánál” fogva azt sugallva, hogy minden, ami természetes, éppen mert a természettől való, erkölcsileg jogos. A későközépkori misztika teoretikus értelemben éppen ellentétes oldalról, „spiritualizmusánál” fogva az emberi természet átszellemlése felől indult ki, de ezt már az itteni, evilági életben vélte megvalósíthatónak, következtetésként gyakran gyakorlatilag ugyanoda jutott: az ember (legalábbis a „kiválasztottak”) minden hajlama és kívánsága erkölcsileg jogos. Az aszketikus misztikus és spirituális túlfeszítése a szerzetesi eretnkségekből — például éppen a ferences fraticellizmusban — eljutott a „szabadság szelleme”, a „lélek szabadsága” eszméjéhez, hogy e gondolatkör a népi radikális törekvésekkel érintkezve határozottan az emberi „természet” emancipálása irányába forduljon. Minden eretnkségbe hajló szekta képzeletvilágában egyfelől, a dolgok kezdetén, misztikus előkép gyanánt Ádám állott, de immár nem mint a kegyelem hordozója, hanem a munkálkodó, földműves — tehát a „bukott” — Ádám (a „bukott” emberi természet mint olyan, minden társadalmi és vallási érték végső forrása), a dolgok végét pedig az eschatologikus „kiválasztottság” gondolatköre jelölte ki, hogy közbül a radikálizált misztikában (például a huszitizmusban) a föld szegényei, *benedicti rustici* testesítsék meg a közvetítő közeget az Ádám-szimbólum (a természet eredeti egyenlősége) és Krisztus „ezer éves birodalma” (a kiválasztott szegények hatalma) közt. A későközépkori spirituális megalapozású misztikát és a radikális népmozgalmakat eszmei tekintetben rejtett közlekedőedény-rendszer kötötte össze, s rokonította — minden eredendő idegenségük, sőt ellentétük ellenére — a reneszánszsal, mert az eredményt tekintve találkoztak. Mindkettő ugyanazt a struktúrát rombolta, s végső fokon — mindegyik a maga eszközeivel — ugyanazt szolgálta: az ember felszabadulását.³⁸

A spiritualizmus és szociális radikalizmus „közlekedőedény-rendszere” természetesen nem automatikusan működött, főként ha a „mérésékelt spiritualizmus” olyan intézményesített szervezetre gondolunk, mint a ferences obszervancia. A magyar mozgalom maga, mint már 1370 táján első irodalmi terméke, a Jókai kódex mutatja, spirituális alapokon indult ugyan, de kinosan ügyelt arra, hogy küzdelmeit egyrészt a konventualizmussal, másrészt a „tévtanokkal” szemben kiegyensúlyozza.³⁹ Hogy azonban a „balance” megtartása nem volt egyszerű, arra nézve már a XV. század utolsó évtizedeiben sokasodnak a jelek. A ferences mozgalom belső

³⁸ Ezekre az összefüggésekre a részleteiben lásd IVÁNKA E. méltatlanul kevés visszhangot keltett tanulmányát: *Renaissance kutatás és teológia*. *Theologia* 5 (1938), 25—34.

³⁹ KASTNER J.: *A Jókai kódex és az obszerváns kódexirodalom*. *EPhK* 56 (1932), 203—211. 57 (1933), 58—66.

eszmei repedéseinek kezdeteit Itáliában és másutt, már a XIII. század óta mintegy szeizmográf-ként mindig kisebb csoportok ellenzéki mozgalmi jelzik. Kezdeti fokon rendszerint a reformot keveslők, a rendi hierarchiával ellenszegülők exodusai mutatják a válságot: az ellenzék kirajzik a kolostorokból, a „tökéletesebb” regulát és devóciót keresi kisebb házakban, remeteségekben. A magyar rendtartományban ennek a törekvésnek az 1460-as években mutatkoznak határozott jelei. A helytartó 1462-ben az érsekhez fordult panasszal az előljáróik engedélye nélkül távozó, az országban szerte kószáló és kisebb közösségeket, remeteségeket alapító rendtagok ügyében. Az egyik ilyen kis kolostor a Somogy megyei Igal mellett, egy erdőben létesült. Széchy Dénes érsek el is rendelte kiközösítésüket.⁴⁰ Egy évtizeddel később értesülünk arról, hogy hitehagyott (apostata) ferences szerzetesek rendszeresen Moldvába menekülnek. Mint tudjuk, Moldva volt a menedékhelyük az 1430-as években az inkvizíció elől a magyar délvidékről menekült huszitáknak, akik magukat „az isteni törvény testvéreinek” nevezték, s tanaikat ezidőtájt (1461) írták össze.⁴¹ Laskai Osvát az 1497 előtt írt *Quadragesimale*-ben egy helyen felkiált: „Ó, hányan vannak ilyenek a rendben, akik alázat nélkül engedelmeskednek, s zúgolódva, nem istenre való tekintettel!” Majd mindjárt el is mond egy történetet, amely a magyar familiában esett meg. Midőn egy gvárdián a rendi engedelmességre szólított fel egy frátert, az így válaszolt: „Én, szeretett atyám, engedelmességgemmel Krisztus urunknak köteleztem el magam, érette és országáért, de bizony kevesek értik ezt...” Majd a gvárdián hallgatási parancsára ekként replikázott: „Vakmerően szólsz, mindig háborgatsz engem”.⁴² A rendi *obedienciával* szembeállított devóció Krisztushoz és „Krisztus országához”: immár az ellenzéki magatartás tartalmára is fényt vet. Ugyanebben a beszédben alább ismét a magyar rendtartományból vett példa kerül elő e bibliai textus kapcsán: „Mert keskeny az út, amely az élethez visz és kevesen vannak, akik megtalálják azt” (Máté 7, 14). „De azok közül is, akik megtalálták, sokan letérnek arról” — fűzi tovább a gondolatot, utalva egy bizonyos Csanádi Benedek fráterre, aki „a keskeny úton gögösen járt”, ezért le is tért arról és apostatált. Hasonlóképpen Hunyadi András „és többen mások”.⁴³ Egy másik beszédmintájában Laskai egy bizonyos szerzetessel példalózik, aki nem volt képes békésen élni a kolostori közösségben, hanem „megfontolván, ahogy a *Vitae patrumban* áll, vette butykosát és elvonult egyedül lakni”.⁴⁴

Heterogén jelenségek ezek, a remeteség aszkézisének keresésétől a sejthető spirituális ellenzéki ségen át a nyílt aposztáziáig és eretnokségig, de közös nevezőjük a középkor-végi vallásosság útkeresése és a rendi fegyelem válsága. Az aposztaták és a „botrányt okozó és erőszakoskodó” barátok ellen különben már az 1500. évi budai helytartói káptalan határozatokat hozott.⁴⁵ A századforduló körüli helytartói *exhortatiókban* visszatérő motívum a belső fegyelmetlenségek kipellengérezése, noha természetesen a *sed heu, proh dolor!* kezdetű, ostorozó passzusokban sok a sztereotíp elem, s a homályos utalás a „bűnök feketeségére és botrányok elkövetésére”, a „vizsályok szítására”, amelyeknek tartalma bizonytalan.⁴⁶ A „bűnök” a szövegek utalásai szerint természetesen többirányúak. A konventuálisokhoz való átszökések, a szegénységi foga-

⁴⁰ KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 343.

⁴¹ KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 380. — Acta Bosnae potissimum ecclesiastica. (Monumenta Spect. Hist. Slav. Merid. Vol. 23). Coll. E. FERMENDŽIN. Zagrabiae 1892. 245—248.

⁴² „O quot sunt tales in ordine, qui indevote obediunt, et cum murmure, non intuitu dei!” . . . „Ego, inquit, pater charissime, meam obedientiam vendidi Christo domino pro se et pro regno suo, sed vere pauci hec intelligunt. Sic contigisse fertur in nostra familia Hungarie . . .” A történet csattanója természetesen, hogy a hallgatásra ítelt ellenszegülő barát visszatért a közösséghez. *Quadragesimale* (Biga salutis). Sermo 19. (Hagenau 1498)

⁴³ „. . . Sed et qui inveniunt, multi de ea corruunt, sicut bene invenerat frater Benedictus de Chanadino; et quia in arte via superbe incedebat, ideo corruit de ea apostando. Similiter frater Andreas (de) Hwnyad et alii nonnulli”. Uo.

⁴⁴ *Sermones dominicales*, Sermo 85.

⁴⁵ BATTHYÁNY: *Leges* III. köt. 647.

⁴⁶ Pl. Sárosi Bertalan *exhortatio*-jában (1488-i datálására lásd a kódex leírását): „Sed hew, proh dolor! iam plerique ex nobis nihil in suo sanctissimo proposito proficientes . . .” kezdetű

dalom megszegése, a „belső negligencia az erények gyakorlásában, amely külsőleg botrányt okoz” (1488) — azaz az obszervancia be nem tartása — éppúgy ostorozás tárgya, mint sejtethető törekvések a fentiekhez hasonló szigorúbb felfogásra és misztikus elhajlásra. Ne feledjük, a ferences *obedienciát* mindig kétfelől fenyegette veszély. Egy konkrét vétség azonban már itt is kiemelkedik, különösen Ceglédi Egyed körlevelében (1505), ahol is a helytartó megütöközve ítéli el azt a „merészséget”, ahogy némely barátok „a világiak előtt az egyház főpapjait és egyéb egyházi férfiakat, nem különben tetteiket gúnyosan támadják, ezáltal nem egyebet, mint botrányt, civódást és gyűlöletet hintve el”. Ennek és egyéb szabálytalanságoknak az okát a helytartó abban látja, hogy sok barát a helytartói káptalanok határozatait „kevésre becsüli, sőt semmibe veszi”.⁴⁷

A magyar rendtartomány életében aztán az 1510-es évek elején következett be több, eredetében talán egymástól független, de a belső válságot együttesen elmélyítő fejlemény. Az 1510. évi pestis idején terjedtek el két szlavóniai barát „csodás víziói” *de temporibus futuris ac contingentibus in eis*. A szövegkontextus nem hagy kétséget afelől, hogy itt az egész rendtartományban terjesztett (*propalabantur*) misztikus apokaliptikus látomásokról és jóslatokról van szó, amelyeknek társadalmi tartalmuk lehetett, mert a rend krónikása hozzáfűzi: „tartományunk szegény fráterei sok főpap előtt gyűleletessé váltak”.⁴⁸ Ezt követően, Pécsváradi Gábor második helytartósága idején (1511—13) váratlanul megszorodtak az önostorozó (flagelláns) társulatok, ami — mint ugyancsak a rendi krónikából tudjuk — „nem kis ellentmondást váltott ki számos helyen, főként Nagybányán” (itt a polgárok és egyháziak támadtak rájuk), s ami miatt mindenféle vádakkal illették az obszerváns barátokat, „nem kis szorongatásnak téve ki őket”. Ezek az aszketikus társaságok (*confraternitates seu societates verberatorum seu flagellatorum*) a jelek szerint a ferences harmadrendű testvérek gyűlekezeteinek egyik sajátos kiágazásaként működtek, eredetileg az obszervánsok felügyelete alatt. Úgy látszik azonban, hogy misztikus aszkézisük ebben az időben már kicsúszott az ellenőrzés alól.⁴⁹

Mindezzel párhuzamosan magán a szerzetben belül az 1512—13. évben egy ellenzéki csoportosulás határozott körvonalai bontakoznak ki a forrásokból. Az említett Pécsváradi Gábor 1512. évi körlevelében súlyos szavakkal ostorozza bizonyos fiatal, nemrég felszentelt „hamis barátok rebellióját”, akik „lábbal tiporják” a rendi fegyelmet, nem hajlandók engedelmeskedni előljáróiknak, sőt a reguláknak és parancsoknak „emelt homlokkal nem állnak nap mint nap ellen-szegülni, vakmerően követve önnön gonosz hajlamaikat”. A helytartó előbb hozzájuk fordul

passzus (*Formularium* f. 18). Hasonlóan homályos egy másik, valószínűleg 16. sz. eleji (Laskai Osvát?) körlevelében: „Sed est, o patres et fratres . . . quod me multum monet, quia plures de nobis sibi manna deesse causantur . . .” stb. „Sed pro dolor! patres mei venerandi, multi nostrum spiritualiter exeunt Egiptum, transeunt mare rubrum, ambulat per desertum . . . sed non intrans terram promissionis”, és így tovább (Uo. f. 27—27v). — Ceglédi Egyednél [1505] a „Doleo denique . . .” kezdetű passzus (Uo. 30v).

⁴⁷ „Perhorreo insuper quorundam ex nostris audaciam, qua . . . coram laicis contra ecclesie prelatos ac ceteros viros ecclesiasticos, necnon ipsorum acta suggilando consurgunt, nonnisi scandala, iurgia ac odia seminando . . .” *Formularium* f. 31. — Később a ferrarai általános káptalan (1509. jún. 8) határozatai közt (ahol is az artikulusok jelentékeny részének magyarázata: „invalescite plurimorum fratrum in diversis provinciis ambitione insolentia et protervia . . .”) „Item predicatorum caveant a detractionibus et oblocutionibus contra prelatos ecclesiasticos et principes seculares, et similiter fratres ceteri, tam publice quam private.” *Cronica seu origo*, 268.

⁴⁸ *Cronica seu origo*, 271.

⁴⁹ *Cronica seu origo*, 283. Vö. KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 369. — A Ferences Levéltárban megvan X. Leó pápa egy 1513. máj. 23-i bullájának másolata, amely megerősíti IV. Jenő egykori kiváltságát mind a harmadrendű házakra, mind e társulatok létesítésére és felügyeletére nézve, amiről a budai gvárdián júl. 20-án külön másolatot készítettett (Középkori oklevelek, 95, 96. sz.) Hogy itt az obszerváns helytartóság önvédelméről volt-e szó, vagy a krónika téved, s a flagellánsok elszaporodása 1513 nyara után, éppen e bulla nyomán következett-e be, nem állapítható meg.

(„Ó, ti megátalkodott fiai az engedetlenségnek...!”), mit gondolnak, elkerülhetik a súlyos büntetést? Majd alább, az egész rendtartomány „botrányairól” szólva visszatér a kérdésre: „De óh, fájdalom! igen sok barát, megromolván élete, botrányosan tévelyeg és elkarhozik; úgy vélik, hogy afféléket, sőt még alantasabb dolgokat engedhetnek meg maguknak, mint aminőket az (említett) bűnös barátoktól látnak gyakorolni, és mind nagyobb a veszély, hogy sokan a tökéletesedés és erények útjáról letérve, ez öntelt barátok botrányos példájától megrontva, vagy egyáltalán levetik szent rendünk öltönyét, vagy nap mint nap letérnek az üdvösség útjáról...”⁵⁰ De jaj annak, aki botrányt okoz! Jobban jár az ilyen, ha malomkövel a nyakán a tenger mélyében süllyed el, mint hogy másokat megbotráncoztatva örök gyötrelmre a pokol mélységére vettetik. Az ilyen ál-szerzeteseket, akik az istenfélelemmel nem törődve „szent rendünket gonosz példájukkal befeketíteni nem átalottak,” atyánk, Szent Ferenc még életében átokkal sújtotta valamennyi barát elrettentésére — fejeződik be a körlevélnek ide vágó passzusa. (Valójában persze nem Szt. Ferencről származtak a hagyományban megőrzött kiátkozások, hanem egy évszázaddal későbbi utódaitól az 1310-es években, akik a spirituálisok mozgalmát zúzták szét.)

A rendi krónikában is megvan a nyoma ennek a mozgalomnak, bár a krónikás a cismontán helytartó Magyarországra küldött általános biztosit, egy Benedictus Benkovich nevű dalmáciai szerzetest állítja be bűnbaknak. E biztos már Dézsi Balázs helytartósága idején érkezett ide, s a tapasztalt szerzetesek tanácsait mellőzve „bizonyos hozzá húzó, sőt hízelgő suttogók, főként fiatal barátok tanácsával élt”. Ezek „sugallatára” különféle káros újításokat akart bevezetni, „fölkötébb hirtelenkedve és *furiose*” tevékenykedett, „különféle fenyegetésekkel” élt és „hasznalóképpen tiszteletlen, és esztelen, nem kevésbé viszályt keltő rendelkezéseket” hozott, általános konfúziót okozva ezáltal a magyar tartomány rendi kormányzatában kiérdemesült atyák körében. Hogy pontosan mi húzódik meg e súlyos, s a rendtartomány régi előjáróságának elítélését visszhangzó minősítések mögött, arra nézve a krónikáról (aki maga is ehhez a régi generációhoz tartozott) kevés konkrétummal szolgál. Ez egyébként általánosan megfigyelhető jelenség a ferences irodalomban és iratokban egyaránt. A szüntelen — s a belső írásbeliségben minduntalan kifejezésre juttatott — félelem a „botrányoktól”, a *scandalum*októl a formulázást mindig valami emelkedett, biblikus homályban tartja. Ezért ritka, hogy a belső viszályokat pontosan nevének nevezzék, különösképpen pedig a „bűnöket” és tévtanokat részletezzék, hiszen ezek léte a kortársak előtt több-kevesebb mértékben amúgy is ismeretes volt, bővebb taglalásukkal pedig a rend előjárói nem kívántak akaratlanul is propagátoraikká válni. (Innen érthető Pécsvárad iménti, 1512. évi *exhortatio*jának súlyos kitételei és dörgedelmei mögött is a szándékos homály, a tartózkodás, nehogy a „tévelygés” pontos tartalma napvilágra kerüljön, midőn a gárdiának a kolostori közösségek előtt felolvasták és *in vulgari* megmagyarázták a körlevelet.) A kortárs krónikáról is csupán odavet egy-két megjegyzést arról, hogy az inkriminált biztos nehézségeket támasztott a prédikátor-kinevezések körül, „a szerzetben még járatlanokat vont maga mellé” és ezek „sugallatára és sugdosására” sok barátot kánoni ítéletekkel és penitenciával sújtott, exemptiókat adott ki a szerzetesek áthelyezésével kapcsolatban, majd elvágja a

„... Sed hew, patres charissimi! dolenda et lamentanda est quorundam falsorum fratrum rebellio, qui post professionem tante virtutis ipsius sanctitatem (ti. *obedientiae*) conculcando dignitatemque parvipendendo ne dum inferioribus vel equalibus etiam consentire, sed nec suis prelatibus et superioribus volunt consentire, et quod flebilis est, regule, sacre preceptis et mandatis elata fronte dietim non verentur contraire suas pravas affectiones proprie voluntatis temeritate exequendo... O inobedientie filii contumaces...” stb. Alább (a margón: „*de scandalis*”) „Sed pro dolor! quam multi fratrum vita depravata scandalizati pereunt et dampnantur, putantes sibi ea, vel deteriora etiam licere, que fratres sceleratos vident exercere, et quam amplioris est periculi, multi perfectionis viam agressi et virtutum in stola constituti insolentium fratrum exemplis scandalosis depravati, aut omnino stolam sancte religionis egrediuntur, aut in via salutis in dies retrocedunt.” *Formularium* f. 4, 7. — Az *exhortatio* datálására lásd SZÜCS: i. m. (15. jz.), 34. jz.

részletezést: „sok minden egyebet megújított, amit hosszú lenne elősorolni”; figyelmen kívül hagyta a mantovai (1504) és ferrarai (1509) általános káptalanok határozatait is.⁵¹

A krónikairó beállítása azonban félrevezető. E biztost, mint most már pontosan tudjuk, 1513. május 29-én nevezte ki az itáliai helytartó,⁵² tehát már azután érkezett Magyarországra, hogy az ellenzéki mozgalom, a *falsorum fratrum rebellio*⁵³ belső indíttatásra kibontakozott, sőt részben már elnyerte a rend előjáróságának megtorlását is. Az 1513. május 15-re Visegrádra egybehívott helytartói káptalan ugyanis napirendre tűzte a kérdést és szigorú büntetéseket hozott a pártoskodó, a kolostorokból kiszökdöső rendtagok ellen. Akadtak köztük olyanok is, akiket a gyűlés javíthatatlannak ítélt. E nyugtalan elemeket e gyűlés határozatával kizárták a kolostorokból.⁵⁴ A Magyarországra érkező biztosban tehát minden jel szerint a már meglévő ellenzék talált pártfogóra; e téren nincs okunk kételkedni a krónikás információjában. Benkovich egyébként 1514 májusában visszatért Itáliába, miután a május 1-én (miközben már javában folyt a keresztshad szervezése) Visegrádon újból összegyűlt atyák felháborodottan tárgyalták meg tetteit és a tőle elszenvedett „méltatlan vegzációkat”.⁵⁵ E gyűlésről küldte Dézsi helytartó május 3-án immár nem is első panaszlevelét Assisibe, különös súllyal róva fel a biztos által hozott „ítéletek villámcsapásait, amelyek miatt az atyák nem kevésbé voltak felindulva”.⁵⁶

Ezek a belső zavarok és válságok, főként pedig a pártütő, „bűnnel fertőzött” (*scelerati*) barátok *rebelliója*, ellenzéki mozgalma, a fegyelmi ítéletek és kizárások a kolostorokból a parasztháború előestéjén még akkor is figyelmet érdemelnének, ha csak maguk e puszta tények lennének ismeretesek. A mozgalom belső tartalmára nézve azonban már az eddigiek is nyújtanak annyi támpontot, hogy itt az obszervancia egy s z i g o r ú b b felfogása került szembe a rendi kormányzat gyakorlatával, s talált támaszra az itáliai biztos személyében. De a mozgalom belső szellemi tartalmára nézve van némi további, éspedig igen sokat sejtető támpontunk is. Ez idő tájt keletkezett egy másik helytartói körlevél is az örkerületek előjáróihoz, amely egybek közt egy nagyon fontos jelenséget részletez, konkrétbben, mint az előbbi. Mint az atyák emlékeznek — fordul a helytartó a *custosokhoz* —, a konzisztoriumban többen felpanaszolták „bizonyos rendtagok vak merőségét, akik azon fáradozván, hogy többet értesenek meg, mint ami helyes, a közösségben a testvérek előtt bizonyos könyveket terítenek ki magyarázatra, szemüveget tesznek fel, s különféle dolgokat nyilvánítanak ki, ami éppen eszükbe jut, oda nem tartozó dolgokban tévelyegnek el, mit sem törődve azzal, ami a

⁵¹ *Cronica seu origo*, 283—284. — KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 370. átsiklik e kérdésen, egyetlen rövid mondattal utalva a krónika információira. (A biztos nevét egyébként tévesen „Timótnak” írja, holott az őt kiküldő cismontán helytartó volt Thimoteus Lucensis vagy: a Lucca.)

⁵² Kinevezőlevele: *Formularium*. f. 48—49.

⁵³ *Formularium* f. 4.; alább megismételve: „vestre rebellionis scelus”; uo. f. 4v.

⁵⁴ E gyűlés fejleményeiről egy Esztergomi Imre nevű szerzetes (1516-ban abaujszántói őr) egykorú, 1513-ban megkezdett kézírata tudósított, amelyet korábban a gyöngyösi levéltár őrzött (KARÁCSONYI: i. m. II. köt. 576.). Sajnos, e témánk szempontjából igen fontos kézirat ma sem Gyöngyösön, sem a budapesti Ferences Levéltárban nem található már meg, a rendi krónikával együtt elveszett vagy lappang. Ezért e mozzanatra nézve csak az a szűkszavú információ áll rendelkezésünkre, amit a kézirat utolsó használója közölt: KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 370.

⁵⁵ *Cronica seu origo*, 284. — A helytartó május 3-i panaszlevelében (lásd köv. jz.): „Patres reverendi... poterunt... ex horum patrum ad sacrum capitulum missorum relationibus intelligere, quam indignissimam vexationem istic a v[enerandi] patre commissario passi sint...” *Formularium* f. 89v.

⁵⁶ A levél egy iratsoport (f. 87—91v) része, amelyek mind a visegrádi gyűlésen, 1514. május 3-án keletkeztek. Eszerint a biztos egybek közt azzal is vádolta a magyar obszervánsokat, hogy el akarnak szakadni a cismontán tartománytól; a helytartó ezt tagadja: ha netán ilyen hangok el is hangzottak, „id evenit non nisi ex gestis ipsius patris commissarii, maxime fulminacionibus censorarum indiscretis, super quibus non parum commoti fuerunt nedum prelati, sed eciam alii fratres subditi”. *Formularium* f. 90—90v.

könyvekben írva van, ami inkább a barátok megbotránkoztatását, semmint épülését szolgálja, mivel hogy ez nem szentírásmagyarázat, hanem sokkal inkább *szemfényvesztés és anyugalom megbontása*". Ezért a helytartó megtiltja, hogy bárki, előljáró vagy egyszerű rendtag ilyesmire merészkedjék, hanem „ahogy mindig is szokásban volt rendünkben”, ami magyarázatot igényel, azt előbb olvassák fel a könyvekből, s aztán *betűszert* (*ad litteram*) magyarázzák meg. A fiatal barátokat pedig szólítsák fel a részvételre, de a magyarázatot fogják rövide, „nem szakítván félbe azt és hosszú kinyilatkoztatásokat téve, mint némelyek szokták tenni, hogy (a magyarázat) ne vezessen el lelkük megzavarodásához és konfúziójához”.⁵⁷

Hogy e probléma ez idő tájt a levegőben volt, arra nézve további információink is vannak. 1512. június 12-én nevezett ki az itáliai helytartó Nápolyban egy olasz szerzetest, Bresciai Márkot (Marcus Brixiensis) a *studia litterarum* magyarországi elmélyítése érdekében lektornak.⁵⁸ A lektort azonban, noha az eredeti kinevezés három évre szól, még mielőtt két év kitelt volna, ugyanarról az 1514. május eleji visegrádi gyűlésről, ahol az atyák a dalmát biztos ellen háborogtak, visszaküldték Itáliába, méltatlankodó levél kíséretében, amelyben Dézsi Balázs tudatta az Assisiben gyülekező atyákkal: „nincs nekünk annyira szükségünk arra, hogy *in subtilibus et argumentationibus* gyakoroltassák a mi testvéreinket, mint inkább arra, hogy a szentírásban (*in devotis scripturis*) és az egyszerűbb tanulmányokban (*in planis scienciis*) főként a gyóntátsnál szükséges tudnivalókban (*in casibus consciencie*) oktassák őket, amelyekre sokkal inkább szükségük van.” E célból máris, a jelen gyűlésen kirendeltek néhány lektort, akikre a helytartó ügyel fel; „nem akarjuk tehát, hogy Atyaságtok akár Márk atyát, akár más lektornak hozzánk küldjék; ha majd szükségünk lesz rá, magunk folyamodunk lektorért”.⁶⁰ A rendi krónikában is megvan a nyoma a Márk lektorral szemben támasztott vádaknak, persze a szokott homályos formában: ő is sok „szokatlan” dolgot vezetett be, s „ebből kifolyólag is sokasodott atyáink és testvéreink *tribulatio*ja”.⁶¹

⁵⁷ *Exhortatoria ad custodem* címen. „... Ceterum, quia ut vestra meminit p[at]ernitas, plures in consistorio plurimum mihi conquesti sunt de quorundam fratrum temeritate, qui plus quam decet sapere satagentes, in communitate coram fratribus exponendo extendunt libros, imponunt sibi occularia, declarant varia queque eis occurrentia, oberrant per deuia, nihil curando de his, que in libris sunt scripta etc., de quibus fratres scandalizantur potius, quam edificantur, cum hoc sit nedum scripturarum explanacio, quin potius quedam simulacio et silencie fractio. Quare similiter inhihero, ne hoc a quocunq[ue] presumatur subdito vel prelato, sed sicut semper consuetum in nostro ordine fuit, ea que exponenda sunt, legantur prius de libris, et sic tandem ad litteram exponantur. Fratres vero iuvenes exponere scripturas in communitate compellatis, obsecro, ut addiscant, exponendo autem, ubi emendandi sunt breviter emendentur, non interrumpendo eorum expositionem, et longam faciendo declarationem, sicut quidam facere asueti sunt, quod non perturbationem et confusionem mentis ipsius vergit expositio.” *Formularium* f. 44v–45. — A szövegben nincs olyan konkrét név, mozzanat, amelynek segítségével keletkezését évhez lehetne kötni, de a „bárki általi újítások” erőteljes tiltása („... nec novitates alicue a quocunq[ue] introduci permittantur” f. 44) legalábbis nagyon valószínűvé teszi, hogy az „újító” Benkovich biztosí működése idején (1513–14) keletkezett.

⁵⁸ *Cronica seu origo*, 283.; KARÁCSONYI: i. m. I. köt. 369. A kinevező irat másolata, a teljes dátummal együtt megvan kódexünkben *Obedientia ad studium v[icarij] g[eneralis]* címen, amiből egyébként kiderül, hogy már előtte egy bizonyos „frater Marcus de Salo[na?]” működött lektorként a magyar tartományban: *Formularium* f. 54v. A következő irat társának kinevezése, aki „cum patre, fratre Marco de t in provinciam Hungarie sub eius disciplina” utazik (uo. f. 55). Teljes névformája alább: „frater Marcus Brixiensis lector (uo. f. 90v).

⁵⁹ A kinevező levélben: „ad provinciam Hungarie . . . te transferas . . . per triennium permansurus” (f. 54v).

⁶⁰ *Formularium* f. 90v–91. — A következő, 1515. évi káptalan aztán részletesen szabályozta az esztergomi és budai iskolák rendjét, ahol három-három lector adta elő a hét szabad művészetet (*septem artes*), a teológia alapelemeit (*sententie*) és a gyóntatással kapcsolatos ismereteket (*casus consciencie*). BATTHYÁNY: *Leges* III. köt. 669.

⁶¹ *Cronica seu origo*, 283.

Aligha kétséges, hogy mindezek a jelenségek valamiképpen közös töről fakadnak és nagyon határozottan egy irányba mutatnak. Az 1514. évi parasztháború ideológiája természetesen több forrásból táplálkozott és több rétege mutatható ki;⁶² egyik domináns alaprétege azonban kétségkívül a khiliasztikus „kiválasztottság” radikálisan értelmezett misztikája volt, amelynek lenyomata ott van magában a Dózsa-féle ceglédi „kiáltványban” (hadbahívó parancsban): a *benedicta gens cruciferorum* centrális eszmei motívumában. Mindaddig inkább a közvetlen forrás volt vita tárgya. Pontosabban, egy nagy valószínűséggel szóba jövő, nagyon is konkrét, írott forrásra, mint említettük, már Kardos T. rámutatott.⁶³ Petrus Olivi Apokalipszis-kommentárjainak misztikája mindenesetre közvetlenül, sőt az elképzelhető legközvetlenebb módon illett rá a keresztes paraszthad önmön küldetéséről kialakított képzetre, hiszen Petrus is az „isten jelével” (*signo et caractere Dei*), a kereszttel megjelölt had, „Krisztus új katonái” formájában nevezte meg a „választottak” (*electi*) népét, akik sok szenvedés, tűrés és megpróbáltatások után hívatottak a győzelemre, az „Antikrisztus szektájának” megsemmisítésére. Másfelől közismert, hogy minden szerzetesi eretnekség közös ősforrásának, a XII. századi Gioacchino da Fiore tanainak továbbélése a ferences spiritualizmus áramlataiban elsősorban a ferences Petrus Johannes Olivi (1248—1298) közvetítésével történt, ő volt a XV. századi fraticellik legfőbb szellemi forrása is. Természetesen lehetetlen forrásszerűen igazolni, hogy éppen Olivi Apokalipszis-kommentárjai forogtak 1514 előtt közkezen, ahogy a pálos közvetítés is csak lehetséges, de nem kényszerítő erejű feltevés; de nem is ez a lényeges. Sokkal fontosabb, hogy az imént számbavett jelenségek e g y ü t t e s e n immár kifejezetten markáns vonásokkal rajzolnak körül egy nagy valószínűséggel spirituális jellegű ellenzéki áramlatot a magyarországi ferences obszervancián belül az 1510-es évek első felében, az ifjú generáció, az *iuvenes fratres* körében, egy olyan szellemi miliőt és belső válságot, amely a lelki szférából szükségképpen szociális dimenzióba csapott át 1514-ben. Az 1510. év apokaliptikus látomásainak terjesztése, a flagelláns mozgalmak megélenkülése, az 1512—13. évek rendi „rebelliója”, a nyugtalan elemek kizárása a kolostorokból: mindez nyilván összefügg, s közvetlen kapcsolatban áll azokkal a bizonyos „könyvekkel”, amelyek akár Petrus Olivi műveivel azonosak, akár nem, kétségkívül nem a Vulgatát jelentik, hanem alkalmasak voltak misztikus magyarázatokra és „kinyilatkoztatásokra” (főként mert a mozgalom tagjai „többet akartak megérteni, mint ami helyes”!), következésképpen a „nyugalom megbontására és konfuzióra”. Innen a rend előjáróinak makacs és pánikszerű tiltakozása minden magasabb szellemi hatás ellen. Immár szinte előttünk áll az a kör, a nyugtalan, új utakat keresők: az 1512. évi körlevél „hamis barátai”, az 1513. évben a rendből kitaszítottak, akik Bakócz érsek 1514. évi parancsaiban mint „hamis keresztpredikátorok”, „apostáták és kiközösítettek” tűnnek elő, s akik közül majd a parasztháború szerzetes keresztes hadnagyai — köztük maga Lőrinc pap — került ki. Ők hozták magukkal azt a radikális miszticizmussal értelmezett gondolatot, hogy az isteni kegyelemmel megáldottak már e földön *electorum societast* alkotnak;⁶⁴ a szerzetesi misztikának ezt az elemét már csak egyetlen mozdulattal kellett átfordítani a keresztesek „áldott népére”, hadseregére. Abból a körülményből, hogy Bakócz érsek egy évek óta feszültségekkel és „botrányokkal” terhes szervezetre bízta a keresztes had

⁶² Lásd SZÉKELY Gy.: A Dózsa parasztháború ideológiájához. Száz 95 (1961), 473—504. és KARDOS T. ide vágó eredményeit (fentebb 11. jz.), legutóbb SZÚCS J. (14. jz.), ahol is a különböző időbeli szakaszok, szerkezeti elemek és rétegek szétválasztására tettem vázlatos kísérletet.

⁶³ Vö. 11. jz.

⁶⁴ Ez a gondolat megvolt egyébként az obszervancia „mérésékelt spiritualizmusában” is, sőt ott található Dézsi Balázs helytartó 1514. évi buzdító körlevelében is (*Alia exhortacio anni 1514*): „Sit dominus noster Jhesus exhinc benedictus, qui nos dignatus est vocare ad suum servitium. Agnosco siquidem hanc vocationem domini dei esse, quum non ex meritis nostris, sed secundum misericordiam suam de seculi vanitatibus nos eripuit et in *electorum societatem* produxit. . .” *Formularium* f. 184v. — E körlevél persze még a kereszteshad előtt, valószínűleg tél végén, kora tavasszal keletkezett.

szervezését, logikusan következett, hogy a parasztháború „értelmisége” a kezdetektől fogva, szinte cselekvésre készen ott termett a keresztes gyülekezőhelyeken.⁶⁵

Itt a magyarázata annak az eddig rejtélyes ténynek, hogy bár Magyarországon afféle szervezeti és ideológiai előkészületek — helyi szervezkedések, „Bund”-ok, „12 pontok” — nem mutatkoznak, mint aminők fél évszázad folyamán megelőzték a nagy német parasztháborút, a parasztháború ideológiája váratlan gyorsasággal és határozott karakterrel épült fel mintegy két-három hét leforgása alatt 1514. május derekától június legelejéig.⁶⁶ Ebbe a háttérbe illeszkedik bele mindaz, amit a ferences obszervancia 1514. évi szerepéről a korábbiakban elmondunk. Az 1512-ben emlegetett *rebellio* eszmei tekintetben előzménye volt az első ízben 1514. május 15-én az érseki parancsban kimondott társadalmi *sedition*nak.

Ugyanebből a háttérből azonban kibontakozik még valami, ami már túlmutat 1514 problémáján, de az imént kibontott jelenségekkel együtt egyszerűsre mintegy közrefogja 1514-et. A részben név szerint ismert, részben anonim ferences keresztes hadnagyok mártírhalált haltak (Szerémi káplán ki is mondja Lőrinc pap kivégzéséről: *et sic martirium optinuit*),⁶⁷ a „hamis keresztpredikátorok” névtelen csoportja bizonyonnan elszenvedte az 1514 augusztusa után kidolgozott és 1515 májusában „kodikált” börtönbüntetésekkel, magát az ellenzéki áramlatot azonban már nem lehetett elfojtani. Dézsi Balázs helytartó 1516. február 6-án Szántóról kiadott körlevelében van egy igen figyelemreméltó részlet. A szokásos *Sed heu modo!* felkiáltás után ugyan többé-kevésbé megismétli az *exhortatiók*ban már a XV. század vége óta honos dörgedelmet: a predikátorok ne ócsárolják a nép előtt a főpapok és egyéb egyháziak életét, hanem ügyeljenek a vétkek és erények taglalásának helyes egyensúlyára, „a vétkek pedig közönségesen (általánosságban) és ne részletezve kerüljenek szóba”; de ezután következik valami, ami a korábbiakban még soha sem nyert említést (s egyáltalán, tudomásunkkal Magyarországon első ízben írták le), nevezetesen hogy ezen túl „az apostoli Szentszék és az egyház gazdagsága ellen se prédikáljatok soha bármit”.⁶⁸ Ne feledjük, Luther fellépése előtt vagyunk egy évvel! Az sem érdektelen, hogy a helytartó közvetlenül ezután a gyóntatókhoz fordul, kiemelve, hogy akadnak olyanok, akik könnyedén és biztosíték nélkül feloldoznak „különféle rendű és méltóságú embereket”, és pedig válogatás nélkül gyakorta saját autoritásukat meghaladó esetekben is, „olyanokat is, akiket az egyház kiközösítés bilincseibe zárt”.⁶⁹ E mondatnak viszont azért van súlya, mert a parasztháború leverése óta mindössze mintegy másfél év telt el. Dereszlyényi Albert időben ezt követő körlevelében (valószínűleg 1518) viszont ismét előtűnnek az „ifjak”, akárcsak 1512–13-ban: különös gondot fordítanak az örök és gvardiának a noviciusokra, mert ennek hiánya okozza, hogy felszentelésük után „tiszteletlenek, lázadók (*rebelles*) és engedetlenek, a parancsokat áthágók, a szerzet rendjét és lelkük üdvét megvetők”

⁶⁵ A „botrányokhoz” járult még a szlavóniai örkerület elszakadási kísérlete. Az e tárgyban az assisii atyákhoz írt helytartói panaszlevelét megtalálható kódexünkben (*Formularium* f. 91—91v), ahol is a szövegben csak *custodia t* olvasható, de a cimbem olvasható erős rövidítés: *Ex parte Sla* + kettős rövidítésjel kétségkívül *Slavoniere* oldandó fel, minthogy birtokunkban van X. Leó 1514. júl. 7-i oklevele, amelyet a magyar küldöttek eszközöltek ki, s amely elbeszéli a *custodia regni Sclavonie* „botrányos” kiválási törekvését, kiközösítés terhe alatt megparancsolva annak megakadályozását. Ferences Levéltár. Középkori oklevelek, 98. sz.

⁶⁶ SZÚCS: i. m. (14. jz.), 18.

⁶⁷ Szerémi, 70.

⁶⁸ „... Eam ob rem volo, ne prelatorum et aliarum ecclesiasticarum personarum coram populo carpatis vitam, quinocius... vos exhortor, ut vicia et virtutes, pena et gloria sit concio vestra, vicia tamen semper in communi, et non particulariter sunt proferranda, nec quitquam contra Sedem Apostolicam et ubertatem ecclesiasticam unquam predicetis”. Ferences Levéltár, Középkori oklevelek, 99. sz.

⁶⁹ „... sicut sunt illi [ti. *confessores*], qui facile et sine ulla caucione cuiuscunque status et dignitatis homines hinc variis inde facinoribus plerumque eciam suam auctoritatem excedentibus irretitos indistincte absolunt, illos quoque, quos ecclesia vinculo excommunicationis ligavit. Sed ve hiscemodi confessoribus prodigis...” stb. Uo.

leszenek.⁷⁰ Újabb két évvel később, 1520-ban maga a rend generalis ministere tartott vizitációt a magyar provinciában, s azt tapasztalta, hogy igen sok fráter akad, akik „tökéletesebb obszervancia és szigorúbb élet szellemétől vezetve a nagyobb konventeket és a konventuálisoktól átvett tágasabb házakat otthagya alázatosabb és mostohább helyeket keresnek fel lakású” és „*in novam quandam reformationem conspirabant*”. Ezeket a többiek „nyakasoknak, pártosoknak, nyugtalan zavargóknak és újítóknak” (*cervicosi, factiosi, perturbatores et novatores*) nevezték, s aggódtak, hogy a rend ismét újabb ágakra hasad szét.⁷¹

Mint tudjuk, ebben az évtizedben már nem a r e n d, hanem az e g y h á z hasadt szét. Maga az obszerváns ferences tartomány az 1520–30-as évektől fogva fokozatos és feltartóztat-hatatlan sorvadásnak indult. A tartományi káptalanok határozataiban egyre több szó esik az aposztatákról (1531, 1533, 1535), s most már megjelenik a „lutheri tévelygés” is a konstitúciókban. Aki ebben bűnösnek találatik, egy hónapi börtönbüntetést kap; ha tévtenait visszavonja, szabadon engedik, ha azonban nem, az előljáró tetszése szerint nyeri el büntetését. Ez évben (1535) egy bizonyos *sacerdos apostatát*, Torockói Jakabot nem fogadták vissza, mert már „nincs remény megjavulására”.⁷² Ámde ekkor már egyre inkább kiemelkednek a névtelenségből a ferences „aposztaták”. A reformáció első generációjának nagy nevei az 1530–40-es években, egy Szkárosi Horvát András, Sztárai Mihály, Kopácsi István, Siklósi Mihály: eredetileg mind obszerváns ferences szerzetesek voltak! Ozorai Imre viszont valószínű, hogy ferences volt. S talán az sem érdektelen, ha egy pillantással felmérjük: honnan jöttek és hol tevékenykedtek később. Sztárai és Kopácsi (esetleg Siklósi is) a p a t k i ferences rendházból indultak, talán az előbbi kettő valamelyike volt a kolostor utolsó gvardiánja, mielőtt Perényi magát a házat a protestánsoknak adta. Székely István az Abaúj megyei S z i k s z ó n, majd a környéken (Göncön, Liskán) volt prédikátor. Szkárosi Horvát a v á r a d i rendházból indult, itt írta első versét is (1544), majd a Zemplén megyei Tállyán prédikátorkodott. Ozorai Imre főként B é k é s megyében tevékenykedett. A reformáció legnagyobb s társadalomkritikájában legélesebb költője, Szkárosi Horvát András ugyanonnan indult el, ahol valószínűleg korábban Lőrinc pap volt szerzetes. Egyébként pedig, ha megfigyeljük: ugyanazokat a vidékeket soroltuk fel, ahol 1514. május derekán a parasztháború megindult. Hol van — s van-e — összefüggés az 1510-es évek ferences ifjú generációjának, a *iuvenes fratres*, „rebelliója” és a magyar reformáció első nagy nemzedéke közt? Olyan kérdés ez, amelynek megválaszolását a jövőbeni kutatásokra kell bízunk.

Kérdés, hogy azokat a bizonyos, az említett helytartói körlevélben emlegetett k ö n y v e k e t, amelyekből az 1510-es évek ellenzéke a maga érvtárát merítette, feltétlenül kizárólag csak a szerzetesi misztika „tiltott” irodalmában kell-e keresnünk? Ebben az irányban e pillanatban különben sem tudunk tovább lépni, mert forrásszerű talaj nincs a lábunk alatt. Nem voltak-e olyan közközben forgó „legális” könyvek, amelyekből kiindulva némi magyarázat és ártéltelmezés révén a devóciós elmélkedés szociális dimenzióba fordulhatott át? Végül is mindennei fontosabb, hogy — mint láttuk — jelentkezett az a „vakmerőség” (más szóval, a közép-kor alkonyán egyre nyitottabbá váló szellemiség), hogy némelyek nem *ad litteram* böngésztek a szövegeket, hanem az *expositio* igényével és a *declaratio* bátorságával nyúltak hozzájuk.

Nem ismeretlen a kutatás előtt, hogy a századforduló két kiemelkedő obszerváns tudósa, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát prédikációminta-gyűjteményei — ezek a nagyon is „legális”,

⁷⁰ *Formularium* f. 209. — Egyébként a kódexben mintegy másfél lapot foglal el e körlevélben is a főpapság elleni izgatás tiltása (f. 208–208v).

⁷¹ WADDING: i. m. XVI. köt. 121.

⁷² Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. BUNYITAY V.—RAPÁCS R.—KARÁCSONYI J. II. köt. Bp. 1904., 469., 474., 482., 508. Lásd még KOLLÁNYI: i. m. (25. jz.), 928–929.

sőt kézikönyvek — át-meg át vannak szöve társadalomkritikai elemekkel.⁷³ Mindedig azonban e téren alig történt több, mint alkalomszerű és vázlatos tematikai áttekintés, egy-egy határos részlet kiemelése (vagy ezek korlátainak hangsúlyozása), fel sem vetve a kérdést: nem rejlenek-e az elszórt elmélkedések és aktuális, „ostorozó” kifakadások mögött valami rendszer elemei, egyfajta teoretikusváz, amely netán e korban sajátosan az obszerváns ferences gondolatvilág tulajdona, s amely eszmei tekintetben esetleg ugyanazt a jellegzetes, billenékenységre hajlamos ambivalenciát mutatja a szociális problematika terén, amit tágabban, az egész mozgalmat illetően már részleteiben láthattunk? Más szóval, nem rejlik-e immanens módon a ferences eszmeikörben egy afféle nehézkedés, amelynek átbillentéséhez már csak az a bizonyos *expositio* kellett, hogy 1514 ideológiájába lendüljön át? Mert hogy ilyen hajlam, „vakmerőség” s „nyugtalanág” lappangott a rend soraiban, azt immár forrásszerűen tudjuk.

Jelen kereteink természetesen e vonatkozásban is bizonyos korlátozást kívánnak meg. Ha az alábbiakban csak Laskai Osvát eszmerendszerét vesszük a felvetett kérdés szempontjából szemügyre, azt a „technikai” okokon túl az indokolja, hogy míg a teológiában kétségkívül Temesvári a mélyebb, a szociális kérdések iránt Laskai az érzékenyebb. Laskai Osvát (1440—50 k. ? — 1511) első három kötetét (közös összefoglaló címén *Biga salutis*) az 1497 előtti években, sőt alighanem évtizedekben írta. Negyedik kötete, a *Gemma fidei* 1507-ben jelent meg,⁷⁴ Művei keletkezési körülményeizhez itt csak két adalékot. Az egyik feltűnő jelenség, hogy míg korai köteteit, főként a *Sermones de sanctis*t helyenként jóformán szétfeszítik a szociális problémák, a kései *Gemma fidei*ben ilyeneknek jóformán nyomuk sincs. Laskai időközben a rendtartomány előjárója, helytartója lett (1497—99, 1499—1501, majd harmadszor 1507—9). Hogy itt összefüggések vannak, legalábbis nagyon valószínű. 1497 előtt még gvárdián volt, eddigi ismereteink szerint az esztergomi (1495, 1496) és a pesti (1497) rendház élén. Kódexünk jóvoltából most már valamivel hátrább léphetünk az életrajzban: 1493-ban a szalárdi kolostor (jenői őrség) gvárdiánja volt.⁷⁵ Korai köteteknek élményanyaga, társadalmi töltete tehát a rendtartomány központjától távoleső vidékről, a bihari részekről származik.

Laskai Osvát nem volt híve a spirituális misztikának, s végképp nem volt nyugtalan, „vakmerő” szellem; nem volt a „rebellió” híve. Mint fentebb már láthattuk, elítélte a rend tévelygő elemeit. Természetesen társadalmi ifelfogásának alapjait is az isteni eredetű Világrend harmóniájában való hit határozta meg: az isteni gondviselés, *providentia* mindent áthat, isten közvetlenül, vagy más eszközök által gondoskodik, hogy *nihil inordinatum reliquatur*. Tetszés szerint lehet kiválogatni beszédeiből passzusokat, amelyek a szegényeket a meglevő *ordo* türelmes és alázatos elviselésére szólítják fel: az „igazi alázatosság” az *iniuria* türelmes elviselése;⁷⁶ „ó, ti

⁷³ HORVÁTH R.: Laskai Osvát. Bp. 1932. kül. 57—70. — PÁSZTOR L.: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról. Regnum 1937. 141—154. — A további feldolgozások csaknem kizárólag az itt feltárt anyagra támaszkodtak.

⁷⁴ A középső kötet, *Sermones de sanctis* már 1497-ben megjelent a Strassburgtól északra fekvő Hagenauban; a másik kettő, *Sermones dominicales* (benne az egész ciklus prologusa) és *Quadragesimale* első kiadását csak 1498-ból ismerjük. A kötetek 1516-ig négy-hat kiadásban újra napvilágot láttak. Vö. bővebben TIMÁR K.: Laskai Osvát és a bibliográfia. MKsz 18 (1910), 122—153. A *Serm. dom.* 1498, *Serm. sanct.* 1497, *Quadr.* 1501. évi kiadásait használtam (OSZK).

⁷⁵ *Obediencia ad capitulum provinciale per visitatorem concessa pro discreto* címen: „Frater Osualdus de Lasko eiusdem ordinis professor, indignus guardianus loci de Zalard, necnon visitator c[ustodie] Strigoniensis” meghagyja a budai konvent gvárdiánjának, hogy mivel „ex speciali reverendi patris nostri vicarii, fratris videlicet Stephani de Soproncza commissione” az esztergomi őrségben a többség által megválasztott *discretus* „ad capitulum vicariale in conventu nostro de Wylak XXVI die may celebrandum debeam deputare”, ennek megfelelően jelenjék meg. *Formularium* f. 60v—61. — Az újlaki helytartói káptalan, ahol Sopronczai Istvánt másodszer helytartóvá választották, 1493 *pünkösdfjén* (máj. 26) volt. *Cronica seu origo*, 251. — Laskai életrajzára egyébként legrészletesebben HORVÁTH R.: i. m. (73. jz.), 7—23.

⁷⁶ *Serm. dom.* 85.

szegények, ne vádoljátok istent, mert a világi javakat nem osztotta fel mindenkinek egyenlően!" A szegénység tulajdonképpen *donum*, mert több ok miatt értékeesebb, mint a gazdagság, noha kétségkívül „szomorú adomány”, *triste donum*;⁷⁷ a „feddésre méltó nyugtalanság” (*vituperabilis turbatio*) egyik esete az alattvalók engedetlensége,⁷⁸ és így tovább. Az ő felfogásában is feltűnik a társadalom „organikus” felfogása (a „tagok” a „fejnek” vannak alárendelve, mint az emberi testben),⁷⁹ s az ebbe beleépülő „funkcionalizmus” (minden rendnek megvan a maga felülről rendelt helye az isteni Világrendben).⁸⁰ A szolgát urához és az urat szolgájához kölesönös *fidélitas* fűzi.⁸¹ Ám ha csak akár az itt felemlített beszédekét közelebbről, s egész gondolati szerkezetükben vesszük szemügyre, máris szembe tűnik egy érdekes sajátosság. Tudnunk kell, hogy a ferences prédikációs stílus már fentebb is megfigyelt eleme Laskai modorán is végighúzódik: valahányszor kizökken beszéde merev szerkezetéből, pontokra bontott, általánosságokban mozgó argumentációjából, s valami aktualitást tesz szóvá, ez többnyire *sed (heu) modo, sed hodie, modo vero, nunc* stb. kezdetű felkiáltások után következik. Jórészt e passzusokban rejlik indulata, moralizáló, ostorozó szándéka és mondanivalója. Nos, az elsőként említett, türelemre intő beszéde ott izzik át, ott kapcsolódik be ez a „*sed modo*-reakció” (nevezzük így), ahol a „mai” állapotokról, a falvak és mezővárosok helyzetéről szólva a földesúri tisztartók önkénye ellen fakad ki: „bestiális hatalom ez!”⁸² Ahol a világi javak egyenlőtlen elosztásának helyességét magyarázta, röviddel alább indulata a jogtalan kincs- és birtokszerzőknek szól (*Sed heu, moderni divites...*), majd következik egy egész kis értekezés: mi az oka, hogy a gazdagoknál kevesebb a gyermekáldás, mint a szegényeknél? Isteni rendelés ez, éspedig „a szegények miatt”. „A gazdagok fiai ugyanis többnyire folytatják szüleik szokását a szegények elnyomása, mind a pénzterhek kivetése, mind a munkákkal való sanyargatás terén... mert a farkas farkast szült, a gyermek sem jobb atyjánál”. Ily módon „rablók nemzenek rablókat”, s minthogy isten nem lehet a rossznak pártfogója, sőt rombolója: ezért nem ad a „kegyetlen gazdagoknak” gyermekáldást.⁸³ Vagy a Világrend „funkcionalizmusa” a téma? A fejtegetés arra van kihegyezve, hogy az *ordo* a valóságban éppen nem érvényesül: ó, hányan vannak, akik nem munkálkodnak, mint a parasztok, nem hirdetik az igét, mint a papok, nem harcolnak, mint a katonák, sőt nem is úgy élnek, mint a emberek, „semmiféle rendet nem tartanak”, tehát majd a túlvilágon a démonokkal együtt fognak szenvedni.⁸⁴ Talán legjellemzőbb a *Sermones de sanctis* 79. beszéde. A központi téma itt a *fidélitas*, s az alapgondolat, hogy különböző, ma úgy mondanánk, „társadalmi relációkban” (négy ilyen taglal) a kölcsonős hűség és méltányosság kell, hogy összefűzze az elemeket. Hűség köti a szolgát az úrhoz, de az urat is a szolgához. Ám az a feltűnő, hogy míg az első reláció merőben száraz és színtelen, mondhatni doktriner kifejtést nyer, mindössze két hasábon, addig az utóbbi reláció négy hasábot kap, a „*sed modo*-reakció” teljes érvényesülésével (*Contra hoc faciunt quidam domini ...O quot sunt modo tales...*), s itt kap helyet — mint mindjárt látni fogjuk — az eredeti emberi egyenlőség egyik legrészletesebb elvi kifejtése.

Mindez egyelőre természetesen csak példa. De nem a példák szaporítása a célunk, hanem a szemlélet alapelemeinek kítapintása: miféle elvi gyökerekből táplálkozik ez a sajátos, már futó pillantásra is igen ellentmondásos képlet? Ehhez viszont mélyebbre kell ásnunk, odáig, ahol Laskai Osvát a „társadalom” és a „hatalom” geneziséét feszegeti.

⁷⁷ *Serm. dom.* 97.

⁷⁸ *Serm. sanct.* 41.

⁷⁹ *Serm. sanct.* 41, 50.

⁸⁰ *Serm. sanct.* 112.

⁸¹ *Serm. sanct.* 79.

⁸² „O deus meus, quot sunt modo tales! Nam in una villa vel oppido est officialis et estimat, quod super omnes, quos superare posset, habeat potestatem. Bestalis potestas est hec!”
Lásd 76. jz.

⁸³ Lásd 77. jz. (a beszéd második felében).

⁸⁴ *Serm. sanct.* 112. E részt kiemelte már PÁSZTOR L.: i. m. (73. jz.), 148.

Az emberi nem eredeti egyenlőségének tétele, s az egyenlőség megbomlása a bűnbeesés által a korai patrisztikától fogva közhelye a keresztény gondolkodásnak. Nem is a nézet maga, hanem a tételes kifejtés módja érdemel itt figyelmet. Laskainál háromféle levezetést találunk meg. Egyik beszédének központi témája a *nobilitas* mibenléte. Háromféle nemesség létezik: *temporalis* („de ennek az evilági nemességnek kevés bece van istennél”), *naturalis* („amelyben valamenynyien egyenlők vagyunk”) és *moralis* (ennek forrása a jó erkölcsiség). „Isten nem két Ádámot teremtett, egyiket földből, a másikat aranyból, hanem csakis egyet: földből” — hangzik el az Ádám-szimbólum. Ami az evilági nemességet illeti, azt már Szt. Gergely elítélte (maga a beszéd róla szól), majd Laskai magyarázólag hozzát teszi: „Ez pedig azok ellen szól, akik a parasztokat is jószágnak tekintik, mint a barmokat”.⁸⁵ A második levezetés éppen a már említett, kölcsönösen kötelező *fidelitas* témájába illeszkedik. „Annak magyarázata, hogy az urak és szolgák egyenlők, hármas” — olvassuk — és pedig *ratione principii* („mivel egyetlen ősapánk van, nevezetesen Ádám. Isten nem akart a teremtéskor többféle embert formálni, némelyeket aranyból, másokat ezüstből, hanem csak egyfélé, földből, nehogy egyik a másik fölibe helyezze magát, és lenézze a másikat”), továbbá *ex parte medii* (minthogy valamennyien halandók vagyunk), végül *ex parte finis* (mert mindnyájan hamuvá leszünk).⁸⁶ A harmadik levezetés, mely két beszédben is (*Sermones de sanctis* 50. és 61.) többé-kevésbé egybehangzóan jelenik meg, összefügg az előzőkkel, de a legfigyelemreméltóbb argumentumokat tartalmazza. „A természet minden embert egyenlővé (egyenlő állapotúvá) tett” (*natura omnes homines equales fecit; Sermo 61, equalis conditionis*). Ez a *naturalis conditio nostra*. Itt is megismétlődik az Ádám-motívum, azzal a különbséggel, hogy a t e r m é s z e t (a 61. beszédben; az 50. beszédben isten) nem háromféle Ádámot teremtett, aranyból, ezüstből és sárból. A t e r m é s z e t ugyanis „nem helyezte fölibe egyik embert a másiknak, hanem az é r t e l e m e l való visszaélés által (*per abusum rationis*) következett be a bűn, s ezáltal az ember mintegy oktalan állattá vált. „Semmi sem bestiálisabb az embernél, akinek megadatott a *ratio* és nem él vele; míg ugyanis az emberek *ratio*val élnek, addig azonos a kondíciójuk”. Itt megint következik Szt. Gergely *Moralia*-jára való hivatkozás: „Nem adatott meg az embernek a felsőbbtség, hogy uralkodjék embereken, hanem hogy a föld állatain, a tenger halain és az ég madarain uralkodjék; ha nem vétkezünk, egyenlők vagyunk”.⁸⁷

Megjelent tehát a teremtés egyenlősége, az Ádám-szimbólum, a *principium* mellett két másik érv: a *natura* és a *ratio*. Az eredeti *naturalis conditio* „természetjogi” alátámasztást nyert. Egy további beszéd témája a *lex*. Ötféle törvény létezik. A legmagasabbrendű az isteni törvény, *lex eterna sive divinalis*, mindjárt utána következik azonban a *lex naturalis*, „amely közvetlenül az isteni törvényből származik”, s tulajdonképpen nem egyéb, mint a jó és rossz felismerésének természetes belátása (*lumen naturalis cognitionis boni et mali*). De továbbmenve: „E *lex naturalis* oly módon származik közvetlenül az isteni törvényből, hogy egyetlen pápa, egyetlen fejedelem sem függesztheti fel, minthogy mindig kötelező érvényű”. A természeti törvénynek három tulajdonsága van. Először is *communis* („közös mindenki, mind a gazdagok, mind a szegények, nagyok és kicsik számára”), másodsor *immutabilis* („semmit sem lehet belőle elvenni, hanem mindig azonos”), végül a *corde est indelebilis*, kitörölhetetlen az emberi szívből! Igen, mert ott lakozik; az írott törvény (*lex scripta sive humanalis*) fajtái csak ezután következnek. A záróakkord: a *lex vetus* (Ószövetség) kőtableákon adatott, az emberi törvény pergamenre van írva, de a *lex naturalis in corde*, a szívben van, noha a szívben kétféle

⁸⁵ *Serm. sanct. 32. (prima és secunda argumentáció)*

⁸⁶ *Serm. sanct. 79. (tertium argumentum).*

⁸⁷ Csekély eltérésekkel azonos levezetés *Serm. sanct. 61. (ambitionis periculositas)* és uo. 50. (*De sancto Ladislao*) — Hasonló levezetés már Temesvári Pelbártnál is megjelenik (*Pomerium* 52). — E kérdéstől megemlékezett már BARTONIEK E.: A királyi hatalom eredetéről. Száz 70 (1936), 486—487, 491—492.

„törvény” is lakozik: ez eredendően a természet által (*connaturaliter*), a *lex nova* (Újtestamentum) pedig a kegyelem által.⁸⁸

E fejtegetések nem forradalmian újak, sőt alapelemeik, a Laskai által is idézett „forráshelyek” igen régiek. A leggyakoribb hivatkozási alapok a *Genesis* könyvén és néhány bibliai helyen (főként Máté) kívül az egyházatyák, Szt. Ágoston, Chrisostomus, Cassiodorus, de legfőképpen Szt. Gergely (504 előtt—604) allegorizáló Jób kommentárja, a *Moralia*, helyenként a *Homilia*, egyszóval az augustinianus hagyomány, rajtuk kívül Alexander Halensis (1170 előtt—1245), a ferences iskolák megalapítójának *Summája*, valamint Aquinói Szt. Tamás. Nem is a filozófiai újdonságot keressük Laskai alapjában véve igen eklektikus eszmevilágában; a lényeg nem ez, hanem az a körülmény, hogy e gondolatkör egy programatikusan a néphez szóló prédikációminta-kollekcióban foglaltatik („...*predicetis pauperibus atque idiotis rusticis*”: *Serm. dom., Prologus*), éspedig olyan „tétéles” kifejtés formájában, aminőhöz hasonlótt korábban vagy egykorúan magyarországi forrásainkban nem találunk (Temesvári Pelbártnál sem). Miféle egyéb csatornákon juthatott volna a „természetjogi” érvelés a néphez? Hogy hatása volt, legalábbis magában a rendben, arra nézve közvetlen bizonyítékunk is van. Kódexünk írója, vegyes feljegyzései közt, egy kis nyúlfarknyi értekezést iktatott be a kézirat végére a *lex* különféle fogalmairól: a „törvény” szorosan értelmezve az írott vagy kibocsátott törvényt jelenti, de „tágon értelmezve” első helyen a *lex nature* áll.⁸⁹

Kövessük azonban tovább Laskai Osvátot, mert az eredeti — „természeti” — egyenlőség tétele csak első tagja egy gondolatsornak, amelyből következik a kérdés: honnan hát az egyenlőtlenség és a világi hatalom? A felelet természetesen a hagyományos; mind a *servitus*, mind a *dominium* vagy *dominatio mundialis* a bűn következménye (*pro peccato est introducta*).⁹⁰ De mi a célja, mintegy „funkciója” a hatalomnak? Tudnunk kell — fajtegeti Laskai —, hogy a *dominium* három célra rendeltetett. Elsősorban is arra, hogy „megvédje az alattvalókat” (*ad supplendum vel defendendum subditos*). Másodsor, hogy „megjavítsa a rossz erkölcsöket és éretnyes cselekedetekre szorítsa az embereket”. Az uralomnak ez a két fajtája nem létezett a bűnbeesés előtt. Végül harmadszor, hogy irányítsa az embereket tevékenységükben, s ez létezett már eleve is, hiszen egyik ember intelligenciában és bölcsességben már akkor is fölibe emelkedett a másiknak. Nem törődve most az utóbbi pont logikai bakugrásával, a lényeg az, amit már e beszédben kimond Laskai: a hatalom egyfajta hivatal és szolgálat, *officium*.⁹¹ Ezen az alapon aztán több beszédben fejtegeti, lényegileg az augustinusi szemlélet alapján, hatalomelméletét, legbővebben a magyar Szt. Lászlóról szóló harmadik beszédben. Különbség van ugyanis az istentől rendelt fejedelem (*princeps a deo constitutus*) és a világi hatalom egyéb — alább említendő — formái közt. Az előbbi ugyanis azzal *bi z o n y í t j a*, hogy hatalmának forrása csakugyan isten, hogy *officiumát* alattvalóival szemben meghatározott *erények* gyakorlásával tölti be, éspedig mindenekelőtt a kegyességben (*in benigna pietate*), a bölcsességben (*in prudentie fidelitate*) és igazságosságban (*in iustitie equitate*) jeleskedik.⁹² Ezen a ponton nem érdemes tovább haladnunk, mert e „funkcionális” hatalomszemlélet igen régi, tulajdonképpeni teoretikus kidolgozása a Karoling-korra esik,⁹³ s tulajdonképpen (tekintve a politikai teória radikális átalakulását a XII—XIII. század óta) a XV. század végén már „korszerűtlen”.

⁸⁸ *Serm. sanct.* 96.

⁸⁹ „Lex stricta accepta sumitur tam pro lege scripta vel data, sed large accipiendo sumitur pro lege nature, scripture vel gracie. Lex nature est, qua quisque iubetur alteri facere, quod vult sibi fieri, et alteri prohibetur inferre, quod nolit sibi fieri. Lex scripture est, quam dominus dedit Moyse in desertis per tabulam... Lex gracie est ewangelium Christi, que est omnis legis perfectio.” *Formularium* f. 235v.

⁹⁰ *Serm. sanct.* 79.

⁹¹ *Serm. sanct.* 79.

⁹² *Serm. sanct.* 50.

⁹³ LADNER, G. B.: *Aspects of Mediaeval Thought on Church and State. Review of Politics* 9 (1947). kül. 405—410.

De, mint mondtuk, nem a korszerű vagy eredeti gondolkodót keressük Laskai Osváthban, sőt témánk szempontjából éppen eme ódivatúsága fontos, mert csakis innen következik logikailag az átlépés a gondolatsor következő, harmadik tagjához. A *punctum saliens* itt ugyanis az, hogy a hatalom „funkció”, amely erkölcsi kritériumoktól, meghatározott *virtusok* gyakorlásától függően ítélfelhető meg.

Mi történjék ugyanis, ha a hatalom nem e kritériumok szerint „fzionál”? E ponton a következtetés két irányban ágazik szét. Az egyik, hogy a *dominatio* csak a halandók közt tart, a végítélet után megszűnik minden felsőbbség.⁹⁴ Ez a kiágazás a megoldást áthárítja a Túlvilágra, s társadalmi szempontból csak annyiban érdekes, amennyiben érintkezik az eschatologikus gondolkodással. (Erről alább.) Sokkal figyelemreméltóbb témánk szempontjából a másik ág, ahol is a megoldás evilági. A hatalom három fajtája közül ugyanis csak az első istentől való; a másik kettő *per ambitionem* és *per usurpationem* való. Mindkettő „rossz”, de a legrosszabb, sőt túrheteretlen a harmadik, a „bitórlás”. Aki ugyanis így gyakorolja a hatalmat, az „tolvaj és rabló, és szüntelenül bűnben leledzik... az ilyen úrnak nem kötelesek az alattvalók engedelmeskedni és adót fizetni!”⁹⁵ Közbevetőleg itt meg kell jegyeznünk, hogy a *dominatio* stb. Laskai fogalomrendszerében nem valami „közjogi” terminus, mintegy „(koronás) uralkodói hatalom” értelemben. „Uralom, hatalom” mindenféle evilági *praelatio*, ahogy például a gyakorta emlegetett *principes* sem „uralkodók” feltétlenül, hanem általában evilági hatalommal rendelkezők, gyakorta *magnates*, *domini* és effélék szinonimája. (Nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a XVI. századi reformáció nyelvében ugyanezt az általános, tág tartalmat jelöli a „*fejedelmek*” kitétel: minden világi autoritás, a nagybirtokosok is, sőt elsősorban ezek.) Kimondatott tehát az e l l e n á l l á s tana, és pedig ez esetben a hatalom jellegéből kiindulva. De kimondatik a hatalom gyakorlása felől tekintve is. Ha a hatalom, a felsőbbség „jogtalanságot” követ el, alattvalóját ilymódon sérti meg, „saját felsőbbségével szemben is bárki megvédheti magát”.⁹⁶ Kimondatik végül morális oldalról is: amíg az ember *virtuose* él, egyetlen felsőbbség sem károsíthatja meg *iuste*, a törvény nem molesztálhatja, mivel „a rossz embereknek adatott, hogy gonoszságukat megfékezze”.⁹⁷ (Természetesen a *lex scripta vel data*, az írott — tételes — törvény, amiről itt szó van.)

Az ellenállás jogosultságának elve azonban nemcsak valami doktriner tétel formájában merül fel e beszédekben, hanem szóba kerül annak g y a k o r l á s a is. „Meg szabad-e bosszulni az elszenvedett jogtalanságokat”? — veti fel kerekén a kérdést Laskai. S mindjárt Raynerius *Summájához* fordul megoldásért: disztingválni kell a sérelmek közt. Ha az közvetlenül isten ellen irányul, meg kell bosszulni. Vannak aztán olyan injuriák, amelyek az ember személyét sértik. Ha például a bosszú merő gyűlöletből fakad, elvetendő. Ámde: „jó és helyes a jogtalanságot megbosszulni v a l a m e l y r o s s z m e g j a v í t á s a , vagy a közösség békéje, vagy az i g a z s á g m e g ő r z é s e végett”! Szabad-e továbbá visszaüzeni, elhárítani a jogtalanságot? Bizonyos esetekben igen, hiszen az erőszak erővel való visszaüzésének maximája, *Vim vi repellere* már a kánonjogban is benne van (*secundum iura*). De szabad jogos önvédelem esetén is, ha például „valakit jogtalanul kényszerítenek bizonyos munka elvégzésére”.⁹⁸ De még a harag

⁹⁴ „O iusti non damnandi cupiditate imperant, sed officio consulendi, unde dominatio mundialis solum durat inter homines mortales, et post iudicium cessat prelatio.” *Serm. sanct.* 79.

⁹⁵ „... quia talis est fur et latro et continue est in peccato... nec tali domino subditi tenentur obedire et solvere tributum.” *Serm. sanct.* 50.

⁹⁶ „Et etiam adversus suum superiorem posset quis se defendere, dummodo superior iniuriose vult ipsum ledere.” *Serm. sanct.* 49.

⁹⁷ „Unde quando tu virtuose vivis, nullus prelati posset tibi iuste nocere, neque lex in aliquo molestare, quia lex malis hominibus est data, qua eorum malicia compescatur.” *Serm. sanct.* 61.

⁹⁸ Prima: utrum de iniuriis illatis liceat alicui se vindicare? Ad quam respondit Raynerius in *Summa* tit. *De iniuria*, 102., quod est distinguendum, quia iniuria aut est divina, aut est nostra, aut est contra bonum commune, aut est in deum relata. Primo dico, quod si iniuria est directe contra deum, tunc est vindicanda.” Alább: „Secundo, iniuriam vindicare est

is lehet jogos! Mert a harag ugyan háromféle, s igen gyakran bűnös (*culpabilis*), olykor azonban bocsánatos (*excusabilis*), olykor pedig egyenesen dicséretes (*laudabilis*). Ilyen például a hitbéli buzgóságból fakadó harag, *ira per zelum*, „amelyet az isteni dolgok megsértése” vált ki, vagy olyan sérelem, amely isten ellen való. A hivatkozási alap itt Szt. Gergely *Homiliái*. Sőt, Aquinói Szt. Tamásra hivatkozva Laskai még tovább lép: „egyáltalán haragra nem gyulladni feddésre méltó”, egyebek közt *ratione vindictae*. Jóllehet „a harag nem egyéb, mint bosszúvágy”, de van j o g o s b o s s z ú is! „Ha valaki ugyanis nem gyullad haragra, noha oka van rá, ebből következik, hogy nem bosszulja meg, amit meg kell bosszulnia, ez pedig feddésre méltó”.⁹⁹

A gondolatkör, egy bizonyos pályát követve, több fázison át (az emberek természettől való egyenlősége; disztinkció az igazságos hatalom és „bitorlás” közt; az ellenállás, sőt a bosszú jogosultsága) csaknem bezárult, és pedig az evilági szférában. A teljes bezáráshoz szükséges elem is jelen van: a *lex naturalis*, amely az „ember szívében” lakozik, s megadja a képességet a jó és rossz megítélésére. Ezáltal térhetünk vissza „Ádámhoz”, a *naturalis conditio*hoz, az emberek egyenlőségéhez. Laskaitól távol áll, hogy bezárja a kört. Sőt, mindezt, amit itt vázoltunk, bár t e o r e t i k u s szinten, de nem összefüggően mondja el. Az e l e m e k más kontextusban, igen gyakran éppen az *ordo*, a Világrend „kiegyensúlyozásának” szándékával vannak itt is, ott is szétszórva; az elemek ö s s z e f ü g g é s b e hozatala azonban nem egyéb, mint a parasztháború (minden parasztháború) ideológiai mechanizmusa. Sőt ennél jóval közvetlenebb szálak mutatnak 1514 felé. Csak egyetlen, de annál pregnánsabb példát említve, köztudomású, hogy a parasztháború kirobbanását ideológiai értelemben az fűtötte és „legitimálta”, hogy a „hitetlen nemesség” (*infideles nobiles*) felkelt az *expeditio sancte congregationis* ellen; ez így olvasható Dózsa hadbাহívó parancsában. Mi egyéb ez, mint *ira per zelum*, amely legitimálja a bosszút? A fentiekben nem egyebet tettünk, mint három „könyvből” „exponáltunk” logikailag egymásba illeszkedő gondolatsorokat; e *libri* ott voltak a kolostorokban, s mint tudjuk, jelen volt az *expositio* szelleme is az 1510-es évek elején.

Amit eddig vázoltunk, az csak (ha ugyan ez „csak”) a t e o r e t i k u s váz. Laskai beszéd-mintáiban e vázat a konkrét állapotokra, szociális feszültségekre való utalások, súlyos elmarasztalások, vádak, olykor prófétikus szárnyalású ostromozások töltik ki. Mint már az eddigi irodalom is kiemelte, különös jelentőségű, hogy ezek a passzusok különösen a magyar szentekről, főként Szent Lászlóról, s részben Istvánról szóló beszédekben sűrűsödnek. Itt található a legtöbb *modo vero*... a „mai” *principes et magnates* bűneinek felsorolása, és pedig oly konkrétan, hogy a végrendelkezés és szabad költözés korlátozásától a megnövekedett adóterhekig és robotig, a bor és sör kényszerkiméréséig az 1490-es évek szinte valamennyi jelensége szóba kerül, amelyek a paraszti sors általános romlásán át 1514 felé mutatnak. *Modo vero* az emberek oly esendők lettek, hogy már képtelenek egy „test” részeit, a szemet, a nyelvet, a fület stb. ésszerűen kormányozni (megrendült a „társadalmi organizmus”, ahogy ma mondanánk), „másokon akarnak uralkodni, s ezáltal az ő r d ő g s z o l g á i v á válnak” (*servi efficiuntur demonorum*).¹⁰⁰ *Sed hodie az*

bonum et meritorium propter alicuius mali emendationem, aut pacem communitatis, aut iusticie conservationem, aut divinum honorem...” *Serm. dom.* 117.

⁹⁹ Az *ira laudabilis* esete: „ira per zelum, que contigit ratione offensionis divine. Similiter potest quis irasci laudabiliter de aliena offensa, que sit contra deum...” (Hivatkozás Szt. Gergelyre: „Alia est ira, quam impatientia excitat, alia quam zelus format; illa ex vitio, hec ex virtute generatur”, majd Aquinói Szt. Tamásra:), „...quod omnino non irasci est vituperabile... Qui enim non irascitur, in quibus debet irasci, sequitur, quod non vindicet ea, que debet vindicare, quod est vituperabile”. *Serm. dom.* 85.

¹⁰⁰ *Serm. sanct.* 50. — A legtöbb társadalmi-teoretikus és konkrét kritikai elemet a Szt. Lászlóról szóló három beszéd tartalmazza. (*Serm. sanct.* 48, 49, 50.) Lásd még a Szt. Istvánról szóló két beszédet is (*uo.* 76, 77.). Ezek tartalmára, bővebb idézetekkel lásd már HORVÁTH R. i. m. (73. jz.), 36–38, 57–59. — SZÜCS J.: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság 15/6 (1972). 21–22.

előkelők inkább törődnek kutyáik bajával, semmint az emberekkel, és „saját alattvalóikat gyöttrik különféle munkákkal és jogtalan kivetésekkel (*iniustus exactionibus*) nyomorgatják őket”, „jobbágyaikat elemesztik szokatlan adóval és követelésekkel” (*inordinata dica et angaria*).¹⁰¹ Visszaterő motívum a „szegények elnyomása”, „ügye”, „igazsága” (*oppressio, causa veritas pauperum*),¹⁰² épügy, mint Szt. Ágoston többszöri felidézése: *Remota iustitia, quid sunt regna, nisi latrocinia?*¹⁰³ „Jaj annak az országnak, ahol az erőszak az igazság, ahol az akarat az ítélet... Jaj annak a fejedelemnek, aki alattvalóit jogtalan adókkal nyomorítja... *O Hungaria, o Hungaria, recessit a te cum sanctis regibus iustitia...*” Minduntalan Ezékiel, Ézsaiás, Mikeás (főként ez utóbbi) ostorozó passzusaihoz fordul segítségért Laskai, ha már saját szavaival nem győzi, mert: „...az elnyomított szegények az Úrhoz kiáltanak b o s s z ú é r t könyörögve és kiáltásuk el is jut az Úr füleibe, aki Mikeás próféta által mondta: Halljátok Jákob fejedelmei és Izrael házának vezérei, nem a ti dolgotok-e tudni az ítéletet...!” és így tovább.¹⁰⁴

Igen, kétségtelenül igaz, hogy mindez elsősorban az uralkodó osztály, főként a főurak lelkiismeretének felébresztését, morális felkorbácsolását szolgálta.¹⁰⁵ Érdekes megfigyelni Laskai m e g s z ó l í t á s a i t. Ahol a nép elnyomásáról van szó, ott az urakhoz fordul: *O vos domini principes... ! O igitur magnates et sapientes... !*, óh, hajdani Szt. László király, *perfectionis norma magnatorum... !*; a szegényekhez akkor fordul (*O vos pauperes... !*), ha éppen türelemre és alázat-ra inti őket.¹⁰⁶ Ez természetesen hozzá tartozik ahhoz a „balance”-kereséshez, a „megbomlott rend” heroikus-illuzionisztikus visszabillentési kísérletéhez, amely Laskai Osvát egész szellemi attitűdjét jellemzi; ez azonban keveset változtat a kimondott szó súlyán, s azon is, hogy az *oppressio pauperum* az ő szemléletében : b ű n , sőt a társadalomban elharapózó sokféle „bűn” közül egyike a legsúlyosabbnak, éppen ezért a „*sed modo*-reakciók” feltűnően nagy hányadát a társadalmi elnyomás tényei váltják ki.

A „megbomlott rend” érzése juttatja el Laskai Osvátot az eschatologikus és apokaliptikus gondolatkörhöz is. Természetesen nem a misztikus radikalizmushoz, vagy afféle spirituális kommentárokhöz, mint Petrus Olivé volt. Az ő apokalipszis-magyarázata (*Sermones dominicales*, 123. beszéd) pontosan azt a struktúrát mutatja, amit szociális eszmevilágából eddig igyekeztünk kibontani. A Világvége közeledtét különféle „jelek” mutatják, főként három *signa principalia*, amelyek közül a legfontosabb, a középső, a rossz á l t a l á n o s eluralkodása, eláradása, *iniquitatis inundatio*. A felsorolt tizenkét jelenség, amelyek közvetlenül „megelőzik az Antikrisztus eljövelelét”, voltaképpen nem egyéb, mint a társadalom valamennyi rétegének és csoportjának (az öregektől és fiataloktól a házasokig, a gazdagoktól, a fejedelmektől a szegényekig, az egyháziaktól a világiakig) mintegy „tipizált” bűnlajstroma. Az e g é s z „társadalom” minden elemében és eresztékében romlott, megérett az Antikrisztus jövetelére ! Itt is megfigyelhető, persze, hogy a *sed modo* mindig ott lép be, a „bűnök” ott részleteződnek, ahol a probléma az íróhoz legközelebb áll: a „fejedelmek” igazságtalanságainál („De ma már beteltek Mikeás szavai...”), a főpapok visszaéléseinél és a szerzetesek vétkeinél. A harmadik *signum prenosticum*, amely megelőzi az Antikrisztust, a *creaturarum commotio*, ami abban áll, hogy mindenki k ö l c s ö n ö s e n (*invicem*) egymás ellen támad, általános „szakadás és hasadás” következett be. Szégyen, hogy fog eljönni hamarosan az Antikrisztus, aki előbb háromféle módon fogja magához vonni az embereket: ravasz rábeszéléssel, hamis csodatételekkel és adományokkal. Elsőként természetesen a hatalmasokat (*magnates et potentes*) teszi híveivé, majd csak azután fokozatosan a többieket. Végül maradnak a „jók”, ezek megtörésére aztán felhasználja a negyedik módot: „a k i n z á s sokféle fajtáját fogja kitalálni”, különféle kínzóeszközökkel fogja gyötörni őket. *Am e tribu-*

¹⁰¹ *Serm. sanct.* 77., *Serm. dom.* 123.

¹⁰² *Serm. sanct.* 48, 50., *Serm. dom.* 123.

¹⁰³ *Serm. sanct.* 50, 77.

¹⁰⁴ HORVÁTH R.: i. m. (73. jz.), 57—61. — PÁSZTOR L.: i. m. (uo.), 148, 152—153.

¹⁰⁵ SZÉKELY Gy.: i. m. (62. jz.), 477. — SZÜCS J.: i. m. (100. jz.), 22.

¹⁰⁶ *Serm. dom.* 97., *Serm. sanct.* 48, 49, 50. — Temesvári Pelbártnál: „hoc predicamus non, ut nobiles vires confundamus, sed ut ad virtutes moneamus”. PÁSZTOR L.: i. m. 153.

latio magna nem fog sokáig tartani; e helyütt kevésbé érdekelnek a kombinációk, hogy az Antikrisztus uralma miért éppen három és fél évig tart majd, sokkal inkább az, hogy az idő „a kiválasztottak miatt” (*propter electos*) fog lerövidülni. S akkor majd megjelenik Krisztus jele, a kereszt, Krisztus az angyaloktól övezve leszáll a mennyből, „összegyűjti a kiválasztottakat”, s eljő Krisztus országlása.¹⁰⁷ Ez a vízió messze áll a misztikus és etrenek interpretációktól, amelyeknek lényege, hogy a „választottak” a föld szegényei, s a *tribulatio* után e világon valósul meg Krisztus országa. Bizonyos elemek azonban itt is jelen vannak (az Antikrisztus és a gazdagok egymásra találása, a Világvége közelsége, a sanyargatás lerövidülése *propter electos* stb.), s minthogy máshol nem is egyszer fordul elő a szegények kiválasztottságának gondolata („Jézus urunk a keveseket és tanulatlanokat, a nemteleneket, *homines ignobiles* és gyengeket választotta ki, hogy az egész világot a hit igájába fogják...”¹⁰⁸ e „méréskelt” khiliazmus megléte sem rekeszthető ki elvileg a majdani parasztháború forrásvidékéből. Mindez természetesen Laskai eszmerendszerében még a túlvilági szférában lebeg, amint hogy a parasztháború majdani szimbolikájának legfőbb elemei, a kereszt, *signum Christi* mint „a győzelem jele”, amelyet a választottak követnek, (*tanquam vexillum*) is a Végítélettel foglalkozó beszédekben foglaltatnak. Laskainál még a kiválasztottak vonulása a Mennybe való vonulás, ott következik be Krisztus *benedictio*ja, ott fogadja őket Krisztus az evangelista szavaival (Máté 25,34): „Jeretek, *benedicti patris mei*, birtokoljátok az országot, amely számotokra készítettett a világ kezdete óta”.¹⁰⁹ 1514-ben a „Krisztus jelét” viselők, a *cruciferi* hadát, a „választott” szegényeket majd valahol Gyula és Nagylak közt fogja megáldani Ambrus és Lőrinc pap,¹¹⁰ hogy Dózsa majd a *benedicta gens* nevében szólítsa hadba a falvakat és mezővárosokat.

Az elmondottak maguktól vallanak, sok kommentálni való nincs rajtuk. Laskai Osvát szociális eszmerendszere ugyanazt a kétfelé divergáló struktúrát mutatja, mint egészében a ferences obszervancia. Végül is közfelől a fenálló *ordo* v e g s ő f o k o n való jogosultságát igazolni, másfelől k o n k r é t és közvetlen jogtalanságát bizonyítani: nehezen összeegyeztethető dolgok. Egyszerre türelemre inteni és lázítani: ugyancsak nehezen egyeztethető össze. Egyfelől eljutni az emberi egyenlőség gondolatától a „bitorló” hatalom elleni bosszú jogosultságáig az e világi szférában, másfelől a problémát kitolni a túlvilági szférába: ezt is nehéz volt kiegyensúlyozni. Laskai gondolatvilágának „eklekticizmusán” túl magában az obszerváns mozgalom természetében rejlenek ezek az ellentmondások, s tükröződnek bizonyos értelemben Laskai Osvát életében is, ha helytálló az a feltevésünk, hogy fiatalabb korának színterét odahagyva, rendi előljáróvá emelkedése apasztotta el szociális érdeklődését, hogy 1499. után rendi szabályzatok szerkesztésével, teológiával, egy Kapisztrán-életrajz írásával foglalkozva,¹¹¹ kései műve, a *Gemma fidei* megírásához már az „elborzasztó aggodalom” (*horrida anxietas*) adja kezébe a tollat a „tévtanok”, *errores* miatt az *infidelitas*, *scisma et heresis* leküzdésére.¹¹² Korábbi műveit azonban ismételtelen kiadták (1499, 1502, 1505, 1506 stb.), s halála időpontjában (1511) már ott forrongott a kolostorokban a *rebellióra* és a szövegek, könyvek „tévelygő” *expositió*jára hajlamos ifjú generáció. E b b e n a z ő s s z e f ü g g é s b e n szemlélve, úgy véljük, sokkal közvetlenebb szálak kötik össze e XV. század végi gondolati anyagot 1514-gyel, mint eddig a kutatás számon tartotta. Sőt, ha most tovább mennénk, s elővonnánk akár csak Szkárosi Horvát András legélesebb hangú társadalombíráló verseit (*Az fejedelemségről*, *Az fősvénység-ről*), meglepő gondolati, szerkezeti, sőt fogalomhasználati párhuzamokat találunk a ferences Laskai és a ferencesből lett reformátor írásai közt. Egy ilyen egybevetés azonban már szétfeszítené tanulmányunk kereteit.

¹⁰⁷ *Serm. dom.* 123, 124.

¹⁰⁸ *Serm. dom.* 2., *Serm. sanct.* 41.

¹⁰⁹ *Serm. dom.* 2., *Serm. sanct.* 85., *Gemma* 17.

¹¹⁰ Szerémi, 60.

¹¹¹ TIMÁR K.: i. m. (74. jz.) — HORVÁTH R.: i. m. (73. jz.) 43—49.

¹¹² *Gemma fidei*, *Prol.*

Minden részlettanulmány szükségképpen valamilyen szeletet hasít ki a történeti valóság egészéből. Fejtegetéseinkből természetesen nem következik az, hogy a körvonalaiiban itt kibontott obszerváns ferences ellenzéki áramlatból magából mintegy „levezzethető” lenne akár az 1514. évi parasztháború ideológiája, akár a reformáció. (Hogy az itt vázolt eszmei háttérrel mennyiben lehet számolnunk, mint a parasztháború ideológiájának egyik forrásával és komponensével, arra részleteiben és dokumentált formában más keretek közt kívánunk visszatérni.) Ezen túl, némely pontokon e tanulmány sem nélkülözhetette a hipotetikus kötőelemeket. Arra a kardinális jelentőségű körülményre például, hogy a tárgyalt mozgalom alaptöltete feltehetően a spiritualizmus lehetett, egy-két halvány nyomon kívül egyelőre elsősorban a dolgok logikájából léhet csak következtetni. E tanulmány célja nem is volt egyéb, mint hogy a közép-kor végi eszmei struktúra sűrűjének egy mindaddig kevésbé ismert pontján, forrásszerű nyomonon csapást nyisson, amely már jelen állapotában is egyfelől a parasztháború, másfelől a reformáció felé ágazik el. A csapás kiszélesítése vagy egyengetése a további kutatások feladata.

Jenő Szűcs

UN COURANT D'OPPOSITION FRANCISCAIN A L'ARRIÈRE-PLAN DE LA GUERRE DES PAYSANS ET DE LA RÉFORMATION HONGROISES

Le rôle des observantins franciscains de Hongrie dans la guerre des paysans de 1514 est déjà connu dans ses détails. (Cf. l'étude de l'auteur, intitulée „L'observantisme franciscain et la guerre des paysans de 1514. Le témoignage d'un codex. In: Levéltári Közlemények (Bulletin des Archives) XLIIe année (1973), N° 4.) Dans cette étude, l'auteur jette de la lumière sur l'arrière-plan de l'histoire d'idées de ce rôle, tout en dessinant les contours d'une des sources jusqu'ici inexplorée de la préformation hongroise. Au dedans de la branche observantine de l'ordre franciscain, les traces d'une certaine opposition de caractère ascétique et spirituel se manifestaient déjà au tournant des XVe et XVIe siècles. En 1512–13, ces phénomènes s'élargissaient en un courant cohérent. Bien que le chapitre de lieutenant ait brisé la „rébellion” de la jeune génération des religieux cherchant des voies nouvelles, il n'a pourtant fait que jeter de l'huile sur le feu: l'année suivante, l'opposition spiritualiste a passé en une dimension sociale. C'étaient les membres exclus des cloîtres qui sont devenus, au printemps de 1514, les prédicateurs „apostats” de la croix, les révolteurs des troupes de paysans croisées. La correspondance intérieure de l'ordre (conservée pour la plupart à la Bibliothèque Nationale Széchényi [Cod. lat. 432]) ne laisse aucun doute sur le fait que le mouvement d'opposition, vers 1510, avait ses racines dans le spiritualisme; par leurs explications „hardies” et „errantes” de l'écriture sainte, les participants du mouvement — d'après les mots d'un circulaire — „se donnaient la peine de comprendre plus qu'il n'était convenable”, et „avec leurs révélations”, ils mettaient en péril la paix de l'église. Parmi leurs sources, on peut soupçonner les commentaires d'Apocalypse de Petrus Olivi. Le mouvement ne s'est pas éteint avec les rétorsions des années 1514–1515, de plus, vers 1520, nous avons des informations sur des voix qui critiquent la papauté, et, après 1530, „l'apostasie” franciscaine finit par coïncider dans ses notions unanimement avec la réformation en éclosion. Les rapports esquissés cidessus donnent l'explication historique de la circonstance surprenante, mais jusqu'ici parue comme accidentelle, que les prédicateurs les plus éminents de la première génération de la réformation hongroise étaient originellement pour la plupart des franciscains observantins. La dernière partie de l'étude démontre, en analysant le système d'idées d'Osvát Laskai, que les éléments du radicalisme social étaient présents déjà dans les manuels les plus populaires, vers le tournant des XVe et XVIe siècles, de la province hongroise, dans les recueils de modèle des sermons aussi.

A *homo aestheticus* néven ismeretes ars poetica és az újságírás, látszatra összeférhetetlen fogalmak. Az újságíró egyszersmind közíró is, társadalmi és politikai szándékok képviselője tehát. Kosztolányi pályája kezdetétől lenézte az ilyen munkát. Lenézte és kezdetől művelte, és sohase kényszeredetten, mindig kivételes színvonalon. A levél, amelyben annakidején Babitscsal közölte, hogy a *Budapesti Napló* munkatársa lett, alig bírja leplezni az új szerep boldog izgalmát, de azért így fanyalog: „Lényegében utálok és csak azért merek mélyebben belébocsátkozni, mert elég erőt érzek magamban, hogy csábításainak őserőmmel ellenálljak. És ellen is fogok majd állani.” (*Babits, Juhász és Kosztolányi levelezése* 1959. 132.) Tudjuk, hogy nem állt ellen, s azt is, hogy pályája első felében mennyi hasznát és mennyi kárát vallotta ennek. Hiába áltatta magát azzal, hogy nem ért a „magas” politikához, hogy ő a „csip-csup” dolgok, a hétköznapok semleges eseményeinek számadója, (a *Tinta* c. kötete előszavában) a háború és a forradalmak nem hagyták érintetlenül az élet csendes zugait sem. S Kosztolányinak ezekről szólva is — akartva-akaratlanul — politizálnia kellett. Pályatársai példája láttán s az események sodrása közepette aztán gátlásai is feloldódtak. S mikor az ellenforradalom viszonyai között e sodródás csapkodásra vált, s közszereplése szégyen és keserűség forrásává fajul, lappangó ellenszenve újra feltör, apolitikussága gögös rendszerré merevedik. „Én sohasem azonosítom a napilapok szegény munkásait a lapok irányával, hanem alkalmazottaknak tekintem őket, akiket aszerint becslök, hogy jól irnak-e vagy sem, hogy teljesítik-e kötelességüket vagy sem. Amióta néhány éve elérkeztem odáig, hogy független vagyok politikai tekintetben, én soha egyetlen sor politikát nem írok, csak szépirodalmat és bírálatot...” (*Írók, festők, tudósok*. 1958. II. 389.) Hogy elfogadható-e ez a felfogás vagy sem, s hogy Kosztolányi mennyiben volt politikus az *Új Nemzedék* után, jelen összefüggésében mellőzhető kérdés. Itt az a fontos, hogy 1921-től az újságíró-Kosztolányi valóban szívósabban és következetesebben tartózkodott a politizálástól. Pedig a *Pesti Hírlap*, amelyhez az *Új Nemzedék* elhagyása után szegődött, s amelynek haláláig állandó munkatársa volt, szintén napilap volt, s méghozzá a legélelmesebb, legnépszerűbb napilapok egyike, amely arra is adott, hogy a közvélemény politikai hangolásában része legyen. S Kosztolányi remekül feltalálta magát ebben a lapban is. Írásait nem lankadó természetességgel ontotta, s minden esztétafimnyáság nélkül fényesen felelt meg az újságírás műfaji követelményeinek is. Másként nem is igen biztosítottak volna számára annyi teret és az átlagnál jóval magasabb fizetést.

Újságíró és homo aestheticus! A Horthy-éra másfél évtizedén át, s a lap kiadói, a közvélemény és az utókor egymást felülmúló elismeréssel kénytelen adózni ez előtt az újságírói termés

* A *Bölcsőtől a koporsóig* c. gyűjtemény 1959-es kiadása óta Kosztolányi az újságírás mestereként él a köztudatban. A Réz Pál által szerkesztett új kötetek: az *Álom és ólom*, a *Füst*, a *Hattyú*, az *Én, te, ő* megerősítették ezt a státuszt. Hogy az újságírás és a művészet társulása természetes, Kosztolányira hivatkozva szokás hangsúlyozni. Pedig az ilyen társulás, tudjuk, nem zavartalan s nem is gyakori. Ezért is érdemes hát megnézni, mitől mester a mester, s éppen ezért ezuttal a PESTI HÍRLAP, tehát a műfajteremtő Kosztolányi természetét elemezzük.

előtt! Olyan paradoxon ez, amelynek vizsgálata önkéntelenül és szükségképpen utasít bennünket Kosztolányi sajátos műfajaihoz. Hiszen az *Alakok*, a *Zsivalygó természet* s a *Bölcsőtől a koporsóig* címen kiadott írások voltaképpen ez a paradox helyzet; a jelenlét kézsége és az apolitikusság közötti ellentmondás kényszerei hívták életre. S voltaképpen a *nyelvtisztító* működés is ennek fejleménye. Ennek révén tehetett eleget a nemzet létérdekei ügyében mind türelmetlenebbül és kényszerítőbben hangzó korparancsoknak, s maradhatott szabad az ilyen szolgálat pörében politikai kötelmeitől.

Nagy hiba volna, ha részvételnék és kitérésnek ezt a zseniális ravaszágát eltervelt, kiszámított ügyeskedésként értelmeznénk. Egyszerűen arról van szó, hogy a *Pesti Hírlap* Kosztolányija már megengedhette magának, hogy saját hajlamai szerint tegyen eleget lapja igényeinek. De hogy ez az együttműködés ennyire zavartalanul folyhatott tizenöt éven át, ahhoz mégiscsak az érdekek bizonyos mérvű egyezése kívántatott. Nehéz ezt elképzelnünk, ha tudjuk, hogy a *Pesti Hírlapot* máig a szatócok lapjaként szokás számon tartani. (Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások* Bp. 1963.) S ami igaz, igaz: a *Pesti Hírlap* elsősorban a kispolgári olvasórétegek: a szellemileg nem túl igényes tisztviselők, kereskedők és kisiparosok hangulatára figyelt, s befolyást is elsősorban rájuk gyakorolt. Liberális hagyományaihoz híven, hajlott az ellenzékiiségre, volt érzeke a szociális bajok iránt is, de óvakodott az intézményes megoldás hatékony eszméitől és híveitől. Horthy iránt végig lojalitást tanúsított, de függetlenségének látzatait is meg tudta őrizni. Népszerűségének legfőbb biztosítója mégis az a mód, ahogy a Trianon utáni uralkodó szerepre jutó új-nacionalizmus, s ezen belül a revízió ügyeit szolgálta. Meggyőződéssel, buzgón, de a fajvédelem kirekesztő szempontjai nélkül. Liberális hagyományaihoz itt is tartani tudta magát. Nem felejtette el, hogy a tisztaeszlári pörben a védelem egyik legerősebb orgánuma volt, Eötvös Károlynak állandó bázisa. Munkatársainak többsége még a Horthy korszakban is zsidó származású újságíró, 1936-tól a felelős szerkesztő, Benda Jenő is az. S ameddig csak lehetett, ő is, munkatársa is helyükön maradhattak. (Lengyel Géza: i.m. 60.)

S mindezek mellett értett ahhoz, hogy a közvélemény figyelmét hogyan kell felkelteni és fogva tartani. Főleg a lap jó kiállítású képes melléklete, a *Pesti Hírlap Vasárnapja*. A nemzeti nyomorúság lázító szenzációitól megkímélte ugyan olvasóit, általában a „szolid”, családias lap benyomását keltette, de ehelyett bőven kínált érdekességeket. Képes beszámolókat a modern amerikai börtönökről; a pénzverésről; a nevezetes, régi pesti kutakról; a kukoricafosztásról és az angliai hagyományörzés fórumairól; az egyetemekről; Przemysl első felszabadításáról és a speyeri bormúzeumról; a norvég tájról s a kínai temetésekről s a kínai költészetéről; az afrikai nőről és a toledói pengéről; a berlini állatkert gyermekállatairól s Tolsztojról, ahogy éppen szánt; a tengerészkipézésről és Gvadányi Józsefről, Mikes Kelemenről; Juda győzelmes oroszánjáról s arról, hogy miként születik a vers és a regény. Stb.— S ez a kajánul csoportosított tárgyjegyzék se teheti kétségesse, hogy ezek a közlemények valóban érdekesek. Információs anyaguk megbízható, előadásuk eleven, színes, közülük sok ma is mintája lehetne a magvas és érdekkeltő ismeretterjesztésnek. Nem csoda: soknak Kosztolányi a szerzője...

Termékeny és zavartalan közreműködésében része lehet annak is, hogy Légrádyék, a lap tulajdonosai évtizedek során nemcsak az üzlet, de az írókezelés tudományát is jól kitanulták. Szigorúságukról ugyan riasztó példákat tud a krónikás (Lengyel Géza: i.m.), de az tény, hogy Jókai, Gárdonyi, Móricz Zsigmond, Ambrus Zoltán, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Gellért Oszkár rövidebb-hosszabb közreműködése mellett Mikszáth Kálmán nekik dolgozott a legtartósabban. Pedig akkor még az ügyeket vezető Légrádyak közvetlenül irányítottak. Mikor Kosztolányi a laphoz került, a mágnásdinasztia soron következő képviselője, Ottó, már felelős szerkesztő révén kormányoz, maga nem avatkozik a munka menetébe. A munkatársak világnézeti és színvonalskalája Rákosi Jenőtől Illyés Gyuláig, Harsányi Zsolttól Weöres Sándorig terjed, jeléül annak, hogy a határok, amelyek között Kosztolányi mozoghatott, nem voltak szűkek.

Illyés vagy Weöres azonban csak egy-egy verssel tűnnek fel, Kosztolányinak viszont állandó otthona a lap, melynek karakterét Harsányi Zsolt sokkal inkább fémjelozte, mint az alkalmi

szereplők. S hogy Kosztolányi mégis otthon érezhette magát, ennek a lap és a Légrádyak felő szavatolt feltételek mellett mélyebb okai is vannak. Ezek legfontosabbika, hogy a lap leghangosabban képviselt ügyét, a terület-reviziót Kosztolányi sem érezte magától idegennek. Kérdésben ezen a téren nem volt ugyan hiány: az öblös és dagályos szónokoktól a véres-szajú usztókig, s akadtak szép számmal lelkiismeretes, nemes, tartalmas érvelők is, — de olyan szerzővel, aki a hétköznapi élet semleges dolgaiban szinte önkéntelenül érte tetten a trianoni rendezés szomorú konzekvenciáit, mint apró jegyzeteiben Kosztolányi, s olyan riportterrel, aki a revízió szószólójává szegődött Lord Rothermere-t, a *Daily Mail* nagyhatalmú tulajdonosát egyszerre tudja emberi és magyarbarát mivoltában, tárgyilagosan és meghatottan bemutatni (*Elsüllyedt Európa*. 193—205.) a szépirói érdeklődés kitüntető és hitelesítő jegyeivel, — ilyen munkatárssal kevés lap dicsekedhetett. Nemcsak Kosztolányi a *Pesti Hirlappal*, de a lap is nagyon jól járt Kosztolányival. Még politikai tartózkodásával és szkeptikus filozófiájával is. Ennek köszönhető, hogy Mussoliniról, XI. Pius pápáról, Vilmos császárról olyan interjúkat, riportokat prezentálhatott, amelyeket a lap antifasiszta érzelmű, kálvinista és zsidó olvasói is berzenkedés nélkül olvashattak, (*Elsüllyedt Európa*. 63.; 67.; 72.; 218, 236.) — s Gorkijról is olyat, amelyben a kispolgárnak is kedve telhetett. (*Lángelmék*. 305—315.) S nemcsak a kispolgárnak. „Ha reggel kinyitom az újságot — írja Németh László —, először mindig az ő rovatát keresem fel: előbb a fölöslegesnek hódolok s ha a költőtől lelki fürdőt vettem, jöhetnek Hitler és matrózlázadás, náthaláz és politika. — Nem olyan könnyű a művészt eltiporni, hirdetik ezek a tökéletes semmiségek. Itt a mi példánk! Az író, ha kenyeret akar, az újság szörnyetegével kerül szembe. Az újságnak nincs szüksége arra, amit a költő csinálni szeretne; ő maga szabja elé feltételeit; kimér egy húsz centi hosszú, öt centi széles helyet s ráförmed: tessék kitölteni. S az írók egy része izzad, izetlenkedik, elzúllik ebben a kedvtelenül csinált rovatocskában; a másik tiltakozik, koplal és lemond az olvasórol. Kosztolányi azonban vérbeli művész s azt gondolja, hogy ha az ördögnek elég volt egy fa, a költőnek is elég lesz egy újságzug. Hozzáigazodik e keret-höz, műfajt teremt a szükségből, megneemesíti a megalázót, üzleti tilalmak, barbár korlátok lefricskázása közben teremt meg legtökéletesebb műveit. Nem sérti meg az ostobaság kátéját, de fölébe kerül elméje fényével. Úgy áll bosszút a butaságon és durvaságon, ahogy legméltóbb: remekléssel és mosollyal. Folyton meghajol s ő az, aki sohasem hajol meg.” (*A minőség forradalma*. 3. köt. 102.)

Németh László elsősorban az *Alakokból* ismert interjúra gondol, mikor újságírás és költő kényszerházasságát a költőre nézve ilyen nyereségesnek véli, s bizonyára Kosztolányi is ezek fedezetére számított, amikor a felelős író ellehetetlenülését panaszoló pályatársainak a kényszer nyereségre-váltásának példáit idézi. (*Ábécé*. 68—71.) S joggal. Újságírói természetének egésze azonban nem tekinthető makulátlan győzelmek sorozatának. Nagy alkalmasságának bizonyára is volt: a politikai és filozófiai tudás némely elemének szükségképpen vesztetelnie kellett, amíg áhítattal csinálta végig s írta meg a pápai audienciát, az áldást, amelyben részesült, vagy amíg gyanútlan érdeklődéssel számolt be a rendkívüli jelenségről, amelynek Mussolini 1924-ben lát-szott. Akaratlanul is félrevezeti olvasóját, amikor a Duce robusztus voluntarizmusát a vezérke-dés újveretű, plebejus stílusaként állítja be; manipulál, amikor a pápa alakját a tudomány fény-körébe vonja, egyszerűen, amikor a jelenség lényege és igazi funkciója helyett imponáló vagy érdekes rekvizitumaira koncentrálna. S akkor is, amikor nyomorult országunk ügyeiben a pápa jóindulatának olyan nagy jelentőséget tulajdonít. „Őn magyar? — kérdezi — Magyarországból jött?” Így a pápa. S Kosztolányi: „Igenis — felelem. — A szenvedő és megcsonkított országból jöttem ide, Szent Atyám, hogy elvigyem a magyaroknak vigasztaló szavait.” És elhozta, sőt búcsúzóul még kezét is csókolt. Esti Kornél ikertestvére a pápának. Nehéz elnyomni a gondola-tot: mit szóltak ehhez a Hadik kávéházban Karinthy és a költő többi barátai?

Mégis hiba lenne frivol játéknak vélni ezt az audienciát s a róla szóló majdnem áhítatos be-számolót. Az az író, aki a szeméttelpepet is mitológiai világitásban tudta látni, s izgatott figye-lemmel tanulmányozni, Mussoliniban és Vilmos császárban is elsősorban a jelenségre figyelt.

A fűrkésző kíváncsiságot elrejtette ugyan a köteles tisztelet formuláiba, az iróniát mukkanni sem engedte — ezzel adózott a *Pesti Hírlap* szellemének — de a tisztelet és áhítat épp olyan rekvizitum ezekben az írásokban, mint az audiencia maga: a kissé lenézett kortárs-emberiség rítusai, amit komoly tisztelettel csinál végig a „csillagközi” létezés polgára, mint a Renanon, Anatole France-on és Lévy-Bruhl-ön iskolázott kolónus a benszülöttek szertartásait. Tudván, hogy csak rítus, amiben részes, de azt is, hogy az ilyen évezredes rítusokban mindig valami nagy emberi szükséglet keres megelegülést. (*Próza*. 18.)

Főleg a tárgyilagos leírásokban, a helyzetet, az alak kiváltotta benyomásokat rögzítő rajzos elemekben érzékelhető ez a természet-fűrkésző érdeklődés. Persze szemérmesebben a pápa a szemérmetlenebbül Vilmos császár rajzában. Utóbbi esetben olyannyira, hogy a tisztelgés mozzanatai s az informatív részletek között már-már a korrektségbe rejtett hecc stichjét érezheti az olvasó. S az is igen jellemző, hogy Mussolini politikai szerepéről a Türr Stefánia beszámolója révén, semleges közvetítőként ad számot, s ő maga az orosz-lán-bolond Mussoliniról közöl képeket, amelyek szomszédságában a fiatal fasizmus lázas harsogása, s a Duce jelentőségét hangsúlyozó részletek is gyanús jelentést kapnak. A D'Annunzióknak szentelt írásban (*Elsüllyedt Európa*. 79—84.) pedig egészen nyíltan ölt formát a züllés érzékeltetésének szándéka. Nyíltan, de elkeverve ezúttal is a tisztelgés mozzanataival, s ezeknek a gyanús-sugalmú útinaplóknak és interjúknak éppen ez a bajuk: nem teljes bennük sem a tisztelet, sem a szellemi éberség. S a játék sem, amely a veséző szellem s a tisztelgő riporter szerepének ellentétéből adódhatna. Az újságíró itt lehetőségei alá kényszerült, színleléseit hitelesen ható megoldásokkal leplezte, őszinte mondandóit már-már meggyőző színlelésekkel. Így aztán a kor talmi nagyságai s egy igazi nagyság találkozásának szenzációit a talmi nagyságok s a *Pesti Hírlap* találkozásának eseményévé degradálta.

Így oldotta meg kényesebb feladatait, de a *Pesti Hírlap* nem igen kényszerítette gyakran ilyenek vállalására. Írhatott kedve szerint, amiről akart, s mégis megfelelt a lap igényeinek, nemcsak tehetsége, de egész szemlélete okán is. S azokban a jegyzetekben, naplókban, rajzokban, hangulatképekben, gondolat-sziporkákban és elmélkedésekben, amelyeket az 1927-ben *Tintaleves papírgaluskával* címen közzétett szűkös válogatás után majdnem hiánytalanul az *Ember és a világ*, *Elsüllyedt Európa*, *Ákom-bákom*, *Felebarátaim s Napjaim múlása* c. posztumusz kötetekből ismerhet az olvasó, lépten-nyomon szóhoz is jutnak mindazok a gondolatok és érvek, amelyekkel a személyiség öntanúsításának művészi dokumentumaiban emberi teljességünkben, az esztéta teóriáiban dogmává merevült formában találkozhattunk. Ezek az írások egy-egy fontosabb Kosztolányi-gondolat vagy mű elemzésénél előzményként, változat- vagy adalékképpen is mindig fontos tanulságokat kínálnak. Legtöbbet éppen az *Édes Anna*, a *Hajnali részegség* és a *Szeptemberi áhítat* elemzéséhez. Velük összevetve jobban mérhetjük a teljes művek többletét, s ez emeli értéküket. Létüket azonban nem ennek az adalékfunkciónak köszönhetik. Igen sokszor az elsődendő megnyilatkozás alkalmai voltak, a valósággal való szembesülés nyomán támadt mondandó bennük gyorsan alakot öltethett, s többségük így is született: *egy szemlélet, egy személyiség a maga mértéke szerint széljegyzetelte általuk a világot*. Nem a lap megrendelése, hanem a szembesülés alkalmi szerint. S mert filozófiája, ízlése jól összefért a lap vonalával, így forrásává lett újságírói munkájának. Kellemtelenséget még a politikusok iránti utálatá sem okozhatott, mert ha megnevezi az illetőt, akkor leplezi ellenszenvét, különben pedig az általánosság veszélytelen szférájában elmélkedik. Arról például, hogy a nyomor épp olyan végzetes nyavalya, mint a tüdővész, hogy a háborúkat előidéző vadság milyen mélyen ül az emberi lélekben; hogy a rendszerváltozások után más színben, de a „gyűlöletnek, a korlátoltságnak, a butaságnak mindig ugyanazzal a tömkelegével” találkozhat az ember, s hogy épp ezért dőre vakbuzgóság, sőt szélhámosság a világjobbítás minden radikális programja. (*Próza*. 61—65.; 182—83.; 102.)

Képmutatás lenne el nem ismernünk e régi teóriák részgazságait, érvelt mellettük eleget századunk történelme is, — de a maga helyén és idejében nem volt ennyire általános a jelentőségük: azok pozícióját gyengítették, akik az emberi természet humanizálódásának jobb feltéte-

leiert küzdöttek, s érveket a veszteglés híveinek kínáltak, (A *Bölcsőtől a koporsóig* 1959-es kiadásának előszavában Szabó György, az iméntieknél ártatlanabb mozzanatokból is a Horthy-korszak apológiáját véli kiolvashatni.) s ezért felelhetek meg oly jól a „fontolva haladó” *Pesti Hírlap* radikalizmus-izonyának is. Akár az a hitelrontás, amely a bajok egyéni és közösségi orvoslásának ellentétét rossz hiszeműen polarizálva — aki Péteren vagy Pálon nem akar segíteni, — úgymond — az emberiségért rajong — gúnyolja ki az utóbbit (Uo. 58., 238—39.) A meggyőződés őszintesége révén az ilyen kesernyés gúnyolódással a jóhiszemű, de korlátolt lelkiismeret, a koldusnak mindig adakozó még saját önértetét is legezhetette. Az író pedig akárhová nézett, játszva talált példát, amelynek ürügyén filozófiáját üzemeltethette. S annak tudata, hogy a jobbakra nézve kötelező normákkal felel, még szította is találékonysága fényeit. Ha egy óvatos sofőr jobban kimeríti, mint a vakmerő, ebből is a jóság viszonylagosságára következett. (Uo. 127.) Ha a gyerekek az egyik nap épített homokvárat másnap lerombolják, döbbenten eszmél az emberi természet lényegére. (Uo. 266.) S az ártatlan példát részletező leírás objektívításában titokban már az első sorokat is az a remény élteti, hogy az utolsók majd oromra tűzik a szándékolt jelentést.

Volt úgy, hogy készült, hogy fürkészte, gyűjtötte az anyagot, — sokszor azonban enélkül is elboldogult, mert a sebtiben eléje pattanó élet-szilánk is elég volt, hogy kultúrája és bölcsessége rögzíteni érdemes jelentést fedezzen fel benne. Ugyannyira, hogy olykor szüksége sincs konkrét külső indításokra. Idézett cikkeit (*Próza*. 61—65.; 182—83.; 101.), melyekben a társadalom megjobbításának képviselőit gúnyolja, az öntanúsítás teljesebb, célratörőbb vitacikkeiktől, perirataitól csak az különbözteti meg, hogy ezekben még ürügyet sem keres, alkalomra sem vár, egyszerűen csak elmélkedni kezd az emberekről, akik hinni tudnak abban, ami számára hihetetlen. Elszigeteltségét higgadt, ámuló fölényre, kényelmes meditációvá stilizálja, s így tűnődik, ehhez a színlelt fölényhez hangolja érveit, s ezzel fel is frissíti a különben monoton gondolatokat. Máskor képzelt helyzetek színjátékára hangolja az ismerős mondandókat. Elképzeli például az ősember és a politikus találkozását, s párbeszédüket az utóbbi képmutatásának, romlottabb voltának példázatává kerekíti. (*Próza*. 1—4. Vö. uo. 61—65.) Kórházban lévén észreveszi, hogy egyik ápolónő karja szederjes. Fájdalomban vergődő betegek körme nyoma lehet — képzeli: Aztán eltűnődik: „vajjon ez a beteg nem marcangolhatja-e inkább egy széktáblát, vagy egy fadarabot? Aligha. Egy eleven lény fájdalmát csak úgy csillapíthatja, hogy egy másik eleven lényel közli tettleg.” De kinek adja tovább az ápolónő? — fűzi tovább a gondolatot. „Az ápolónő mosolyogva feleli, hogy nála a lánc véget ér. Ő arra való, hogy a fájdalmat levezesse a földre és ott mindörökké eltüntesse, mint az emberi test a villamosságot. Általa meg is semmisül a fájdalom. Csak ép nyoma marad ott meg a karján, ideig-óráig.” (Uo. 23.) Valóban ezt felelte? Költemény ez, a szó legszorosabb értelmében. Lírája, fejlődése, szerkezeti zártsága, megindító szépsége okán is az, de szűkebb értelemben is: valóság-magva aligha több a szederjes kéz emlékénél, s kifejtett alakja a részvét-filozófia révén megtermékenyített költői képzelet műve.

Az egészség, az üde természetesség és az élet-gazdagság folyton ajzott szomjúsága s az ennek gyökerén érett mérték különösen sűrűn ütközött glosszázni való tényekbe. A nyári vendéglőben vacsorázva észreveszi, hogy az egyik nő evés előtt gondosan kifesti a száját. „Miért oly visszataszító, nevetséges és undorító mindez nekem?” — ütődik meg a látványon, s a „miért” ezúttal nem szónoki kérdés, hanem egy szívós oknyomozás hajtóereje, amely végül ki is deríti a magyarázatot: „Annnyira hasonlítanak egymáshoz, mint a kirakatok viaszbabú... Mindenütt ugyanez a jajvörös száj, az élet szeszélye és változatossága nélkül.” (Uo. 45.) A gyermekek láttán viszont épp ez a szeszély, a játékbafeledkezés, a váratlan váltások, a következetlenség ragadja meg, s lendíti izgalmasabb pályára, fontosabb ügyek érdekkörébe a játék látványából indult eszmétársítást: „Én legalább bámulom az ő következetlenségüket. Ezt tartom egyedül méltónak az emberhez, még hozzánk felnőttekhez, is. Csak azért olyan üdék a gyermekek, mert következtelenek. Csak azért boldogok.” (Uo. 300.) S ha valahol valami szépet lát, a gyönyörködés készsége és az esztéta öngazoló ingere egyszerre lép működésbe, hogy az esemény friss lüktetéssel s gon-

dolati jelentőséggel teljen meg. (Uo. 139—140.) A szép és a rút, a nyár és a tél, a hideg és a meleg az újságíró Kosztolányi számára is az élet létét érintő tényezők, s ő mindig az élet felelős képviselőjeként beszél róluk: a szeretet és gyűlölet érdekeltségével. Egy tizenkétéves leányról írja, akit a fürdőben lát: „Naponta gyönyörködöm benne, távolról, oly önzetlenül, mint egy erdőrészeleten. (...) Úgy bámulom őt, mint az örökké meg-megújuló természetet. Diákkoromban csak Aristotelest csodáltam így a nagy tudásáért, mint most Pannikát csodálom, mert van és él.” (Uo. 139.) Egy lappal odább meg Eszterről, a pompás magyar szépségről ír még nagyobb elragadtatással, s mellette mindjárt az irigy, csúnya és utálatos Miciről — utálattal. (Uo. 140.; 141. Vö. Uo. 102.) Mint látjuk, nemcsak az érdekeltség szoros itt, de az írói világnézet két ellentétes tartománya: a gyönyörű és a kiábrándító is közelebb van egymáshoz, mint a költő elsőrendű műfajaiban.

Ez is olyan sajtóság, amely az újságíró Kosztolányi létezését nagyban megkönnyítette. Az újságolvasó nem igen érti, s biztos, hogy unja az olyan írásokat, amelyek folyton az élet kietlenségét és reménytelenségét bizonygatják. A szépíró Kosztolányi sem ezzel a meggyőződésével hatott, hanem azzal, hogy legkiábrándultabb műveiben is éreztetni tudta a veszteség tragikumában azt az egészséget, szépséget, testvériséget, aminek hiánya írásra indította. Az újságíró a maga röpke műfajaiban köznapibb dialektikára kényszerült: jó és rossz, szép és csúnya az élet természetes menetének zajlása szerint, eleven változatossággal ötlük fel jegyzeteiben. A modern technika, amit a költő *butának* nevez, a gépész, akiről ezt írta: „nem az enyém a század rongy bohóca, / sem a felhőkbe zörgő bamba gépész” — az újságíró tollán valóságos rangjuk és mesterségük, szerepük értéke szerint kelnek életre. A világ nagy csodájának részeként és részeseiként. (*Bölcsőtől...* 241.; 264.; 268.; 374.; 409.; *Ember és világ.* 55—63.) S ugyanígy találja meg az adott társadalom másíthatatlanságát hirdető, individuális filozófia is a módosító, oldó ellenpéldákat. A sváb cselédlányok vasárnapi látványában a kollektivitás gyönyörű hatalmát fedezi fel: „Nagyon kisurak itt ezek a pesztonkák. Ha gazdasszonyuk szeme rebben, befelé sunyítanak a konyhába. Jaj annak, aki eltör egy ibriket. Mégis erősebbek őnála. Mindegyik sváb leány önmagában is egyesület, testület, szövetség. A mieink szegények, ott szédelegnek a járdán, akár mi, sátorlakók, gögös-urasan, külön-külön. Ők azonban együtt-együtt. Mindig együtt léleken. — Micsoda láncot fűznek, karjaikból. Eszterlánc? Acéllánc. Eleven forgalmi akadály. Megáll az utca. Megáll a villamos. Megállok én is, — És levezem előttük a kalapom, csodálkozva.” (*Próza.* 232.)

Így hívja elő egy jelentéktelen, majdnem mulatságos eset az apolitikusság gögje mögül ama belátást is, hogy a jog és az illetékesség létfeltétele az emberségnek is. Annak ürügyén, hogy macskája elveszett, s hogy a környék szegényei lázas nyomozó buzgalma révén megkerült, vonja le ezt a konzekvenciát: „A szegény emberek dolgoznak, mint Isten titkosrendőrei, s mindent behálózó, hatalmas kémszervezetük bizonyára előbb-utóbb diadalt is arat. — Vajjon miért cselekszik ezt? Nem hiszem, hogy egy kismacska örvén szeretnének bizalmamba férkőzni. (...) Talán inkább arra van szükségük, hogy ők, akikkel senki se törődik, néha törődjenek másokkal is (...) Valami hivatást akarnak ezen a földön. Pártfogolni akarnak valamit. Ebben pedig szerények és kitartók. Sokszor eszembe jut, hogy érdemes volna rájuk nagyobb dolgot is bízni. Akkor talán jobb volna a világ sora, mint mostanában.” (Uo. 81.) — S amit a szépíró, ritka kivételtől eltekintve, rangján aluli naivságnak, hirdett: kétségbeesés és remény állandó párharcát, az újságíró — egy konkrét eset mesterien jellemzett tartalmának sugalmaként így kénytelen beismerni: „Lelkünkben állandóan kétségbeesés és remény vitatkozik. Ha csüggedtek vagyunk, akkor szívesen vesszük, ha egyik barátunk ugrik be a remény szerepébe s eladolja nekünk azt, amit már magunk se hiszünk. Ez legalább tehermentesít bennünket. — Mindnyájan ilyenek vagyunk? — Azt hiszem.” (Uo. 97.) Így teremti meg szemléletének pólusai közt az egészséges, friss áramlást. Érvényes ez a kötetekben kiadott írások többségére is, de leginkább mégis az *Alakok* rajzaira, melyeket sok újjal megszerzelve 1934-ben *Bölcsőtől a koporsóig* címmel tett közzé. Az anyag tisztelete, a műfaj teremtő szándék s a részleteket egységgé alkotó szerkesztés

itt a legkövetkezetesebb. A posztumusz kötetek egy-egy darabja lehet frissebb, költőibb: a *Hajnali részegség* felé mutató *Narancsszínű felhő*, (*Ember és világ*. 262—264.) s a sváb cselédányok vasárnapi látványából támadt *Együtt, mindig együtt*, az ápolónő szederjes karja láttán kifejlő társítások; a déli zápor szenzációját megörökítő *Zápor* (*Próza*. 111—12.); a költő becses kutyájának pusztulását elbeszélő *Kedves* (Uo. 92—93.), és sok más ilyen alkalmi írás a szebb versekkel és jobb novellákkal is állja a versenyt, s egyúttal sejtethetik az újságíró számára megtáruuló anyag gazdagságát is: a dolgok, állatok, emberek s növények világának tartományait. „Milyen harmatfriss próza...! — írja Bóka László — Mennyi meglepő változata a szemléletnek, a szemlélő lélek hangulatainak! —” „Egy érzékeny szellem titkos naplójegyzetei az *Ákom-bákom*, a *Felebarátaim* pedig egy kitűnő regényíró vázlatkönyve. A kibuggyanó közlésvágy melege remeg hangjában. S minden mondanivalója mögött ott remeg a kérdés, amit csak az író, (...) aki az életre kérdez.” (*Válogatott tanulmányok*. 1966. 116.) Megvalósulásuk módszere más mint a verseké vagy a novellaké: eseményük valóságos, tartalmuk határozottabb, közvetlenebb; játék, kedély, szellemesség, érzelmesség kötetlenebbül érvényesül bennük, — de életközelség és természetesség dolgában ezért felül is múlják a szépíró sok kihegyezett, parádés teljesítményét.

Ezek a remekművek azonban jelentéktelen ötletek, rutinos reflexiók sokaságában elvegyülve rejtezkednek, s kiválasztásukat csak tüzetes elemző tanulmány végezhetné el meggyőzően. A *Bölcsőtől a koporsóig* azonban egészében is remekmű, s mint ilyen legilletékesebb példatára az újságíró adottságait kutató figyelemnek.

A szűkséget, amely létrehozta, természetesen egységének természetére is kihatott. Nagy Lajos regényszerűnek találta (*Író, könyv, olvasó*. 1959. 413—419.), de bizonyára a fogalom egy tágasabb jelentése szerint, mert ha bizonyos összefűző tényezők fel is lelhetők a gyűjtemény darabjaiban, ezek nem működnek szoros szervezőelvként. Kötetbe szerkesztésük terve is későbbi keletű, s bizonyára az *Alakok* sikere, tehát 1929 után öltött szilárdabb formát. Tükrözi ezt a kötet szerkezete s az egyes részek értékkülönbsége is. Az újságírói érdek az *Alakok* egyes darabjaiban a legközvetlenebb és legfrissebb. Az egyes szakmák, foglalkozások képviselőit vonultatja itt fel az író, a bábát, a sírásót, a szolgát, az úriasszonyt, a képviselőt, a kutyapécért, a szemetest, az ékszerészt, a koldust, a grófot, a zsokét, a repülőt, a kintornást, az író, a handlét, a mérnököt és így tovább, az első kiadásban 45 portrét. (Az 1959-es kiadás eggyel megrövidítette, tizenötlet gyarapította az 1934-es kiadás e portré-csoportját.)

Az interjú látszata ezekben a legszorosabb, a tudósító, leíró mozzanatok a legváltozatosabbak, s egymásutánjuk folyamata a lapban két éven át 1926—27-ben majdnem töretlen. Letarolván a legérdekesebb eseteket, kimerítvén a legjobb lehetőségeket, huzamosabb szünet után 1930 végén kezdi el az emberi élet stációit példázó interjúkat az egy éves *Palikától* a száz éves *Pálig*, szám szerint tizet. S aztán e sorozat folytatásaképpen vonultatja fel az egyes nemzeteket képviselő alakokat: a franciát, németet, japánt, finnt stb., ismét csak tíz portrét, s ezután kerít sort a saját őseiből alkotott tablóra.

A foglalkozások körének bősége szembeötlő a többi kör hozadékához mérten. Jóllehet a legkésőbb írott családi rajzok művésziileg talán a legszebbek, — de kapcsolatuk a többi portrétömbbel a leglazább is, az életkor-tanulmányok s a nemzeteket képviselő alakok többsége pedig szegényesebb is: számra is, tartalmukat illetően is, — ami arra vall, hogy a nagy bőséggel felfakadt forrás idők múltán apadni kezdett, s az újságíró élelmesség csak a szempont- és aspektusváltás szívós találékonyságával tudta folytatni jól bevált munkáját, és így sem ugyanazon a magas szinten.

Hogy Nagy Lajos és a gyűjtemény más kritikusa (Németh László: Im., Kovács László: *Erdélyi Helikon*. 1934. jan.; — *Literatúra*. 1929. aug. Szabó György. Im.) mégis egységesnek érezhették ezt a gyűjteményt, annak legfőbb oka, hogy Kosztolányi bármely oldalról közelíti is meg kizemelt alanyát, mindig az emberi létezés velejére kérdez. Arra, hogy miként érzi magát ezen a világon az egy éves, a tíz éves, s a többi korosztály képviselője az élet adott szintjének biológiai, szellemi adottságai közepette; miként érzi magát közöttünk, aki németként, orosz-

ként, törökként érkezett hozzánk s gyökeresedett meg nálunk; s milyen bajok és örömök, milyen vágyak és lehetőségek, milyen múlt és milyen jelen adatik egy embernek a különféle foglalkozások révén. Mintha az egylényegű létezését óhajtaná a bölcsőtől a koporsóig adódó változatai szerint, más-más metszetben prezentálni.

Ha egy író az élet legfontosabb eseményének a halált tartja, törvényszerű, hogy minden metszeten ennek jelei ütnek ki a legmarkánsabban. Észerevették ezt az egykorú bírálók is: „A költő minden optimizmusa mellett is ott marad a szájunk szélén egy keserű százíz: tiszavirágéletünk nagy értelmetlensége. Ebben a hangulatában az »Alakok« voltaképpen édestestvére a középkori Totentanz-oknak osztozik azoknak egész makaber groteskségében. (...) s „ezt a karakterét, ha lehet, még csak jobban aláhúzzák Molnár G. Pál briliáns rajzai.” (*Literatúra*. 1929. aug.) Túl is hangsúlyozzák — mondhatjuk —, mert a foglalkozások jellegzetességei és eseményei között a halál távlatára nem merülhet fel sűrűn és centrális jelentőséggel. Sokkal inkább az életkorok szerint készült portrékban, amelyekben az idő múlását, tehát a vég közelségét jelezni a műfaj parancsai szerint adódó lehetőség. „Torkot szorító — írja Szabó György —, az író halálának körülményeit ismerve még inkább az, e komoly következetesség, ahogy alakjai pulzusát méri és fogait számolja, ráncaikat kutatja, ahogy folyton láthatatlan ellenfelét keresi; anélkül, hogy rátalálhatna, de akinek keze nyomát lépten-nyomon felfedezni kényszerül, aki — tudva-tudja— előbb-utóbb mégis csak előtűnik majd és győztes lesz, anélkül, hogy vívni lehetne vele.” (I. m. 29. Vö. Nagy Lajos: I. m. 415.)

Ahogy az élet a halál felé lejt, úgy képződik egy jóval töredékesebb, de az egész könyvön végigvonuló motívum a társadalmi leromlás tényeinek hangsúlyozásából is. Legközvetlenebbül a foglalkozások képviselőiről írott arcképekben ölt formát ez a tendencia. Szavaikból lehangoló kórkép áll össze, itt-ott lázító jegyekkel. Utóbbira leginkább a tanár portréja kínál példát; akinek szegénységét s helyzetének ebből eredő méltatlanságát a megbecsülés és a nyílt együttérzés keserűségével tárja fel Kosztolányi. Különböző alakjainak panaszos vagy egykedvű válaszaira hangolja a társadalmi nyomorúság tényeit. A bába elmondja, hogy az utcán szülnék, a kardalasnő, hogy szűkösen él, nincs pénze férjhez menni, a kalauz, hogy diplomás orvosok, jogászok és tanárok is akadnak kollégái közt, az asztalos, hogy a gyárral nem bírja a versenyt, a szemetes, hogy a szemét megsoványodott; a sofőr, hogy 2000 kartársának nincs állása; a telefonos kisasszony, hogy durvák a telefonálók; a mérnök, hogy napszámosként is dolgoznak mérnökök. A szolgának a koldusnak egész élete maga a panasz. A mentő az inséget, a munkanélküliséget is említi az öngyilkosságok okai közt; a gyógyszerész a gyógyszerfogyasztás színvonalát tartja alacsonynak, és a morfinizmust erősödőnek; a cigányprímás a dzsessz előretörését s a muzikus-cigányok egyre sanyarúbb helyzetét kesergeti; a kintornás a kintornásokét (őt a gramofon nyomorítja meg), a handlé, hogy nincs mit vennie, mert az emberek a rongyot is elhasználják; a pék, hogy a kenyeret koldulók között jól öltözött emberek is akadnak.

Mindez joggal minősíthető tudatos és humánus érdekű társadalombírálatnak, s ebben a szerepében a legsürgetőbb korparancsnak felel meg az újságíró Kosztolányi, — de attól ezúttal is óvakodik, hogy a gazdasági-társadalmi nyomorúság tényeit élesen és pontosan körülhatárolt, politikai jellegű okokból eredeztesse. Noha az idézett mozzanatok éle valóban a nagy gazdasági válság felé sodródó társadalomra céloz (Szabó György: i. m.), a panaszok érvénye tágasabb: a kor egészét érinti. „Borzadjatok össze, mint én és jusson eszetekbe hogy itt a jelent példázzák, azt a korszakot, melynél nem volt se szellemtelenebb, se butább, se embertelenebb. Ez a huszadik század szobra.” (*Próza*. 241.) Egy várőr-jelmezbe bújtatott, mozi-reklámmá degradált ember láttán fakad ki ilyen Kosztolányi, máskor a hajdan otthonos, kultúrált kávéházak lezülése láttán (Uo. 250.), de bírálata mindig ilyen általánosító. *Azt a benyomást kelti így, mintha nem is a társadalom szerkezetében, hanem a kor megfoghatatlan jellegében volna a hiba.* Hiszen nemcsak a szegények panaszkodnak, pontosabban szólva ők is, a gazdagok is a háború előtti időkhöz képest érzik sivárabbnak, rosszabbnak a jelent, s nemcsak az anyagi leromlás miatt. A cukrász azt sajnálja, hogy a nők nem esznek annyi édességet, mint régen; a primadonna a közönség „elvárása-

it" érzi terhesnek; a kalauzt az sérti, hogy az utasok leparasztozzák; a táncmester a barbár táncokkal elégedetlen; a grófnő a grófokról alkotott képet tartja sekélyesnek; az újságárusnak 1913-ban volt a legnagyobb fogása; a pincérnek is akkoriban, a diplomata rosszalja, hogy szer-tartásossága magasabb értelmét nem ismerik, a gyorsíró is az obstrukciós időkben volt elemében, a rendőr pedig 1919 szeptemberében, ő is régen tehát. A tőzsdés is most jutott csődbe, s ma már a mulatózók se törnek tükröt, se nagybőgőt. „Nincsenek többé gavallérok”. És virtus sincs. Annál kevésbé, mert az alakok, akiket az író bemutat, virtusra nem is igen hajlandók. Egy bezárt, levegőtlen, távlatlan világ statisztái ők, akiknek a főszereplőkhöz semmi közük. Terük sincs arra, hogy ilyen kapcsolatra szert tehessenek. Igaza van Szabó Györgynek, amikor azt írja, hogy az élet mélyebb értelmét kereső kérdésekre ezek a figurák nem adhattak érdemes választ (I.m. 41.), de nem azért, mert a középosztályból valók, hanem azért, mert a sebzett és elszigetelt költő sivárság-érzete, szomorú hitetlensége, s az ennek gyökerén nőtt nosztalgikus műtszemlélet ilyen figurákban talált rá a maga érdekeire.

Törvényszerű fejleménye ennek, hogy a nyomorúság súlyos és kevésbé súlyos tényei összemósódnak s a társadalombírálat többször cél nélküli lamentálással hígul. Ott is, ahol a legtöményebb mivoltában szólal meg a szegénység: a koldus, szolga, a szemetes vagy a handlé panaszában, sőt itt igazán, mert ezek már mélyen alatta vannak annak a szintnek, ahol a társadalom igazi emberi lehetőségei még kicsikarhatók. S ahol ennek igazi gátjai mérhetők, magyarán: ahol a bajok jelentőségskálája s ezen belül a romlás okai még elkülöníthetők: ahol a mélypont még a lesüllyedés dialektikáját is éreztetni tudja. Az ő szájukból hangzó panasznak nem lehet szociológiai jelentőséget tulajdonítani. A mérnök, a mentő, az asztalos szava nagyobb súllyal eshetne latba, őket viszont a társadalmi bajok okairól nem vallatja meg alaposan az író. A lehangoló tényeket készséggel rögzíti, de az oknyomozás, szándékától s műfajának természetétől egyaránt idegen.

Műfajának természetétől azért, mert ezek a rövid, 100—150 sornyi portrék el sem bírnák egyetlen szempont uralmát; monoton panaszkodássá szürkülnének. Kosztolányi azonban mindenkor tartotta magát ama meggyőződéshez, hogy „Bizony, minden módszer jogosult, kivéve az unalmast” (*Ábécé*. 140.), de talán sehol nem kellett az unalomtól megkímélő hatásokért annyira megküzdenie, mint ezekben a parányi remekművekben, s hogy e hatások között a szociális problematikát jelző mozzanatoknak végül is milyen szerep juthat, csak akkor mérhető igazán, ha a módszer egész fogás-skáláját áttekintettük.

Interjúkról lévén szó, a titok nyitját keresve mindenekelőtt az anyag varázsára kellene gondolnunk: a riporteri látás szűzi hamvasságára, a dolgok póre közelségére. Rögzíthető, hogy ilyen dottságokkal ezek az írások nemigen dicsekedhetnek. Amennyiben mégis, akkor sem az anyag gazdagsága adja erejüket. Különös, hogy nem is a foglalkozásokat képviselő alakok, hanem inkább az életrajzi portrék rajzában tüzetesebb a tárgyi oldal, s objektívebb, pontosabb maga a kép. Az arc, a természet sajátságait a fényképezés, a látélet egzaktságával rögzíti, az életkori sajátságokat a biológus tudásával. „Izmos, zömök férfi — írja a negyvenévesről — kissé hizásra hajló. Álla alatt lágy toka. Szőke haját oldalait fésüli. Ráncok az orrtő körül. A homlok is redős. *Leginkább az arcbőrén venni észre, hogy régóta használják.* Olykor sötétbarna árnyékok futnak át rajta. Hét arany foga van. Ha édességet eszik, sajog a foga, mert zománca fön, a fognyak körül lassan kopik. Az idén kapott szemüveget, de csak olvasásnál használja. Földioptriás messzelátó. Feltűnő az orr hosszúsága. *Mindannyian piszén* születünk a világra s orrunk évről évre nő, nyúlik, husosodik. Self made man.” Ebben a leírásban a közvetlen élmény, a látvány szolgáltatja az anyagot, s az életkorportré többi darabjában is hasonló bőséggel és tárgyilagossággal jutalmaz a megfigyelés. A tízévesről közli, hogy „Fölfelé fésült diákhaja, vékony karocskája, veréb-melle részvétet kelt bennem.” A százevesről: „Föléje hajlok. Alig lélegzik. Attól félek, hogy meghal, minek előtte beszéltem volna vele. Sürgősen fölkeltem. Szemének lefittyenő húsa gyulladt-bordó. *Arca: aszu füge. Füle: tőpörtő. Karja: karó. Combja: piszkafa. Lábkörmet: sárgás ásványok, őskori kővületek. Bajusza nem egészen ősz.*”

Ilyen tehát a tárgyiaság legközvetlenebb, legobjektivebb rétege, bár az általunk kiemelt mondatokban a klinikai tényközlést már föllazítja, s a kedély villódzó színeivel futja be a riporter személyessége, s a százévesről közölt rövid metaforák gépies kopogása is érezteti a groteszk látvánnyal való szembesülés sajátos izgalmát. Az anyag azonban itt még elsősorban saját tartalmával hat, a közlést az érzéki közelség táplálja. A *Bölcsőtől a koporsóig* darabjainak többségében azonban másfajta tudás ölt alakot. Nem az előttünk szerzett, hanem a *hozott tudás*. Nagy Lajos ki is számította, hogy egyik beszélgetés le se folyhatott annyi idő alatt, amennyit Kosztolányi közöl, s Németh László is ál-interjúknak nevezi e rajzokat. S valóban, még a riporter anyagszerzést leggazdagabban példázó életkor-portrékban is az otthoni készütség anyaga, a műveltségnek az alkalmi vállalkozásban hasznosítható kamrája nyílik ki s dúsítja fel az interjút. Az ötvenévestől búcsúzva így tágul ki a látóhatár horizontja: „Negyednapos messzelátó. Ahogy a szeme messzelát, emlékezete is annál élesebb, mennél távolabbra tekint. Ifjúság ez? Már nem. Öregség? Még nem. Élettanilag itt kezdődik a hanyatlás. A szövetek rostjai sorvadnak, a bőr rugalmassága kisebbedik, az erek keményednek, a vérnyomás emelkedik, a csigolyaszalagok lazulnak, minnek folytán a következő évtizedig a gerinc kissé görnyedni fog, a termet is alacsonyabb lesz, körülbelül négy centiméterrel, a testsúly is csökken, körülbelül négy kilóval. Ő tehát a fiatalság és öregség határán ballag, azon a lejtőn, mely lassan ereszkedik le a völgybe, ahol még sok árnyas fásor, sok bújócskázó ösvény várja őt, minek előtte az út végére ér.” Ebben a jellemzésben szinte minden elem a költő élettani műveltségének tárházából való, s ugyanilyen készséggel szólal meg ez a tudás, amikor a fiatalabbakról és az öregebbekről beszél. Nemcsak az érlökések számát tudja, hanem azt is, hogy milyen paradicsomi a csecsemő nyugalma, s milyen az öregek szorongása. A nyolcvanéves pl. aki „most az öregség izgalmi állapotában van — Stadium excitacionis —, amikor a lélek még nem bír alkalmazkodni a test csökkent képességeihez. Mindenkire gyanakszik. Ajtóit retesszel, kulccsal, kallantýúval zárhatja. Ablakaira szőnyegeteket aggat a léghuzam ellen.” Az életkor rajza ezúttal a pszichológia felől jut gazdagító jegyekhez. A negyvenévesről szólva, annak jó egyensúlyát magyarázván, a történelem felől gazdagítja a kép vonatkozásrendszerét. „Sok ifjúkori idegbaj a negyvenedik év határmegyéjén gyógyul meg. Aztán ez a nemzedék még a béke ágyában született, a bőség aranyaplaná alatt rugdalózott huszonhat esztendő koráig. Akkor az emberi társadalom még nem recsegett, az életnek volt formája, célja...” — Az irigy és gonosz nyolcvanéves ürügyén a téma morális vetületét rajzolja ki: „Milyen szemérmetlen és mohó. Aki sokáig marad a földön az olyan közönségessé válik, mint a föld. Miért is beszélnek »jóságos« aggastyánról? Az aggastyán lehet bölcs, lehet agyafúrt is, de nem jóságos. Ahhoz hit kell és erő. A fiatal ember a jóságos.” A százévesről szólva elgondolja, hogy más élőlények meddig élnek. Tudja, hogy a hattyú és a teknősbéka háromszáz évig él, s hogy a Wellington-fa háromezer év után is új ágakat hajt. „Nekünk embereknek kurtára szabták életünket. Körülbelül egy színvonalon vagyunk a számmal, melynek korhatára a századik esztendő.” Tudja, hogy Cicero mit tartott az öregségről, hogy a százéves születésekor még gyertyával világítottak, s Anatole France még világra se jött.

S ugyanígy van ez a foglalkozásokat képviselő portréknál is. Tudja, hogy milyen a fényképész világhelyzete; hogy mennyi Budapest összes szemete, s ebből mennyi jut egy főre; tudja, hogy milyen halálnevet választanak az öngyilkosok; milyen habonák fűződnek az egyes drágakövekhez; hogy Szókratésznek is bába volt az anyja; hogy hány koldus és hány rikkancs működik Budapesten, s hány kiló a legsúlyosabb zsoké. Mindezt már alanyaitól tudja meg a riporter, ami a mozigépész vagy a fényképész esetében még hihető is, de a szemetes statisztikai, az ékszerész szakma-történeti produkciója esetében már kétséges. S nagyon valószínű, hogy a diplomata magvas fejtegetése a mai élet kicentizett gépiességéről, az ügyvédé arról, hogy az emberi gonoszságnak csak a technikája változik, a grófnő berzenkedése az osztályszempontok szerint való általánosítás ellen, az ékszerésznek a drágakövek csodatékony erejét magyarázó okfejtése, voltaképpen az író ajándékozó kedve, pontosabban szólva: a párbeszéd érdeke, a riport hitele végett hangzanak a modellek szájából.

És ezzel el is jutottunk a helyszínen rögzített s a hozott tudás elkülönítésének valódi értelméhez. Az utóbbi egyes rétegeit is azért választottuk szét, hogy kitűnjön: maga az anyag is hány forrásból, a költő műveltségének mennyi szférájából való, s következőképpen, hogy ezekbe a szigorúan körülhatárolt: tárgyhoz kötött és terjedelemben szabott interjúkba a világtkép gazdagsága hogy tud beáramlani. Az öregség és gonoszság kapcsolatáról, a negyvenéves egyensúlyának történelmi okairól szólva a világtkép jól ismert gócaira, a görögös életideálra s a múlt iránti nosztalgiára ismerhettünk; a hangversenyrendező, a primadonna, a házasságközvetítő rajzában a természetes emberi értékekre ránövő gépiesség s a költő ingerült bírálata az interjú irányító tényező; a képviselő és az úriasszony rajzában ugyancsak a már ismert ellenszenv. S ezzel csak a szemlélet állandóbb és fontosabb tartalmaira emlékeztetünk, a világtkép egész gazdagságának alkalomszerűen előhívott, spontán könnyedséggel a rajzba elegyül, nem tipizálható elemei számba se vehetők.

Az anyag rétegei felől mindössze csak azt jelezhattuk, hogy a teljes világtkép a szűkös forma ellenére is szóhoz tud jutni. Bizonyára a modell megnevezésétől is ezért tartózkodik következetesen. Nem köti magát egy megnevezett személyhez, mert nem akarja, hogy az illető szakmáról való mondandóinak közlésében a modell korlátozza. Szívesen rögzíti az egyéni jegyeket is: hogy az orosz Jekaterina szőke és félnék, pontosan leírja a finn Pekka külsejét, akár előbb a negyvenévesét s a többiekét. Leírja a környezetet, ahol modelljeivel találkozik, a találkozás sajátos körülményeit. Kérdései révén bevilágít a kikérdezett ember múltjába, többször sorsából is megsejtet valamit, s élénk, gyors vázlatokat ad egy-egy gesztusról, mozzanatról, mely a személyes közelség riport-hitelét tudja éreztetni. De sohasem merül el az egyéni szálak bogozásában. „Az oszlopfők főemberei ezek az alakok. Derékon felül egyének és mint ilyenek nyúlnak ki az épületből, — írja róluk Németh László — derékon alul azonban összefolynak a foglalkozással, amelyet jelentenek.” (I.m. 321.) Így biztosítja ebben a jellegzetesen újságírói műfajban a szépíró jelenlétét. Látvány, szituáció, egyéni vonások, szerzett és hozott tudás, a költői világtkép tartalmi, a személyiség alap-ügyei, melyeknek beáramlása révén nemcsak változatosakká, színesekké, de távlatosakká, sugallatosakká, az emberi lét sajátos közegben nyilvánuló példáivá: ember-tanulmányokká jelentékenyülnek ezek a portrék. A jobbak feltétlenül. S többségük ilyen.

Feltűnhetett, hogy az eddigiek során jobbára inkább az író direkt közléseiből: leírásaiból, reflexióiból vettük a példákat. Pedig az interjú lelke mégis csak a beszélgetés lenne. Csakhogy eddig elsősorban a riporter *anyagának* rétegeit taglaltuk, s bizony, e tekintetben a párbeszéddek jóval szegényesebbek. Még akkor is, ha a költő modelljeinek ajándékozott tudását is a párbeszéddek javára írjuk. — Pedig ezek a párbeszéddek mégiscsak fontos részei a portréknak, s ha anyaguk szegénysége ellenére is azok, annak titkát az írói módszerben kell keresnünk. Figyelmeztetnek erre az idevágó, már idézett tanulmányok is, mondván: azért ilyen frissek, valóságosak s poetikusak ezek a portrék, mert Kosztolányi egyéniségének varázsa ragyog bennük.

Az egyéniség varázsa! Bravúros tehetség! Ki ne érezné valóságos hatalmát e portrék olvasásakor? Ennek mechanizmusához kellene, amennyire tőlünk telik, valamiként közelférni, mert enélkül a beáramló sokrétű anyag életre keltésének titka is megfajított maradna. S csak így fejthető meg az a rejtély is, hogy a hozott anyag, sőt az anyag-szegénység ellenére is ennyire eleven, magvas és érdekes tud lenni egy-egy ilyen rajz.

E rejtély okai között első helyen a *különösséget* kell említenünk. Annál inkább, mert e műfajban, mely a foglalkozások és életkorok rajzában a tipikus jegyek hangsúlyozására törekszik, a különös előállítása korántsem olyan magától értődő, mint novella vagy regény esetében. Külön-külön olvasva csak az érdekesség természetes varázsát észleli az ember, de ha tüzetesen figyel, s rendszerezi a hatóelemeket, észreveszi, milyen szívós és leleményes Kosztolányi az érdekes, a furcsa, az egzotikus, a regényes, a nem köznapi jegyek felfedezésében.

Kezére járt ebben maga az anyag is: a foglalkozással járó sajátos szemlélet, a szakzsargon furcsa jegyeinek éles kinagyítása. „Vannak olyanok, — mondja a képviselő — akiket felülről nyomnak. Engemet alulról hozott fel polgártársaim megtisztelő bizalma, szeretete, törhetetlen

ragaszkodása." Ahogy itt a kincstári dagályosság a foglalkozást is jellemezni óhajtja, ugyanígy jellemzi a rikkancsot s közönségét is az ilyen válasz: előbb el kell olvasni az újságot, „Hogy megtudjam, mit lehet szenzációzni: a kuncsaftnak bedumálni. Mindennap aktuális mókákat eszelek ki. A pestiek szeretik a link dumát. Különbözik nem megy a bolt.” S a jellemzés mellett mindkét esetben az idegen céhbéli észjárásának egzotikumát is érezheti az olvasó. Mikor a szaknyelv már a külön-zsargon riktó zsúfoltságával jelenik meg, akkor az író maga is hátrább lép s maga is élvezi a nyelv eredetiségét, sőt tolmáccsa szegődve avatja be élménye izgalmaiba a közönséges olvasót. „Jó lenne: — mondja a modellt képviselő cigánylány — még fotográfiám sincs. Pedig pingáltak engem feketének, sárgának, lilának, mindennek. Nagyon muris volt. Kamelos volt belém mindenki. — Kamelos cigányul: szerelmes” Az asztalos mesterség idegen szavait hallva, történeti magyarázatra készítő kérdéssel beszélgeti a mestert. A szemétkes keresgélők riasztó jelenségére úgy kerít sort, hogy rácsap a szemetes beszédében felöltő furcsa szóra: *guberálók*. „Kik a guberálók?” kérdi, s így bomlik ki a nyelvi egzotikum felől a nyomor valósága.

Ritkább, de a költőiség szempontjából hatékonyabb regényesítése a hétköznapi realitásnak az a módszer, amikor a laikus kíváncsiságával tájékozódik a technika őserdejében: egy telefonközpontban vagy gyárban. A célirányosan működő mechanizmust ilyenkor egy-egy szembeötlő mozzanatra szegeződve, lépésről lépésre közelíti meg. „Miért lobog ez a lámpa? — Valaki idegeskedik. Rázza a villát — *Ha nem volnék itt, azt hinném, hogy én vagyok az.* — És ez miért ég folytonosan? Elromlott a készüléke...” „— Mi ez — kérdezi a mérnöktől — Kalapács. — Mit csinál? Kalapácsot. — A kalapács kalapácsot, a motor motort. — Fűzi hozzá az író. — Őszenmez.” S odébb újra valami furcsa, sőt félelmetes látványra kell figyelnie: „Mi mászik a fejünk fölött? — A daru. Huszonöt tonnát emel. — *Mint egy prehistorikus masztagon, mely föltámadt.*” S ezzel a mitologizáló leírással nemcsak megnő s felfokozódik a köznapi dolgok jelentősége, de nagy távolságokat átfogó kapcsolat is támad az ősi és a modern, az élő és a gépies, a mesés és a hétköznapi között. Ahogy a költő a kétezerhatszáz fokos, aranyosan folyó, sziporkázó vas látványa felett a maga harminchétfokos állati melegére gondol, ez a viszonyítás a létezés-formák irtatlan szélességének borzongató tudásával tölti fel a köznapi látványt, akár előbb a masztagon-kép az idő mélységének sejtelmével. A beszélgetésekben jobbára a költő kommentárjai, reflexiói végzik ezt a kerettágitó, vonatkozást teremtő funkciót, de mindig az anyag természetéhez igazodó kérdés révén, a konkrét tények ürügyén lódul meg ez a távlatteremtő lendület. Folyamatosabban persze, inkább a kezdő és zárórészekben működik, ahol a modell korlátai nem akadályozzák.

Így létesül szinte költői látomás a szemétkes hegyszeréből, iszonyú élő-világából a *Szemetes* záró szakaszában, s a *Telefonos kisasszony* portréjának zárótételében.

Szándékos a „szakasz” és „tétel” megjelölés, mert a szembesülés izgalma úgy áthatja itt a tényeket, hogy sorolásukban egy magasabb szenvedély költői mámorát érzi az olvasó. A telefonközpont rajzában a technika boszorkányos csodájának átérzését, a szemétkes képsorának telhetetlen és pontos tárgyiasságában a minden dolgok szemétkes romlásának tudata borzong és ittasul. Borzong a kimondás, a szembesülés bátorsága, a ronda anyag tündöklő életrekelése: a művészi győzelem okán. S ittasul attól, hogy a talminak vélt emberi, társadalmi nyüzsgést és optimizmust ebből a perspektívából tudja a költő látni. A szemétkes rajzában győzelmes tárgyiasságával igazolt valósága felől s mégis a jólismert „csillagközi” pozícióból: „Mindent lelek, ami csak elképzelhető, pezsgős-üveget, törött hőmérőt, vak és sánta játékbabát, kilincset, műfogot, egy oldalt valami meséskönyvből, karácsonyi versikéket, töltőtoll-kupakot, női arcképet kettétépvé, lábtörő pokrócot, gyógyszeres üveget, egy levelet, melynek gyűrt szeletkéjén ezt olvasni: *Jöjj, édes Jenőké, szerdán várlak. Szinte fönséges állni a mulandóság vulkánjai ilyen magasán, ezen a szemétkes talpazaton, a piszok hegyormán s Budapest felé nézni, integetni kitért karrai, bizonyos kárörömmel, hogy minden elmúlik.*”

Visszatérve a párbeszéd részek érdekességének kérdéséhez, itt a *mitologizáló felidézés* szomszédságában kíván említés a szakma, a foglalkozás *babonás* vonatkozásaira irányuló figyelem, s a *szenzációk* iránti érdeklődés. A babát tüzetesen kikérdezi a szüléssel s az újszülötttel kapcsola-

tos hiedelmekről, a szemetestől megtudjuk, hogy rajtuk nem fog a betegség, az ékszerész a drágaköveknek tulajdonított varázshatásokról ad részletes tájékoztatást, a gyógyszerészben a varázslók utódját kérdezzeti, s leginkább a szakma őskoráról, amikor még a babona és az alkímia szolgálólánya volt. S a mai ügyfelek közül is elsősorban a morfinisták érdeklík. Hasonló élelmességgel talál rá más szakmákban is az öngyilkosság, a szerencsétlenség eseteire. Róluk kérdezi legtúzetesebben a mentőt, de beszél erről a mérnökkel s a matrózzal való interjúban is. S ha ilyen természetű szennációt nem kínál a modell, valami *kriminális esetre* majdnem mindnyájan emlékeznek. A bábát egyszer az újszülött elemésztésére akarták rávenni, a szemetes látott is halott csecsemőt. A szemétnben. A tűzoltó ott volt a Párizsi Színház égésénél, ahol „Tizenheten ugrottak le a mentőponyvába (...) Egy leány (...) fekete selyemszoknyában. Úgy ugrott a negyedik emeletről, mint egy angyal és ordított közben. Rosszul ugrott...” A petróleumgyár égése volt mégis iszonyúbb, mert ott „Nyolc munkás főtt meg a forró olajban. Sohasem felejttem el őket.” Egy véres késelésre az erdész is emlékszik, a fényképész a fényképekkel való szembesülés apró tragédiáira, az úszómester néhány különös vízbefulladás emlékével szolgál, a könyvtáros egy őrült olvasóról beszél, s még a gyorsíró is tud egy nevezetes lopásról, amit szakmája révén követtek el: így „gyorsírták el” egy Shakespeare-kortárs drámájának szövegét.

Az érdekességet célzó dúsitás módszerének van aztán egy eléggé szokványos, de elnyúhetetlen eszköze: a *híres, nevezetes vagy hírhedt alakokkal való kapcsolat felidézése*. A pincérnek Ferenc József volt a leghíresebb vendége, aki lerchenfeldi dialektusban rendelte a konyakot. De volt találkozásá Ady Endrével is. A zsoké sok gróffal érintkezett; s tudja, hogy mikor kezdtek el jegyezni a lovak „góthai almanachját”. Az úszómester szintén beszámol hercegi tanítványairól, s azokról is, akik híres bajnokok lettek. A szakáccsal Lucullusról vált szót, s a főzés-kultúra más korszakairól, iskoláiról. A grófnővel arról, hogyan viselte Khuen-Héderváry hálóingén is az aranygyapjas rendet. A gyorsírótól megtudjuk, hogy az első magyar gyorsíróversenyen Kossuth Lajos diktálta a szöveget, s hogy Arany János a Taylor rendszert ismerte, s hogy a mai nagyok közül Shaw ír gyorsírással. Az újságárus Tisza István gavallériájára emlékszik és Nyárai Tóni szegénységére. A tűzoltót babonából Jászai Mari is megcsókolta. Az elődeit kereső diplomatának módja van Caesart és Talleyrand-t említeni, a gyorsírónak — a gyorsbeszédű szónokok között — Kun Bélát, miután előbb már Könyves Kálmánig vezette vissza szakmája múltját. A gyógyszerész Nero Császár orvosát említi varázsló-elődei között. Az ékszerész minden drágakövéhez valami híresség neve kapcsolódik. A nyomdász Mikszáth és sok neves író közeli ismerőse, a mozigépész tudja, hogy kik a legnépszerűbb filmszínészek, a hangverseny-rendező pedig, hogy kik kapják a legmagasabb gázsit.

Látnivaló, hogy ezekben a válaszokban már nemcsak önmaga miatt kelt érdeklődést valamely híres személyiség, hanem azért is, mert az illető modell életének vagy a szakma történetének is valamilyen nevezetes eseményét idézi fel. S ilyenek szaporítása végett nem muszáj a híres személyekkel kapcsolatos vonatkozásokra szorítkozni, bár legkönnyebben és legszerveesebben ezek révén emelhető a világszennációk övezetébe a szakma és képviselője. Szűrkébb, de mindennütt kiaknázható lehetőségeket kínálnak a kivételes vonzalmakra s a *határesetekre* vonatkozó kérdések. Ki a legkönnyebb s a legnehezebb zsoké; a kertésznek melyik virága a legbecsesebb; s ki a leggazdagabb koldus? A sűgó mit szeret leginkább sűgni; mely időszakban hallanak legtöbben, kít nyírt először a borbély; melyik sütemény fogy a legjobban; melyeik a legrangosabb autómárka; hogy kezdődött az úszómester pályája; táncban melyik nép a legtehetségesebb; hol sütik a legjobb kenyeret; kik vezetnek a fényképészetben; a rendőr hol állt először poszton; melyik a legnagyobb drágakő; s melyik könyv tetszik a legjobban; hány éves volt a házasságközvetítő legidősebb ügyfele — és így tovább.

Az érdekesség-fürkésző figyelem élelmességére jellemző, hogy ott is horgonyt vet, ahol a szennációt a közhiedelem már elkoptatta. Ilyenkor a köztudatban extrémnek tudott jelenségről deríti ki, hogy nem is olyan, amilyennek vélik. A kardaloseről, hogy élete szürke, s viselkedése azt példázza, hogy manapság csak a színpadok körül lehet egy kis természetességre bukkanni.

A primadonnáról, hogy nem bohém, hanem takarékos, vallásos s a közvélemény elvárásait kezserves önfegyelem és robotos igyekezet árán tudja betölteni. Az ibolyáról, hogy nem is olyan szerény, az árvácskáról, hogy nem is olyan árva; a bécsi szeletről, hogy Bécsben nem is ismerik. A grófnőről kiderül, hogy ő is csak ember, a magyar arisztokratákról, hogy nem adnak annyit a külsőségekre, mint a szabadelvűségükről híres franciák. Vitás azonban nem lehet, hogy ilyenkor is az a szándék vezeti, hogy *meglepet* mondjon. Akár a realitás kinyomozása árán is — mondhatnók némi malíciával. Hogy tudatos volt-e vagy sem ez a szándék, nem túl fontos, de jelenlétének állandósága mellett igen árulkodóan érvel egy spontán elszólás a gyógyszerész rajzának elején: „Bármennyire sajnálom, ezúttal nem mondhatok semmi meglepet. A patikus olyan, mint ahogy színpadjainkon látni.”

A hatáskeltés eszközeinek ez a „leleplezés” mégse tévesszen meg senkit. Hasonlókat könnyű ugyan kieszelni, de az újságíró attól még nem lesz művész, s az írás se remekmű. Remekművé elsősorban attól lesz, hogy az ilyen szenzációra vadászó kérdések és válaszok a szépírói alakrajz éles és pontos részletei, a szakmára vonatkozó alapos ismeretek szomszédságában, azokkal elegyülve, természetes és eleven változatosságot létesítve szerepelnek az interjúban. És ilyen összefüggésekben nyerik el értelmüket a szegénységre, a nyomorúságra, a kor romlás-tenenciára vonatkozó mozzanatok is. Ami különben monoton panaszként hatna, így az érdekességek szomszédságában csak a súlyt növeli, a tarka szenzációknak ad sötét árnyékolást, mélyebb dimenziót a műnek.

És a reflexiók! A reflexiók is, amelyek révén a költő egész világképének tartalmai e parányi műfajban is jelen lehetnek, legtöbbször az előbb felsorolt kérdések ürügyén, a válaszokhoz kapcsolódva, azok intenciójára juthatnak szóhoz. Ha a borbély arról beszél, hogy a szakáll és a barkó eltűnében van, merész fordulattal ilyen konzekvenciához jut az író: „*Veszedelmes jelenség. Minden istennek, minden nagy fejedelemnek szakálla volt. Ez a kor úgy látszik, nem tiszteli a tekintélyeket.*” — Szimpla furcsaság, amit a fényképész említ, hogy ügyfelei nem akarnak önmagukhoz hasonlítani, de kitűnő alkalom arra, hogy a költő a bovaryzmus mindenkiben élő ősi ösztönéről, a valóság megmásmításának óhajáról a párbeszéd eleven izgalmaival telített elmélkedést rögtönözzön. Az ékszeréstől megkérdi, hogy drágakövekben melyik a leggazdagabb s a legszegényebb világrész? Kiderül, hogy Európa a legszegényebb. Mit kezdhet e válasszal a határesetekre irányítható kérdéseket patentként kezelő újságíró? Keveset. Kosztolányiban az európai kultúra válságáról zajló viták egész szövevénye mozdul meg, s nyomban rá is talál arra a szükséztudásában is beszédes reflexióra, amely révén ezt a tudást éreztetni képes: „— És Európa? — Az a legszegényebb. — *A mi szomorú világrészünk nem tud álmodni ilyen forró és tündökletet.*”

Megismételhetjük, hogy az újságíró-élelmesség fogásainak ez a felgazdagítása színesekké, változatosakká, távlatosakká, sugallatosakká: az emberi lét apró példázataivá avatja ezeket az interjúkat. Ennek köszönhető, hogy a modell szűkös horizontja, noha korlátozza az író, ugyanakkor ingerli, ösztönzi, sarkallja is, hogy a korlátok ellenére is egyetemes érvényű és személyes érdekű jelentésekre váltsa az anyaghoz kötött beszélgetést. A személyesség szóhoz juttatásának sok példáját láthattuk eddig is; de szándékosan mellőztük azokat, amelyeket egyszerűen *irodalmi vonatkozások* címszóval lehetne megjelölnünk. Egyszerűsítés ez, mert metaforák, analógiák; öntanúsító gesztusok és kedély-villanások sokarcú jelenségsora rejlik mögötte.

Azt már az újságíró témagazdagsága és szemléletének alkalmassága kapcsán is említettük, hogy esztétikája tartalmait Kosztolányi a *Pesti Hírlap* napi jegyzeteiben is előadta. Olykor egy éppen nem irodalmi jelenség sugallatára, (*Próza*. 45.; 174.), máskor és legtöbbször köznapi indíték nélkül is, közvetlen tündés, monológyszerű érvelés formájában. (Uo. 64.; 165—167., 184.; 172.) De bárhonmát indult is, bonyolult és nehézkes okfejtésekbe sohasem merült. Mindig egyszerű és közvetlen, olykor fesztelenül játékos is. Elmeséli például a precizitásáról híres pénztáros esetét, aki miután állását veszítette, frással kísérletezett. Elbeszéléseket írt, de ezek belefűtök a lelkiismeretes részletezésbe, s hiába próbálkozott riportokkal, azok sem sikerültek. Hiába

volt művelt és jó ízlésű, be kellett látni, hogy „aki ennyire becsületes és ennyire mentes minden szélhámasságtól, pénztárosnak épp annyira nem alkalmas, mint írónak s az a meggyőződés érelődött meg bennem, hogy még erre a földre se való és leghelyesebben tenné, ha meghalna. — Ezt néhány évvel ezelőtt, némi habozás után, meg is tette szegény.” Nem kétséges, hogy a helyesléssel előadott eset a becstelenségnek kedvező kort is minősíti: keserű fintor itt a helyeslés..., — de az bizonyára komolyan gondolja az író, hogy költés nélkül jól alkotni nem lehet. A *Pesti Hírlap* avatottabb olvasói jól értették ezt a többrétű példázatot; az avatatlanabbak sejtették a mélyebb értelmet, s ha nem, akkor is el kellett gondolkodniuk a furcsa történeten, az író pedig élvezhette, akár Esti Kornél, hogy játékos fesztelenséggel válthatja a szórakoztatás nyelvére a szakma vére menő és tudakosságra kényszerítő kérdéseit. (Jellemző, hogy több ilyen elmélkedését *Esti Kornél gondolatai* címmel tette közzé.) Élvezhette az önigazolás ily könnyen adódó és veszélyek nélkül kiaknázható alkalmait, de még jobban a kérdések és a fórum, az ügy és a hangvétel jelleg- és jelentőségkülönbségét áthidaló önkifejezés bravúráját. Az „irodalmi író” jelenlétét a nem irodalmi közegben. Van ebben valami ártatlan kajánság és mutatványosi furfang (a „mutatványos szellemének ragyogása”-ról Nagy Lajos is beszél épp a *Bölcsőtől a koporsóig* bírálatában. I.m. 418.), s ez az a forrás, melytől a *Bölcsőtől a koporsóig* portréi és a *Zsvajgó természet* miniatűrjei a legtöbb fényt, a legmeglepőbb vonatkozásait nyerik. Az egy-éves gyerekekben rejlő ember csodáját így érzékelteti: „Fogjunk kezét embertárs. Jaj, mennyire ember vagy már. Zúgó tölgy egy magban, könyv gyémántkiadásban, a legpompásabb rózsás-fehér bőrbe kötve, regény első oldala, melynek csak első bekezdéseit olvashatom, nem sejtve a folytatást és a végét. Ennél a kép-fejlesztésnél jól megfigyelhető a váltás — a makkról a könyvre — bátor, sőt bizarr szeszélye, s aztán a termékenyebbnek bizonyuló kép kiaknázásának mohósága és a költői ösztön üde életrevalósága, mely a máshol nagyon is bizonyosnak tudott s szinte dogmatikusan bizonyított „vég”-et ezúttal rejtelmesnek vallja, híven a kép logikájához s a vállalkozás kezdetének izgalmaéhoz.

Minthogy a humor egyik legkézenfekvőbb forrása az egymástól idegen dolgok összeházasítása, egymásra vetítése, érthető, ha szűkre szabott terében Kosztolányi is nagy kedvvel aknázza ki ezt a lehetőséget. Ha a muzsikuskigány megsértődik a vendég lanyafigyelme láttán, az író a művészi sikertelenség nagy problémájának nyelvén tűnődik tovább: „A tetszést kergeti, mint minden művész. Ha nincs mindjárt sikere, akkor gögösen — kacérul a banda felé fordul, cifrázza, a maga multságára, tánclelésben ide-oda tipeg, füttyül a világra. Milyen nagyszerű is lehet művésznek lenni, de mégis dilettánsnak, minden éjszakát átmulatni, elhagyni ezt a rongyos életet. Mennyire megérttem őt.” A művészetről való meditatálás — noha író és modelljének távol-sága nyilvánvaló — itt még elég természetesen adódik a szakma jellegéből, így a társításnak csak az alján vibrál megértés és ártatlan lesajnálás költői disszonanciája, s az igazi művészmagatartás gyötrelmes nehézségének tudata s a jólismert kiábrándultság is ott lüktet, ráhangolódik itt a cigányészjárásra. — Máskor — épp az egymásbajátszott életkörök távolisága miatt — szimplább, de multságosabb is az átvetítés. Például a *Cukrász* esetében, ahol a kuncsaftok ízlésváltozásaiban stíluskorszakok jegyeit véli felfedezni az író: „A krém hódít, a krémmel töltött cukrok, a szerecsenfánk, mindenekelőtt a krémes, melyből naponta csak mi ezernégy száz darabot adunk el. — *Neoromantizmus*.” És sorra jönnek az expresszionizmusnak, a klasszicizmusnak s a rokokónak megfelelő süteményfélék is. — Nyílt kajánság juthat szóhoz, mikor a házasságközvetítő feleit leíró tudományát figyelve, közbeveti, hogy ő is ilyesmivel foglalkozik, vagy amikor az úszómestertől megkérdezi, hogy tud-e úszni, s a mester megütöközése láttán a kritikust említi, aki sohasé írt drámát, de a másét azért tudhatja bírálni. S hogy példája meggyőzőbb legyen, történetet is sző közbe arról, hogy a tojásevő is minősítheti a tojást, noha maga nem tud tojni. Példájaként annak is, hogy olykor egymásból sarjadva, tréfa, vicc és anekdota is szerephez jut ezekben a portrékban. Jelen esetben nem is egymást fokozva, hanem egymásra váratlanul rácsafolva, hiszen mikor a kritikust példáját említi, még azt hisszük, ellene farag élcet, a beiktatott anekdota azonban a kritikust igazolja.

A szellemi bújócska meglepetéseivel így tartja eleven hullámlásban a nem sokat ígérő párbeszédet. Villanásnyi összetételek, átvetítések szinte mindenikben találhatóak. Példa a mosónővel való párbeszéd: „Nézem a szobát. — Mit szeretne? Mit szeret? — *Félreérti s megindító egyszerűséggel* — a zsebkendőket. — Á, a zsebkendőket. Miért? — Nincs szebb, mint egy zsebkendő. — *Valóságos lírikus, aki a kis műfajt kedveli.*” S mikor kiderül, hogy a lepedőket viszont nem szereti, a már üzemelő analógia ismét megszólal: „*Ez már a nagy műfaj, az epika, a regény.*” — Kérdésére, hogy mit olvas, a handlé azt válaszolja: „regényeket, de csak jobbakat.” Pl. Kurtz Mahlertől. Elbúcsúzáva modelljétől, tünődését az író így fejezi be: „Ígaza van. Az élet irtózatos, szükségünk van egy kis felejtésre. Kurtz Mahler különben is az ő üzletágához tartozik. Nem antik, de legalább ócska.” — „Látott már kisebb törpét?” — kérdi a törpétől, s nyomban eszébe jut —: „A kérdés tapintatlan. Nem is hallja meg mindjárt. Mintha egy költőtől azt kérdeznék, hogy látott-e már nagyobb költőt.” — „Ahogy nincsenek nagy mai zeneszerzők — így a szakács — úgy nincsenek nagy alkotó szakácsnők sem.” — „Hogy ég el egy könyvtár?” Ezt a tűzoltótól kérdi. „— Hát, kérem, a könyvek csak füstölögnek, Nagyon bűdösek. — Nem szikráznak? — Nem. — Értem. — *Vajmi kevés könyvben van igazi szikra.*”

Ennél a nyílt kajánságot vagy — pl. a mosónő esetében — szomorú távolságot éreztető szelímességnél sugallatosabbak, magvasabbak és érdekesebbek azok a megoldások, amikor nem a hasonlat, hanem a metafora szorosságával fejlik ki a rétegkeveredés. Amikor például a szakács kortörténeti szimbólumként tiszteli az étvágy fokát és természetét, de nem lép ki szakmája kereteiből, tehát komolyan veszi azt, amit mond. Vagy ahol így értékeli a rivális nációkat: „A németek kontárok, az olaszok pongyolák, az angolok nehézkesek.” A szakácsművészetet minősítik ezek a jelzők, de a jó hallású olvasó érzi, hogy magasabb munkakörből kerültek ide, s ezzel nemcsak a szakács nagyozását érzékeltetik, de — jelző és jelzett szó könnyed és szoros társítása révén — trefás népkarakterológiát is rögtönöznek s emellett a költői kép finom bizonytalanságát kölcsönzik a nem éppen imponderabilis tárgynak. Az asztalos még mélyebben szakmája közegében marad, amikor arról panaszkodik, hogy a gyár lezülleszti a kisipart, megöli azt, ami szép volt benne: a munka szeretetét, a passzióból végzett munka lehetőségét, — de a panasz lírájában ott van a célszerű szolgálattól iszonyodó homo aestheticus együttérzése is. S mikor pedig a mester arról beszél, hogy a lányozó, cigarettás, részeges segéd a tehetséges, és nem a „megbízható”, furcsa tapasztalatában bizonyára Esti Kornél sugallatának is része van. És idézni kell még ennek a portrénak a záró passzusát is, mert nemcsak azt példázza, hogy az emberi kultúra óriási tárháza milyen ajzottan áll résen, hogy a szürke anyagban költészetet gyűjson, hanem azt is, hogy ez a feлдúsítás milyen szerves, meglepetéseivel is mennyire adekvát: „Gyaluforgácsok borítják a földet, hullámos, lengő fűrtök, melyek a deszka göndör hájának rémlenek, a halott fa álmának a lombról. Valaha a gyermek Jézus a nevelő apjának, Szent Józsefnek ácsműhelyében szintén ilyen forgácsokat látott. Az az érzés, mely idejövét elfogott, most még inkább erőt vesz rajtam. Az asztalosban van valami bibliai. Vékony testével fakó arcával olyan, mintha deszkából volna összeróva, ideiglenesen, egy élet tartalmára. Belül azonban rejtetten, egy titkos fiókjában ott van a kincse: az egyszerűség és az alázat.”

Az asztalos iránti rokonszenv — „Jólesik szorongatnom ennek a szelíd mesterembernek a kezét” —, mely tételesen is megszólal, s még inkább a záró rész meghatott lírája, a portrék érdekességének még egy igen lényeges összetevőjére: az előadásban kifejeződő érzelmi viszony változatosságára is felhívja a figyelmet. Van, amikor, mint az előbb is, az együttérző megbecsülés hatja át a párbeszédet s főleg a zárószakasz reflexióit. A családi portrékban meghatott gyengédséggel szelídíti meg az elnéző fölényt, kedves derúval a legendás emlékeket. A szívszorító ebben az ötvényben sugaras-könnyes mesévé, poézissá szépül. Trefásan játékos hangulat uralja a gyorsíróról s a kertészről szóló portréit; keserű a tanárét, szomorú az őskeresét, a mosónőjét; ámulat rejlik a mérnök, a telefonos kisasszony objektív rajzában; ironia a házasságközvetítőében és a hangversenyrendezőében, szarkazmussal kelti életre a képviselőt, — s még a legobjektívebbnek tetsző darabokban is mindig van valami, ami a viszonyt érezteti. Többször — így a

szemetes, az úszómester, a rendőr, a tűzoltó vagy a kutyapecér esetében — éppen a szándékolt tény-tisztelet, a riporteri szerep komolyságában sejthető a színlelés játékos kedvtelése.

Legalább ennyi változatosság figyelhető meg a közlés dramaturgiájában is. A családi portrék voltaképpen emlékezések. Sokszor emlékeznek a modellek is, vagy hosszabb történettel tartják ébren az érdeklődést, jellemezve egyúttal önmagukat, múltjukat, helyzetüket is. Az egyévesre friss örömmel köszönt az író, s az ünnepi beszédek vagy a levelek válasszal nem számoló rendjében, majd az anya segítségével rögtönöz párbeszédet. Az olással való találkozás előtt a népek sokféleségének értelméről elmélkedik; a franciával autóbuszon — sietős iramban — társalog. Az ügyvédnél szerepet alakítva a törvény embereként jelenik meg, s kiaknázza a szaknyelv humor lehetőségét. Az úriasszonyt a ternetőben látjuk, amint előbb apjának, aztán anyjának helyzetéről beszámol. Zaklatottan, jószándékú ferdítésekkel, lelkiismeretfurdalástól is üzve, meg a sietségtől is, hiszen várja a szeretője.

S mindaz, amit számbavettünk: az avatott, pontos leírások, az idéző erejű helyzet- és alakvázlatok, a különösség felfedezésének fogásai, a dúsitás forrásai, a lírai viszony és a közlés változatai a portrék zömében együtt, egymással spontánul és szervesen összeszővődve vesznek részt a sokat emlegetett művészi hatás előidőzésében. Jelenti ez azt is, hogy sem a filozófiai, sem az irodalmi vonatkozások nem nőnek rá az anyagra. Az esztéta-belterjesség monomániáitól mentesek ezek a darabok. A százféle alakban nyilvánuló élet s a szakmák jelmezében rejlő ember itt a fontos, s a kultúra távlatot, idők és terek felé szélesedő horizontot, a teljesség sejtelmét éreztető vonatkozás-szövevényt kölcsönöz a sajátos közegben formát öltő emberi jelentőségnek.

A „teljesség sejtelme” talán önmagában is jelzi, hogy az epikai teljesség ismerős adottságait nem igen lehet számon kérnünk ezeken az írásokon. Nem ilyen igénnyel születtek. Az alakok egymástól való teljes elszigeteltsége, az életszerű kapcsolat és folyamat hiánya ki is zárja az epikai teljesség lehetőségét. S ha létezne ilyen kapcsolat, kérdés: Kosztolányi ember- és világszemlélete eltűrt volna-e olyan regényt, amelyben ennyiféle ember egymással termékeny kapcsolatba léphet? Meddő képzelgés. Az tény, hogy e portrék sorozata akkor kezdődött el, amikor az utolsó teljes regény, az *Édes Anna* megjelent. Mégsem volna szerencsés bennük egy nagy epika töredékeit látnunk. Anyaguk — láttuk — ehhez nem elég gazdag, sebtiben lejegyzett s egy parányi hely betöltésére való. A nagy epika nagyobb élménytömbökből merít, s ilyen vagyonnal Kosztolányi négy regénye után már nemigen rendelkezett. S voltaképpen itt sem az anyag a fontosabb, hanem az emberről és világról sokat tudó író szellemének tüneményesen életmes találékonysága. Ennek érdeme, hogy az újságíró-kötelmek, a riporteri vállalkozások a műfaj-teremtés alkalmi lettek, hogy a jelentéktelen s nem is túl gazdag anyag remekművekké formálódott. Ha tehát a regényíró elnémulása s a *Mostoha* körüli kudarca és ezek az interjúk időben érintkeznek is, ebből nem következik a két jelenség szoros és okszerű összefüggése. Kosztolányiból voltaképpen mindig is hiányoztak a nagyepikához szükséges adottságok. Regényeit is novellisztikusan építette, s ahol a több szálon haladó cselekmény ezt megnehezítette, mint az *Aranyárány*-ban, ott nem is boldogul olyan hibátlan biztonsággal. Másrészről: mikor a regények sora befejeződik, a novellák világa rendkívül megtágul, s a mesélőkedv kilombosodik. Tehát az interjúkkal egyidőben epikája is új magaslatra ér, bizonyítván, hogy a *Bölcsőtől a koporsóig* darabjaiban nem valamely nagyobb és élőbb egész tört darabokra, hanem fordítva: riporteri valóság-darabok töltődtek fel a személyiség gazdagságával, s álltak össze olyan egésszé, amely az igazi epika határolt végtelenségével össze nem vethető ugyan, de — az életkorok, a nemzetek, az elődök s a foglalkozások szempontjai szerint létesült tömbök révén — négy metszetben s egy öntörvényű látás mindig érdekes színeiben nyújtják az adott világ képét. Statikus és elszigetelt s mégis eleven, lüktető képsor ez, melyet nemcsak a riporter szelleme tart össze, hanem a találkozás, a szembesülés, a beállítás s a felvétel meglepetéseiből képződő folyamat s a sajátos közeg mögül mindig kivilágító vagy kifejlő emberi lényeg is.

KOSZTOLÁNYI, LE JOURNALISTE

Dezső Kosztolányi était, de son propre aveu, un „homo aestheticus”, et il considérait comme indigne à un écrivain de servir des buts sociaux ou politiques. C'est donc une énigme que malgré tout cela, il a créé une série d'oeuvres excellentes, de plus des chefs-d'oeuvre, même en qualité de publiciste. Il a réussi à satisfaire aux normes de Pesti Hírlap, journal représentant le libéralisme d'après les exigences de la petite bourgeoisie, sans se trouver en opposition avec lui-même. Les rédacteurs du journal respectaient son indépendance, mais sa conception d'écrivain facilitait aussi pour lui la coopération. Ainsi c'était son scepticisme qui a arrondi l'arête des reconnaissances politiques, et c'était sa manière de voir esthétique qui cherchait en toute chose l'intérêt humain, la bizarrerie. De temps en temps, il fait des concessions politiques, mais en général il travaille à son aise, et dans ses écrits que nous connaissons des ses recueils intitulés *Alakok* (Figures) et *Bölcsőtől a koporsóig* (Du berceau jusqu'au cercueil), il a créé un genre original. Son secret réside en ce qu'il savait faire apparaître toute la complexité de sa personnalité dans le dessin de la figure qu'il a choisi avec l'attention éveillée et susceptible à tout du publiciste. C'est avec la combinaison gracieuse et inventive des sphères lointaines d'une vision du monde et de la nature du sujet choisi qu'il a créé l'intérêt indispensable dans le journalisme. Les bizarreries, les extrémités, les exceptions, les sensations, présentées avec l'habileté du journaliste, s'approfondissent en oeuvres d'art, en devenant les parties d'une enquête concernant le sentiment général de la société et de l'essence humaine.

Szövegjavítások Balassi verséhez

A Szépirodalmi Könyvkiadó 1973-ban azzal bízott meg, hogy a *Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése* címmel 1968-ban Eckhardt Sándor gondozásában megjelent kötet szövegeit — a sorrend változatlanul hagyásával — ellenőrizzem. A kritikai kiadás I. kötetének megjelenése, 1951 óta a kiadó négy alkalommal jelentette meg a költő verseit: *Balassi Bálint összes versei*. Sajtó alá rendezte: Bóta László. Bp. 1954. — *Balassi Bálint összes versei és Szép magyar komédiája*. Bp. 1961., végül az említett 1968-i kiadvány. E három utóbbit Eckhardt Sándor gondozta. Mind a négy népszerűsítő kiadás számos helyen javította a kritikai kiadás szövegét. Az 1955-i kiadás azonban nem vette figyelembe Bóta László néhány javítását, s ugyanígy a legutóbbi, 1968-i kiadás az 1961-i szövegjavítások egy részét figyelmen kívül hagyta. Így pl. a citerás lengyel leányról írt ének 12. sorát (Citerája szózatja bum rontó acélom) már Györy János kijavította (Citeraszózatja . . . ItK 1954, 419.), s a javítás teljesen nyilvánvaló, mégis a népszerűsítő kiadásokban a kérdéses szó ilyen változatos módon található: 1954: Citera szózatja 1955: Citerája szózatja 1961: Citeraszózatja 1968: Citerája szózatja. (A kritikai kiadásban a 86. sz. ének; a továbbiakban mindig a kritikai kiadás sorszámát adom meg.) Ugyanakkor az egyes kiadásokba új hibák kerültek. Így pl. 7,2 (Annak szíve bátor, kedve víg, mert nincs félelme, rakva igaz hittel) az 1961-i kiadás 132. lapján így kerül elénk: Annak bátor szíve, víg kedve, mert . . . A belső rimeket ez a „változat” elrontja. Az 1968-i kiadásban 17, 13-ban a *Kimentemben* szó *Kimentem* alakban szerepel, ezzel nemcsak az értelem változott meg, hanem a ritmus is elromlott.

A helyzet tehát eléggé zűrzavaros. Annak érdekében, hogy a nagyközönség kezébe egy a lehetőséghez képest jó Balassi-szöveget adjunk, vissza kellett mennünk a forrásokig. E munka során nemcsak a kritikai kiadás néhány változatlanul tovább élő értelem- vagy ritmusrontó sajtóhibáját javítottuk ki, hanem sok esetben új javításokat is tettünk Balassi verseinek szövegén. Figyelembe vettük a Balassi-filológia új eredményeit is, különösen Klanczay Tibor alapvető tanulmányát (Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. I. OK XI, 265—338.), s ezek alapján is sok helyen megváltoztattuk a kritikai kiadás szövegét. A változtatásokat az alábbi jegyzékben soroljuk fel, de az áttekinthetőség és a további kritikai munka megkönnyítése érdekében nemcsak a mi szövegjavításainkat, hanem minden olyan helyet, amelyet a népszerűsítő kiadások valamelyike joggal kijavított. E kiadásokra a megjelenési évvel utalunk. Tekintetbe vettük a kritikai kiadás II. kötetének (Bp. 1955.) 153. lapján adott hibajegyzéket is, ezt így jelöljük: „Hibajegyzék 1955.” Sajtóhibának azt tekintjük, amit a kritikai kiadás minden jegyzetbeli indokolás nélkül a forrásoktól eltérően közöl.

1,4 ingyenes (sh.) *jav.*: ingyenes (Hibajegyzék 1955)

1,16 hát miért (sh.) *jav.*: hát én miért (1974)

1,24 így vagyok és az *jav.*: így volnék, az (1974) A zseléi változat alapján eszközölt javítást nemcsak a szótagszám, hanem a belső rimek is indokolják.

3,8—9 A 9. sor végén a kérdőjel törlendő, majd a két sor felcserélendő. E vers három kéziratossá változata egymástól függetlenül megy vissza az eredetire. Ebből az következik, hogy ha bármelyik két változat egyezik a harmadikkal szemben, akkor az egyező alak a hiteles. A 8. sornak így egyébként sincs értelme, hiszen a szerelmes éppen a szép személy látásával vigasztaltatna.

3,10 személyedet látni *jav.*: látni személyedet — Az előbb elmondottak alapján. A javítás értelmileg közömbös, hangzásban talán valamivel jobb.

3,31 szerelmemben (sh.) *jav.*: szerelemben (1955)

4,3 lelkek (sh.) *jav.*: lelked (1955)

4,5 Engedd ezt *jav.*: Engedd meg ezt — Ez a javítás — miként az istenes énekek szövegében tett javítások túlnyomó többsége — Klanczay már említett tanulmányának eredményein

alapul. Klaniczay megállapításai szerint az istenes énekek két legkorábbi, bécsi és bártfai kiadása egymástól függetlenül egy elveszett közös eredetire mennek vissza, a rendezett kiadások (melyeknek legrégebbi ránkmaradt tagja a lőcsei 1670-i kiadás), a Balassa-kódex szövegével mutatnak egyezést, és a rendezetlen (bécsi—bártfai) kiadásoktól függetlenül mennek vissza az eredetire. (Ez a megállapítás az istenes énekek egyik részére érvényes, ezek között van a 4. számú is.) A lőcsei kiadás szövege a legtöbb esetben hitelesebb, mint a rendezetlen kiadásoké (bár elvileg mindkét ág ronthatott, amint néhány esetben csakugyan rontott a lőcsei kiadás is); alapszövegül a lőcsei kiadást kell választani, s ezt javítani a bécsi—bártfai segítségével, nem pedig fordítva, mint Eckhardt tette. Klaniczay a 4. énekkel külön is foglalkozott (i. m. 272.), a szóban forgó sor lőcsei változatát azonban hibásan idézte. Lő: Engedd meg minékünk Bé-Bá: Engedd ezt minékünk. A javítás alapja az, hogy feltételezzük: a lőcsei az *ezt* szót, a bécsi—bártfai a *meg* kötőszót hagyta ki.

4,6 téged *jav.*: tégedet — Javítva a lőcsei kiadás alapján. (Klaniczay, i. m. 272.)

4,8 meg mi nekünk *jav.*: meg nekünk — A *mi* szó kihagyását a szótagszám miatt javasoljuk; egyébként valamennyi nyomtatott kiadásban megvan.

4,16 dicsérjünk (sh.) *jav.*: dicsérjük (1955)

6,23 Fordíts meg *jav.*: Fordítsad — Eckhardt azzal az indokolással változtatta meg a valamennyi kiadásban szereplő *Fordítsad* szót, hogy „B. B.-nál igen ritka a -d tárgyragos imperatívus a -t végű igéknél; különösen szokatlan az -it végűekkel kapcsolatban.” Ha ritka is, de előfordul, így pl. 36,29: Bátorítsad.

6,33 azért én (sh.) *jav.*: azért az én (1974)

7, Cím Quem summe (sh.) *jav.*: Quem tu summe (1974)

7,3 szegység *jav.*: szegénység — A 7. sz. ének azok közé az istenes énekek közé tartozik, melyekről Klaniczay kimutatta, hogy a rendezett kiadás ezeket a rendezetlen kiadásokból vette át, nem pedig egy másik kéziratból. Ezek esetében tehát alapszövegül a bécsi—bártfai kiadások szövegét kell választani, mint Eckhardt is tette. E szó esetében azonban a bécsi—bártfai kiadásokban található *szegénység*-et a lőcsei alapján *szegység*-re változtatta, azzal az indokolással, hogy a *szegység*, igen el volt terjedve a régiségben. Mint Klaniczay rámutatott (i. m. 276.), „a *szegénység* azonban éppen olyan jól beleillik a szövegbe, a Balassi is használja.” Eckhardt hajlamos volt arra, hogy két lehetőség közül a számunkra szokatlanabbat, a régiesebbet, izesebbet, „balassisi”-abbnak látszóat válassza. (Lásd még 8, 15; 8, 24; 40, 7; 68, 21.) Ez csak látszólag felel meg a „lectio difficilior” ismert törvényének; e törvény alkalmazásánál ugyanis gondosan mérlegelnünk kell, hogy az illető szó, kifejezés vagy nyelvtani szerkezet a XVII. században is szokatlan, nehezen érthető volt-e. (Ilyen eset feltételezhetően a 8,20 és a 40,31.)

8,5 Ments s vezess ki Uram az sok veszélyből *jav.*: Ments és vezess ki Uram az sok vészből — Javítva a lőcsei kiadás alapján. (Vö. 4,5.)

8,12 vész *jav.*: víz — E sor a három alapvető nyomtatott kiadásban így hangzik: *Bé* A sok víz közt csak az te kezéd ójja *Bá* A sok vizek közt csak te kezéd ójja *Lő* A sok vész közt csak az egy Isten ója. A sor második felében *Lő* azért látszik kivételesen rosszabbnak, mert az énekekben a költő végig 2. személyben szól Istenhez. Az átdolgozó talán áhítatosabbá akarta tenni a szöveget az „egy Isten” beírásával. A sor első felében látszólag *Lő* hitelesebb, s Eckhardt is ezt fogadta el. Meggondolandó viszont, hogy e himnusz 1—5., 7., 10. és 11. versszakában a *vész* szó különféle változatai ismétlődnek, de egy versszakban csak egy alkalommal, s a szóban forgó 3. vsz. 1. sorában már ott van a *veszett*. A *víz* mellett az szól, hogy ezzel teljessé válik a vsz. 2. sorában megkezdett kép a hánykolódó hajóról. (Ennek a helynek a problémáit — számos mással együtt — az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Kutatócsoportjának a tagjaival megbeszéltem. A megbeszélésen különösen Varjas Béla, Pirnát Antal és Horváth Iván tettek értékes észrevételeket.)

8,15 tréfálnak *jav.*: csúfolnak — A javítás a lőcsei kiadás alapján történt. (Vö. 7,3)

8,20 Isten az, nem ember ki szabadítja *jav.*: Lehetetlen, hogy senki szabadítsa — A javítás a lőcsei kiadás alapján történt. Támogatja a „lectio difficilior” törvénye is: ez a szerkezet (melyet mai nyelvérzékünk értelmetlennek tart), feltehetőleg már a XVII. században is ritka és nehezen érthető lehetett, s a lőcsei kiadás ezért változtatta meg (ismét csak Istent emlegetve, mint 8,12-ben) a következőképpen: Isten az, nem ember ki szabadítja. — A szerkezethez vö. a NySz következő, Pázmánytól idézett két példamondatát: „Nem akará, hogy senki ötöt völtánál nagyobnak tartsa, nagyobra bötüllye.” — „Ugyan sem méltó, hogy senki abban kevéldgyék, a mivel Istentől büntetődött.” Balassi pásztorodrájában az Actus II. Scena I. első mondata: „Nem hiszem, hogy ég alatt, föld kerekiségben asszonyállat énnálamnál nyavolásb, szerencsétlenb ez világon lehessen senki.” — E javítással szemben a fent említett társaságnak fenntartásai voltak, részben a rím miatt, részben azért, mert az előző sorban — Eckhardtal egyezően — a bécsi—bártfai változat mellett döntöttem, az abban szereplő *veszett* szó miatt. Az a lehetőség is felmerült az említett megbeszélésen, hogy itt Balassi szerzői változataival állunk szemben.

8,24 szál *jav.*: csepp — A javítás a lőcsei kiadás alapján történt. Eckhardt a jegyzetben külön is indokolta, hogy miért a bécsi—bártfai, s nem a lőcsei változatot fogadta el: „A régiebb nyelvben az »egy szál« is alkalmas volt a kicsinyiség erős kifejezésére és elvont fogalmakra is alkalmazták; l. a 47. sz. ének 12. sorában.” Ez igaz, de ugyanez áll a *csepp* szóra is, l. a pásztor-dráma 2. felvonásának 4. jelenetében: „Egy csepp igazság nincs abban!” vagy Balassi 46. sz. levelében: „... egy csepp vinculummal sem kötötték magukat.” Eckhardtot alighanem a 7,3 kapcsán kifejtett okok készítették a manapság eléggé színtelen *csepp* mellőzésére.

8,32 kétségeskednek *jav.*: kétségekben esnek — A lőcsei kiadás alapján.

8,33 rám *jav.*: hát — A lőcsei kiadás alapján.

8,34 könyves *jav.*: nedves — A lőcsei kiadás alapján.

8,38 az királyi felségre *jav.*: királyi felségére — A lőcsei kiadás alapján.

8,44 teljes *jav.*: rakva — A lőcsei kiadás alapján.

9,34 megélesztenek (sh.) *jav.*: megélesztnek

12,11 rén *jav.*: riv — A Balassa-kódexben e szót Varjas *riv*-nek, Eckhardt *rén*-nek olvasta, bár a *riv* olvasatot is megengedi. Szerintem is *riv* van a kódexben, s Varjas érve, mely szerint ide jelen idő kell, el is dönti a kérdést.

13,16 már *jav.*: a (1968; hiányzó szótag másképpen való pótlása)

17,11 mennék *jav.*: menék (1955, 1968) — A kritikai kiadásba szándékosan került a *mennék*, Eckhardt jegyzete: „men'ik: ez *mennék* feltételest jelez, latinos szintaxis.” Lehet, hogy az 1955-i és az 1968-i népszerű kiadásban nem a helyesbítés szándékával, hanem csak véletlenül került az egyébként szerintünk helyes *menék* alak. (1961: *mennék*!) Az ilyen időhatározói alárendelő szerkezetekben csak a mellékmondatban szokott feltételes mód állni. A 7—13. sorok váza ez: ... mikor ... veszekedtem volna, ... menék ... tetszém. Mint ugyane vers 23—24. sorában: Fülemlile hogy ott hangoskodnék, szívem gyönyörködék.

17,56 bizonyabban *jav.*: bizonyában — A Balassa-kódexben: bizoniában. Eckhardt egy nem létező szót kreált, a *bizony*-nak nem volt középtoka. A *bizonyában* szó viszont 'vere, certo, profecto' jelentésben élt a régiségben. (NySz)

18,13 Mind *jav.*: Mint az (Hibajegyzék 1955)

18,15 szerelmed *jav.*: szerelmét — Balassi ebben az énekben sehol sem beszél szerelmeséről 2. személyben. A kódexben igen gyakori a szóvégi -d -t tévesztés. (31,28: mind — mint; 35,1: szerelmed — szerelmét, stb.)

19,8 nemcsak *jav.*: nemcsak (1955) — Eckhardt a kritikai kiadásban a *nem* szótagot azért kurvizálta, mert azt hitte, hogy a Balassa-kódex szövegéből hiányzik. (L. jegyzetét is.) A kódexben azonban megvan a *nem* szótag, csak egészen kivételesen Varjas átírásából maradt ki.

19,94 mindkét *jav.*: mint két — A Balassa-kódex szövegét Eckhardt a jegyzetben hozza: mjnt ket, de változtatását nem indokolta meg. A kódex szövegének megváltoztatására nincs szükség, vö. pl. a NySz Baranyai Decsitől idézett példamondatát: „Mint az két szömét vgy szerette.” (III, 153.)

20,26 hogyan *jav.*: hogy így — Eckhardt a szótag pótlására (Szilády nyomán) a *hogy* szót *hogyan*-ra változtatta, e szó azonban Balassi korában valószínűleg még nem létezett, mert a NySz egyáltalán nem ismeri, s *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint is csak 1724-ben bukkan fel először. (II, 129.)

22,29 méltán rajtam (sh.) *jav.*: méltán én rajtam (1961)

22,38 idegenkednem (sh.) *jav.*: idegednem (1974)

24,34 tiszta *jav.*: drága (1955; hiányzó szó másképpen való pótlása.)

27,9 nem (sh.) *jav.*: sem (1974)

27,18 szólott *jav.*: szőtt — Eckhardt jegyzete szerint „a szótagszám elég szeszélyesen oszlik meg az egyes sorokban.” Az ének ezzel szemben nagyon kötött szótagszám szempontjából: 6/3/7 // 6/3/7 // 6/3/6 // 3/5/8. A vers 36 sora közül még a Balassa-kódex másolói is csak 8-nak a szótagszámát változtatják meg (2., 5., 18., 21., 22., 26., 28. és 32. sor), pedig ennél sokkal egyszerűbb ritmust is viszonylag gyakran rontanak. A 8 közül hármát Eckhardt is kiigazított (5., 21. és 32. sor; a 21. sort éppen a szótagszáma való hivatkozással), egy további, a szóban forgó 18. sort már Szilády javította a kiadása 355. lapján adott hibajegyzékben. A szótagszám-hibákat tehát ennek az éneknek az esetében is a másolók rovására írhatjuk, s ahol ez megnyugtató módon lehetséges, javítani próbáljuk.

27,26 kívánozhatom *jav.*: kívánhatom — A Balassa-kódex átírásába itt hiba csúszott, minthogy Varjasnak nem állott rendelkezésére a kódex eredetije (csak Dézsi által készítettett fényképmásolata), s feltehetőleg befolyásolták őt Szilády és Dézsi téves olvasatai. A kérdéses szót a másoló nem *kivánoszatom* hanem *kivánohatom* alakban írta le. Az *sz-t* ez a kéz többféle-képpen írja, abban azonban következetes, hogy az s szárát mélyen a sor alá lehúzza. A *h* betű hasában van ugyan egy kis törés, de ez éppen ellenkező irányú, mint a *z* betűnél lenne. Az állítólagos *kivánoszatom* alakot Szilády *kivánkozhatom*-ra, Eckhardt *kivánozhatom*-ra írta át.

Ez az utóbbi azonban talán nem is létezik a magyar nyelvben. Szerintem egyszerűbb, ha a *kivánhatom* első *o*-ját tekintjük feleslegesnek, s *kivánhatom*-ra írjuk át, így a helyes szótagszámot is megkapjuk.

27,27 ki fásrzt, sok búért, *jav.*: ki fásaszt sok búal — A Balassa-kódexben a *buért* szó Varjas jegyzete szerint sötétebb tintával *buval*-ból van javítva. Varjas azonban még nem láthatta az eredeti kéziratot, s ezért nem állapíthatta meg pontosan azt, hogy a *buval* szó közepére (a *v* betűre és az *a* betű első felére) egy későbbi kéz egy *é* betűt írt. Lehet, hogy az volt a szándéka, hogy a szót *buért*-ra változtassa, de aztán felhagyott vele. (Az *a* második fele a fényképmásolaton csakugyan *r*-nek látszik, az *l* viszont nem olvasható *l*-nek.) E későbbi kéz javításainak egyébként sincs szövegkritikai értékük. A közbevetett *sok búért* eléggé erőltetettnek tűnik; sokkal természetesebb és Balassi mondanivalójához illőbb, ha az eredeti *buval* alakot vesszük hitelesnek.

27,29 Ó azt *jav.*: Azt — A Balassa-kódexben az *ó* indulatszó igen szokatlan módon van írva: *ö*. Ettől függetlenül is szokatlannak, Balassi nyelvhasználatától idegennek érzem ebben a helyzetben, s elhagytam, így a helyes szótagszámot is megkapjuk. A 8,12 kapcsán említett társaság inkább a *vétsék-é* kérdőszócskáját hagyná el, így a metszet is hibátlan lenne.

28, Cím temporis *jav.*: verni temporis (1955; Vö. Klaniczay, i. m. 273.)

30,20 Az ki akkor engem szeretetett *jav.*: Az ki engemet akkor szeretett (1955; Györfy János nyomán, ItK 1954, 419.)

33,11 gyúladott *jav.*: meggyúladott — A kötőszót a hiányzó szótag pótlására tettem oda.

35,16 kivitt *jav.*: kivett — A Balassa-kódexben e vers kétszer fordul elő. Az egyikben *kivitt*, a másikban *kivett* szerepel; Eckhardt jegyzetében mindkét változatot elfogadhatónak találta. Az azóta előkerült Fanchali Jób-kódex a *kivett* változatot adja.

38, Cím tuum etc. *jav.*: tuum serva me etc. — A címet a lőcsei kiadás teljesebb alakban adja.

38,8 akik (sh.) *jav.*: kik (1974)

38,11 majd *jav.*: majdan — Balassi istenes énekeinek szövegjavításaihoz itt először használok fel Kassai András 1644-ben megjelent könyvének négy Balassi-szövegét, melyekre ugyancsak Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet. (I. m. 323–4; a szövegek kiadva: ItK 1911, 357–365.) Klaniczay megállapítása szerint Kassai András „nem a rendezetlen, hanem a rendezett kiadások szövegeit közli, vagyis a jobbik változatokat, holott azok 1644-ben nyomtatásban még nem lehettek kiadva. Kassainak tehát kéziratból kellett átvennie a négy Balassi-ének szövegét, s ezért változatainak helyük van a Balassi-költemények kritikai apparátusában.” — A kérdéses helyen arról van szó, hogy az ének 5. sorai közül kettő (az 5. és a 17.) 7 szótagos, kettő pedig (a 11. és a 23.) 6 szótagos. Eckhardt a 17. sorhoz fűzött jegyzetében azt írja, hogy egy szótag fölösleges. Kassai András nyomtatványára viszont a 11. és a 23. sort is 7 szótagos alakban közli (majdan; énekekkel), s ezért lehet, hogy nem az 5. és a 17. sorok bővültek egy-egy szótaggal, hanem a 11. és a 23. sorok rövidültek meg. Ez esetben Kassai nyomtatványára, mint a 94. sz. éneknél is, egyedül őrizte volna meg a helyes alakot!

38,22 teremtett ember, ha járhatok *jav.*: teremtetted ember, járhatok — Valamennyi nyomtatott kiadás (Kassai Andrásé kivételével, amely ezt a sort átírta), így közli e sort: Mint te teremtetted ember, ha járhatok bátor szívvel. A sor egy szótaggal többet tartalmaz, mint kellene. Eckhardt e sorhoz jegyzetet nem fűz, s ezért valószínű, hogy a *teremtett* alak csak sajtóhibából került kiadásába, s nem azért, hogy a szótagszámhibát kiküszöbölje. Ez egyébként is ellentétben állna Balassi nyelvhasználatával, aki a befejezett történésű melléknévi igenevet ragozza. (39,15: más megette mérget; 8,25: én lelkem érzette sok jódot; 88,36: De a te jóvöltöd és igérted jód; 74,16: S te adtad lelkeket stb.) A szótagszám helyreállítása érdekében a *ha* szót hagytam el. A 8,12-nél említett társaság e javítással nem volt megelégedve, s inkább a *te* szó elhagyását javasolta.

38,23 énekek *jav.*: énekekkel (Vö. 38,11)

40,2 Reméltelenségemben *jav.*: Reméltelenségben — E sor szótagszámhibáját (miként a 9. és a 11. sorét is) Eckhardt észrevette, de nem javította, noha két esetben (a 2. és a 9. sorban) a lőcsei kiadás a helyes szótagszámot adja. (Eckhardt ezt a jegyzetek között sem említi.) Komlovski Tibor (ItK 1970, 671.) e két sort a lőcsei kiadással megegyezően javítja ki, s megfogalmazásából úgy tűnik, hogy nem is látta a lőcsei kiadást.

40,7 által *jav.*: utál — A bécsi — bártfai kiadásban *által*, a lőcseiben *utál* található, s Eckhardt azért döntött az első mellett, mert feltételezése szerint a későbbi kiadók már nem ismerték fel az *által* igét, és ezért „javítottak”. Az *által* ige a NySz tanúsága szerint eléggé elterjedt lehetett, jelentése viszont ide nem illően túlságosan szelid: 'szégyell valamit, vonakodik; tisztel'. (EtSz, NySz)

40,9 elrepült *jav.*: repült — A lőcsei kiadás alapján, vö. 40,2.

40,11 meg tetejére *jav.*: tetejére — Komlovski (ItK 1970, 671) nyomán; az elhagyott *meg* szócskát egyébként valamennyi nyomtatott kiadás tartalmazza.

40,31 keresven *jav.*: keserven — Eckhardt a bécsi kiadás szövegét közölte, s az apparátusban nem idézte a bártfai és a lőcsei kiadás eltérő változatait. Bá: Ki tégedet régen keserven kiáltott; L6: Ki téged keservesen régen kiáltott. Az Istenes énekek kiadásainak fentebb (4,5) vázolt összefüggéseiből az következik, hogy ahol L6 akár Bá-val, akár Bé-vel egyezik, akkor feltétlenül az egyező hely a hiteles. — Itt az történhetett, hogy a kiadók szokatlannak találva a *keserven* (=keservesen) szót, különböző módon „javították”. A NySz egyetlen példát sem hoz rá; magától Balassitól idézhetjük: Mely keserven kiált fülemile fiát hogyha elszedi pásztor.

40,37 Komlovszki fejtegetései alapján (ItK 1970, 671.) ezt a sort elhagytam, bár mindegyik nyomtatott kiadásban benne van. A „ReBaKucs” emberei nem voltak ennek helyességéről meggyőzve.

43, Cím igen (sh.) *jav.*: igen-igen (1974)

44,14 Mind *jav.*: Már (1955 — Hiányzó szótág másképpen való pótlása.)

44,14 mindenki (sh.) *jav.*: mindenik (1955)

45,24 isten asszonyának *jav.*: istenasszonyomnak (1968) — Ezt a javítást Varjas már 1944-ben javasolta a Balassa-kódex hasonmás-kiadása elé írt bevezetőjében. (XXXIII. 1.)

47,16 szívemre *jav.*: szívembe (1955) — A Balassa-kódexben: szüemre. Lehet, hogy az 1955-i kiadás sajtóhibája, de lehet az is, hogy Eckhardt szándékos változtatása: Cupido nemcsak úgy ráló a szerelmes szívére, hanem pontosan beletalál, mint a töredékben is: Ime ez szívembe lövé egyik nyilat.

47,20 mint (sh.) *jav.*: mind (1955)

47,32 mondd, *jav.*: (mond) — A második személyű felszólítás helyett egy közbevetett 'így szól' jelentésű *mond* szó áll itt, mint Balassinál annyi más helyen.

48,26 mint *jav.*: mit (1961) — 1968-ban ismét: mint; a kódexbeli *mit* helyett, amelynek Eckhardt szerint „itt nincs értelme”. A *mit* „miért” jelentésben Balassi gyakran használt szava. (Vö. 50,5.)

48,32 reménység (sh.) *jav.*: keménység (1968)

48,34 Forr, gerjed elmémre mint hangya fészke *jav.*: For gerjedd elmémre mint hangya-fészkekre — Az 1952-ben előkerült epigramma alapján.

48,36 Szózatot bűm vere, *jav.*: Szózatod bűm verő (Mint előbb.)

48,37 Juliának (sh.) *jav.*: Juliámnak (1974)

49,5 Kikapcsolja (sh.) *jav.*: Kikapcsolta (1974)

50,5 mért *jav.*: mit — Autopszia híján Varjas ezt a szót tévesen így írta át: mēt. A második betű csak azért látszik *e*-nek, mert a másoló az *i* kezdő vonáskáját túlságosan gömbölyűre formálta (mint pl. a kódex ugyane lapjának második így szavában), a rövidítésjelnek nézett vízszintes vonás pedig úgy keletkezett, hogy a pont kitételénél a toll egy kicsit elcsúszott. Ilyen rövidítésjel nem is fordul elő a kódexben, még kevésbé tekinthető „a kihagyott *r* jelének”, mint Eckhardt hitte. A *mit* kérdőszó „miért” jelentésben nem idegen Balassi nyelvhasználatától, sőt: 73,1: De mit gyötresz engem most keserves lelkem? 87,5: Mit haragszol? stb.

51,23 ezen néhány *jav.*: ez ennehány — Varjas is *ezen nehanj*nak olvassa, ami kissé vitatható, mert a *z* és az *e* betű között kb. ugyanakkora köz van, mint a két *n* betű között. A Fanchali Jób-kódex változatában: ez ednehanj. Lásd még az 54. sz. vers 23. sorában.

53,8 mutatnám (sh.) *jav.*: mutatám (1974) — Eckhardt jegyzetéből derül ki, hogy ez csak sajtóhiba: „mutattam: a többi alak is félmúltban áll”. Eckhardt tehát a kódex *mutatám* alakját *mutatámra* akarta javítani.

54,11 véletlen *jav.*: vétetlen (1955) Nyíri Antal fejtegetései (MNY 1952, 49–50.) alapján.

56,11 hadd csörögjek vasban *jav.*: csörögjek vasában (1961 — Hiányzó szótág másképpen való pótlása.)

58, Cím kezd (sh.) *jav.*: kezdi (1968)

59,4 színét és mesterségét *jav.*: szívet és mesterséget — Eckhardt azért javította ki a kódex *szívet* szavát, mert „Cupido *szíve* nem szerepel soha ebben a stílusban”. Ez igaz, de itt a 'bátorság' jelentésű *szív* szóról van szó, amint erre már Varjas is rámutatott a Balassa-kódex 1944-i kiadásának 65. lapján. — A következő két sor rímelő szavai mai füllel szokatlanok, de a XVI. században a tárgyas ragozás még bizonytalan volt, Balassinál is. (Lásd Eckhardt jegyzetét 53,7-hez.)

59,9 nem (sh.) *jav.*: sem (1974)

59,13 mind ijja, mind nyila (sh.) *jav.*: mind ijja, nyila (1974)

59,14 vonva áll haragosson *jav.*: vonva haragosson — Az *áll* szót a szótagszám helyreállítására érdekben hagytuk el.

62,1 szerelem *jav.*: szerelmem (1968 — A Fanchali Jób-kódex változata alapján.)

62,43 gerjed *jav.*: gerjedd — A Balassa-kódexben és a Fanchali Jób-kódexben egyaránt *gerjed* áll. A javítás mégis indokolt, minthogy 1. a Balassa-kódexben igen gyakori a szövegi -d -t tévesztés (vö. 18,15), 2. a két kódex Balassi-szövegeiben máshol is tételezhető fel közös hiba (vö. 69,1).

63,14 Csak úgy véletlenül *jav.*: Csak egy véletlenül — A Fanchali Jób-kódex változatában is: egy véletleneől, az utóbbihoz Eckhardt megjegyezte: „Ezt az alakot többen javítottuk. Jól tettük-e?” (Műszanik — Eckhardt — Klaniczay: Balassi Bálint szép magyar komédiája. Bp. 1959, 131.) Az *egy* számnév „olyanféle nyomósító funkcióban fordul [itt] elő, mint az *egynéhány*, *egykönnnyen*, *egyhamar*, *egynémely* stb. szavakban.” (A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I, 717.) Lásd még NySz I, 573: Senki *egy hirtelen* leg utolsó gonozsza nem leszen . . .

64,16 itt felejtettél *jav.*: elfelejtettél (1955) Németh Gyula fejtegetései (ItK 1954, 387.) alapján.

64,20 akkor *jav.*: sokak (1955) Németh Gyula nyomán. (ItK 1954, 388.)

65,16 kiáltott *jav.*: kiáltó — A kódex Varjas-féle átírásában: kialtot; Varjas jegyzete: A másoló „kialtom”-ból javította. — Az eredeti kéziratban (melyet Varjas még nem láthatott) világosan látszik, hogy a helyes átírás ez: kialto(m). A másoló többféleképpen töröl, így egy függőleges vonással is. Ez a fajta törésmód látható pl. a kódex 85. lapjának 5. sorában: kõnyebit<t>het, vagy a 124. lap 2. sorában: <h>anga; de különösen a 66. lapon, alulról a 3. sorban levő törés hasonlít a mi esetünkhöz: mi<n>dõn. Nem is látszik nyoma annak, hogy a másoló t-t akart volna írni, a vonás nincs áthúzva, vagy alul gömbölyítve. A *kiáltó* szó egyébként is jobban illik a régi magyar nyelvhasználathoz, mint a *kiáltott* szó. (NySz II, 298: Kiáltó szózat hallatic; II, 299: Én kiáltó szó vagyok az pusztában.)

68,7 Véres *jav.*: Veres (Bóta, 1954; 1968)

68,21 mulatások *jav.*: mulatságok — A lőcsei kiadás alapján; vö. 7,3.

69,1 istenném *jav.*: istene — Az *istenném* ellen nemcsak a belső rímek miatt van kifogásom, hanem jelentésbeli okokból is: a *-né* képző a régiségben szinte kizárólag ’feleség’ jelentésben volt használatos. A javítást persze nem ártana megtámogatni egy olyan adattal, ahol nőnemű isteneket is „isten”-nek neveznek, nem pedig „istenasszony”-nak, bár Pírnát Antalnak az semlített megbeszélésen tett észrevétele szerint erre nincs is szükség, mert itt Cupidóról van szó. Egy másik lehetséges ellenvetés is felmerülhet az „istene” ellen: A Fanchali Jób-kódex változatában szintén Inné áll. Előfordul azonban más helyen is, hogy a Balassa-kódex és a Fanchali Jób-kódex ugyanazt a hibás alakot írja, így a már idézett 62,43-ban, továbbá 63,17-ben: BC: Chak kar szomat higyed hanem ha lelkedis belöled ki megyen; FJC: csak kar szomot hidgied hanem ha lelkedis belöled ellj midgien. Eckhardt az utóbbihoz fűzött lapalji jegyzetében (i. m. 131.) döbbenet kérdi: „Azonos a kódexszel; s így mégis azt kell hinnünk, hogy Balassi hibás verset írt?” Szerintem hihetjük azt is, hogy a Fanchali Jób-kódex Balassi-verseit ugyanabból a kéziratból másolták ki, amelyre végeredményben a Balassa-kódex is visszamegy, s ezért tartalmaznak közös hibákat.

71,29 szélt *jav.*: szél — A Balassa-kódexben *szel* van, nem tudom, miért ne lehetne ezt ’ventus’-nak értelmezni?

72,13 eleresztvén *jav.*: elereszté — Az *eleresztvén* Eckhardt kitűnő emendálása, ezt a rím kedvéért kissé módosítottam.

72,29 versen (sh.) *jav.*: nyelven (Hibajegyzék 1955)

74,3 földében (sh.) *jav.*: földre (1974)

76,37 te (sh.) *jav.*: de (1968) — Eckhardt a kritikai kiadás szövegében *de*-t szeretett volna szedetni, amint ez a jegyzetből világosan látszik.

78,20 te gyámolod? ládd-é? *jav.*: gyámolod s nem más-é? (1955) Györy János fejtegetései alapján. (ItK 1954, 418.)

81, Cím magaviselétéről (sh.) *jav.*: magaviseléséről (1974)

81,7 felhőn (sh.) *jav.*: felhő (1974)

82, Cím gyötrelmről (sh.) *jav.*: gyötrelméről (1955)

83,5 Haszontalan büt, terhet? *jav.*: Ha szántalan bú terhelt? (1961) — Eckhardt a kritikai kiadásban a Balassa-kódex szövegével szemben Batthyány versidézetének változatát részesíti előnyben, azzal az indokolással, hogy a kódex „a végén értelmetlen szöveget ad”. Itt inkább Batthyány szimplifikálta Balassi szövegét; a sorvégi rím is a kódex változata mellett szól. (Az 1968-i kiadásban ismét ezt találjuk: Haszontalan büt, terhet?)

84,9 pörögve *jav.*: görögve (1955) — Az 1952-ben előkerült epigramma alapján.

85,15 szerelmet lelsz, ott szülsz gyötrelmet *jav.*: szerelem, lesz ott sügyötrelm (Hibajegyzék 1955)

86,1 Szit tüzet Zsuzsánna szívemben magára *jav.*: Szit Zsuzsánna tüzet szívemből magára (1955, 1974) Györy János fejtegetései alapján. (ItK 1954, 419.)

86,7 szint szerelmes színével *jav.*: szént szerelmes színével (1968)

86,12 Citerája szózatja *jav.*: Citeraszózatja (1961) Györy után. (I. m.)

88,14 néha (sh.) *jav.*: noha (1974)

88,22 tarts megadtad (sh.) *jav.*: tarts meg adtad (1974) — Hogy a kötőszó a *tarts* igéhez tartozik, világosan mutatják a XVII. századi kiadások: *tarts-meg adtad*.

88,26 Isten *jav.*: Uristen — Valamennyi régi kiadásban *Isten* olvasható; a szótagszám miatt változtattam meg.

88,28 engedű *jav.* engedjed — A lőcsei kiadás alapján, mely Eckhardt jegyzete szerint „hibás szótagszámot ad”, pedig éppen fordítva van.

90, Cím terjessze reá (sh.) *jav.*: terjessze is reá (1974)

94,2 Az Urra öröké kik az Égben néztek *jav.*: Emberi nemzetre kik az Égből néztek — Lásd a következő sort is!

94,3 Öt teljes sziből *jav.*: Az Urat öröké — E két sor javítása a lőcsei kiadás alapján történt. (Vö. 4,5) Támogatja a javítást Balassi mintájának, Buchanan verses parafrázisának szerkezete, ahol minden versszak végén ez a refrén van: Aeternis Dominum tollite laudibus. Balassi ezt művészi módon variálja, abban azonban következetes, hogy az ennek megfelelő sorok nála is a versszakok utolsó sorai, és hogy e sorokban az „öröké” és az „Ur” szavak megismétlődnek. Ennek a szerkezetnek a lőcsei változat felel meg inkább. Gyengéje viszont e változatnak, hogy Buchanannál nem szerepel az a mozzanat, hogy az urat dicsőre égi sereg lenéz az emberekre. A főldi halandókra csak Buchanan másik versformában írt parafrázisa utal, de másképpen: Laudate Dominum caelitum Chori beati, qui *procul Contagio mortalium* Templa aetheris tuemini.

94,8 csillagok sok száma *jav.*: Égnek sok csillaga — A javítás a lőcsei nyomtatvány alapján történt.

94,20 Eső, hó, szél és vész, *jav.*: Kőeső, hó, szélvész, — Az utóbbi változat csak Kassai András 1644-i nyomtatványában fordul elő. (Vö. 38,11) A javítást megerősíti, hogy Buchanan zsolttáparafrázisának megfelelő helyén is előfordul a „kőeső”, vagyis jégeső: *Grando fulguribus fulgura grandine Permista*... Mint Varjas Béla figyelmeztetett rá, a *kőeső* szó „jégeső” jelentésben a XVII. században már ritka lehetett; a NySz adatai támogatják ezt. (I, 702.) A Geleji Katona től idézett példamondat („A jég-esőt kö-esőnek nem szintén jól mondják”) azt mutatja, hogy az elnevezést nem tartották „logikusnak”, s ezért mehetett ki a divatból. A javítást tehát a „lectio difficilior” törvénye is támogatja.

94,22 ágak, *jav.*: ággal — Ezt a változatot is csak Kassai nyomtatványa őrizte meg, s Buchanan megfelelő helye támogatja: *Colles pampineis frondibus obsiti. Az ékesült* alak egyébként is furcsa önálló jelzőként.

95,5 förtelmes (sh.) *jav.*: förtelmem (1974)

95,7 Istenem (sh.) *jav.*: Uristen (1974)

Stoll Béla

Szenci Molnár Albert versfordításai egyes Nyéki Vörös Mátyás kiadások függelékében

Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum tripundantium* című művének kiadásai két világosan elkülöníthető csoportot alkotnak, melyeket Jenei Ferenc katolikus és protestáns típusnak nevezett.¹ A protestáns típusú kiadásokban a szöveget magyar címmel, protestáns szempontoknak megfelelően kihagyásokkal közölték. E kiadások végén pedig „Hogy ez könyvnek utollja üressen ne maradjon, tehát még-is a’ Kegyes Olvasónak edgy nehány szép intő Verseket hozok elő.” megjegyzéssel tizenhárom nem Nyékitől származó vers következik.

Waldapfel Imre 1934-ben az évszám nélkül megjelent XVII. századi lőcsei² és az 1784-es budai kiadás alapján a versek egyikéről megállapította, hogy Horatius I. 1. szatírája egy részletének magyar fordítása, melyet az ismeretlen fordító a „barokk Sinnspruch” szellemében erkölcsi céllal tolmácsolt magyarul.³

E versek valamennyiének közvetlen forrását Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című fordításában találjuk meg. A *Discursus Georgius Ziegler De incertitudine rerum humanarum discursus theologicus, ethicus et historicus* című Rigában először 1598-ban latinul, majd a szerző kiadásában 1599-ben németül megjelent műve. A német kiadást Josquinus Betuleius kibővítve *Vom höchsten Gut* címmel 1609-ben Hanauban újra megjelentette. A Betuleius-féle változatot 1618-ban Lőcsén kiadták,⁴ Szenci fordítása ugyanitt jelent meg.

A *Discursus* céljának a Legfőbb jó felkutatását tekintti, s tudós módon gyakran támaszkodik „régiből mondásaira”,⁵ melyeket Betuleius német, Szenci pedig magyar versekben tolmácsolt.

¹ Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Sajtó alá rendezte: JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, és STOLL Béla. RMKT XVII/2. Bp. 1962. 484.

² RMK I, 1597

³ WALDAPFEL Imre (Trencsényi): XVII. századi fordítás-töredék Horatiusból. Itk 1934. 402. — TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre: Klasszikus arcképek. X. Horatius. Bp. 1964. 64–65.

⁴ RMK II, 383

⁵ Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*. Lőcse, 1630. 7. (RMK I, 594)

Mind Nyéki Vörös Mátyás, mind Szenci műve a földi élet helyett a túlvilágra irányítja a figyelmet. Viszont míg a *Discursus*ban a való világ egyes javainak tagadásán van a hangsúly, a *Tintinnabulum* a túlvilági életet már barokk szellemben hangsúlyozza és részletezi.

A Nyéki-kiadásokban szereplő *Discursus*ból vett versek még nem szakadtak el teljesen az eredeti műben betöltött szerepüktől, ugyanis a *Discursus* II—V. fejezetének megfelelő tartalmi egységeit summázó címek után következnek.

„A, Testi Gyönyörűségekből igaz Bóldogság és valóságos öröm nem találtatik.” cím alatt a RMKT XVII/6. kötetében⁶ kiadott a), b);

„Ez Világi Szerencsében-is nintsen semmi igaz.” cím alatt az i), j), k), l), m);

„Továbbá, a Gazdaságban-is nints semmi tellyesség.” cím után a pp), vv), uu), zz);

„Nem bizonyos e' Világi tisztelet és ditsőség.” cím után a ddd), eee.

Igy tehát Arisztotelész (vv.), Augustinus (b.), Bernát (zz.), Boéthius (l, uu.), Cicero (a, m, eee.), Horatius (j, pp.), Publius (i.), Seneca (k, ddd.) egy-egy gondolatának Betuleius közvetítésével született Szenci-féle átköltései zárják ezeket a Nyéki-köteteket.

Feltételezhetjük, hogy a nyomdász, ha lett volna még helye, tovább folytatta volna a *Tintinnabulum*mal, különösen annak első részével párhuzamos gondolatokat tartalmazó Szenci-versek átvételét. Erre utal az is, hogy a *Discursus*-idézetek sorrendjét a válogató lényegében nem módosította, csak kihagyásokkal élt.

Valószínűnek tartjuk, hogy a versek először a XVII. század második felében Lőcsén, a Brewer-nyomdában, a *Discursus* kiadási helyén jelentek meg. Szenci klasszikus fordításai részleteikben ez által a lőcsői kiadás által hatottak a XVIII. században.

Itt jegyezzük meg, hogy 1701-ben Tótfalusi Kis Miklós is kiadta a protestáns változatú Nyéki-művet, azonban az eredeti költemény után Nyéki Vörös egyik katolikus típusú kiadásából egy Nyéki-vers szövegét közölte. Tótfalusi nyomdájában ugyanebben az évben megjelent a *Discursus* teljes szövege is.

Vásárhelyi Judit

Arany János: *Tetemre hívás*

(Metrikai elemzés)

Arany János e balladájának ritmikai mértékformáját utolsó nagy verstani műve befejező lapjain Horváth János jellemezte részletesen (*Vitás verstani kérdések*. Bp. 1955). Miként korábbi művében, a *Remszeres magyar verstanban* (Bp. 1951: 104), itt is változatosan kezelt daktilikus metrumot lát benne, kiegészítve új könyve újszerű szempontjaival, a magyaros moduláció mozzanataival. Horváth János többször tett kísérletet arra, hogy az időmértékes és a magyaros metrumok kapcsolatát a leíró verstan számára hozzáférhetővé tegye, hogy a keveredésben is objektíve elkülöníthesse az alkotó komponenseket. Ezirányú kutatása középpontjában (Gáldi László munkásságához hasonlóan) a sorszerkezet vizsgálatát találjuk, a hangsúlyos nyomaték szerepét keresi az időmértékes ütemekben. A *Tetemre hívás* időmértékes ütemei között például többször tribrachyst érzékel (három rövid szótagból formált verslábát), amelyekben olykor hangsúlyos nyomaték éri az első szótagot, némileg daktiluszi lejtést kölcsönözve így a klasszikus ütemnek. Horváth János tehát szótagok és verslábak vonatkozásában elérkezett a bimetrikus szemléletig. Egész sorokra, egész versekre nézve kevésbé. A hagyományos magyar ritmuselmélet bonyolult szabályai s a monometrikusan edzett *vershallás* szkeptikussá tette a metrumkapcsolatok elméleti perspektívája iránt — egy ritmusszemléleti változás felé vezető úton csupán az első lépéseket tette meg. Igaz, hogy súlyos aggályokkal heroikusan vívódva, e segéd tudomány, a verstan területén is a tudósi etiöa makulátlanságával. Targyilag kritikára azonban szükség van, mert különben tévedések követőivé válhatunk. Horváth János az időmértékes és a hangsúlyos szótagnyomatékok egyidejű vizsgálatával maig érvényes metódust követett. Legnagyobb verstani tévedése, hogy e kettős szótagmérést a sorok monometrikus jellemzésének szolgálatába állította. A szimultán ritmus Ady-féle példájától is idegenkedett, számára a kettős nyomatékok vizsgálata csupán azért vált égetően szükségessé, hogy a különféle licenciák által oldott szerkezetű sorok monometrikus alkatát megbízhatóan tisztázhassa. A *Tetemre hívás* daktiloid tribrachysai például időmérték és hangsúly egyidejű jelenlétéből adódnak, de a sorok monometrikus-daktiluszi karakterét hivatottak bizonyítani. Horváth Jánosnak mind a bimetrikus sorokra, mind a stabil karakterűnek vélt monometrikus sorok változásaira nézve korrekt előítéletei vannak. Meg kell itt említenünk egy-két olyan elemzését, amely példázatosan bizonyítja a fentieket. Ady *A Tisza-parton* című versében például jambusi sorok társaságában anapesztusziakat és daktilusziakat talál, s e fölöttébb gyanús „ritmikai

⁶ Szenci Molnár Albert költői művei. Sajtó alá rendezte: STOLL Béla. RMKT XVII/6. Bp. 1971.

többrétegeiséget" bizonyos ösztönösség alapján végülis daktiluszi lejtésre igyekszik fogni (*Rendszeres magyar verstan.* 190—191). Az ösztönösség alapja egyértelmű: a magyar verselméletnek makacs tévedése az, a magyaros tagolást mutató versekben csupán ereszkedő időmértékes ütemváltozatok (trocheus, daktilusz) elismerése. Naiv tévedés ez, túl egyszerű logikai alapja van, az, hogy a monometrikus magyaros versek ereszkedőek, a magyar verseléshez tehát közelebb állnak az ereszkedő időmértékes ütemek. Mivel a choriambizáció — szavakban már a felvilágosodás óta monoton nyugalommal ismétlődő dicsérete, méltatása ellenére — riasztja a verselemzőket, hiszen alapvetően cáfolja a fenti naiv lejtés elméletet, burjánzanak a tévedések. A *Tisza-parton* időmértékes metruma elejétől végig jambusi, gazdag choriambizációval (egy példa: *Jöttem a Gangesz partjairól* = ch, js, a, ahol a jelölés a verslábak kezdőbetűit idézi, modulált verslábak esetében is. Js = jambizált spondeusz.). Idrézzük a *Csák Máté földjén* metrumát a könyv 191. lapjáról: „alaprítmusa magyar (a felező tizes variánsai); sok abban is az együttaí daktyluszi lejtés”. Példaként ismét egy sor: *Éhe kenyérnek, éhe a szónak* de = ch, j, a, cs (cs = csonkaütem). Az ereszkedő lejtéselméleti vonzása s az ebből következő choriambus — ellenesség indokolja a vers gondolati lendületéhez annyira illő, anapsztuszokkal kevert jambusi metrum mellőzését, az ereszkedő, daktiluszi menet erőltetését. Nagyhatású tévedések ezek, s már nem is meglepő, hogy Hegedűs Géza a *Miért szép?* népszerű verselemzés-gyűjteményben ellenkezés nélkül visszhangozza őket (Bp, 1966 : 37—38). Ez a sorokra, versekre vonatkozó benuáltás jellemzi Ady *Sappho szerelmes éneke* című versének metrikai elemzését is. Az egy-egy ütem karakterének tisztázásáért annyit fáradozó Horváth János a vers egészére nézve megadóan túri a különös konzekvenciát: „a zár a sapphicus strófiát — az adonisi sort — veszi át, de a strófa törzseit trocheusiból jambusira változtatja.” (*Rendszeres magyar verstan.* 167.) A choriambus + csonkaláb szerkezetében szemlélt adonisi sor hitelesen oldja fel az ellentétet, s bizonyítja, hogy Ady a maga átköltésében szuverén szimultán ritmusát érvényesítette (vö. ItK, 1970/2 : 252). Az elméleti preconcepció, amely a trocheust és a daktiluszt minden áron előnyben részesítette elemzéseiben, a jambus és az anapsztusz rovására, szívósan ellenkező a költői gyakorlat tanulságaival is; amely a choriambust csupán ritka dekórumként méltányolta s könnyelműen mellőzte; amely sorok és versek bimetrius vizsgálatától idegenkedett (holott költőink Csonkainál Petőfi, Aranyon át József Attiláig nyílt szavakkal is ezt szorgalmazták) — melegágya lett a téves metrikai elemzéseknek, s gyakran a téves magyarázatokat igazoló esztétikai kommentárokat evokált. Modern líránk legszebb darabjainak egyike, Benjámín László *Vérző zászlók alatt* című verse elejétől végig lendületes anapsztuszokon futtatja a sodró indulatokat, legfrissebb értékeljé- től mégis ilyen jellemzést kap: „A vers egésze döntően trocheikus lejtésű, de a trocheusok gyakran váltakoznak daktilusokkal, sőt néha anapsztuszokkal is, anélkül, hogy a metrum alapvetően ereszkedő jellegét fölborítanák.” (Simon Zoltán: *Benjámín László*, Bp. 1972 : 132.)

Daktiluszi soroknak, verseknek emelkedő lejtésbe való átváltására a költői gyakorlat régóta mutat példákat. Berzsenyi a daktiluszi metrumú aszklepiadeszi sort a choriambizáció révén olyan emelkedő lejtésű sorra formálja, amelynek metrikai klauzulája igen gyakran tiszta jambus. (Részletes magyarázata a *Berzsenyi tizenkettősei* című dolgozatban. ItK, 1972/5—6.) Petőfi egy-egy hexameterből alkot két sort *Játszik öreg földünk* című versében úgy, hogy a sormetszetnél tagolja ketté a hexametert. Már Négyesy László megállapította, hogy Petőfi „itt daktyluszi sort felváltat anapaestusival” (*A mértékes magyar verselés története*. Bp. 1892: 189). E megjegyzéssel szerintünk nem szabad beérni. Ha ugyanis elismerjük a kis vers páros sorairól, hogy anapsztusziak, akkor természetesen elzárkózunk a lehetséges magyarázatok egyikétől, attól, hogy itt metrikai enjambement-nal volna dolgunk. Mivel ilyesmire tényleg igen ritkán találni példát, indokolt minden sort önálló metrikai egységnek tekinteni — de természetesen nem csak a páros sorokat. Szerintünk a páratlan sorok sorvégi csonkaüteme (daktiluszi felfogásban) a soroknak új metrikai arculatát segíti kialakítani, többé nem hexameteres metszetet megelőző ütemrész. A metszet előtti sorfél éppen úgy módosul, mint ahogyan a metszetet követő: ha itt új időmértékes ütemezés kezdődhet (hiszen a páros sorok nem csonka-ütemmel indulnak, hanem többnyire anapsztuszokkal), akkor a sor elejétől a metszetig is új ütemrendet kell kialakítani. Ez pedig choriambusok és spondeuszok emelkedő tendenciájú kapcsolatát diktálja. Érdekes a tanulság, s éppen a *Tetemre hívás* elemzésekor látszik hasznosíthatónak: daktilikus és anapsztikus sorok versen belül keveredése a lejtés, a belső szerkezet tekintetében a daktiluszi sorokat kényszeríti metamorfózisra. Ennek egyszerű eszköze a *choriambus*. A *Játszik öreg földünk* első szakaszának metruma felfogásunk szerint tehát a követ-

Játszik öreg földünk
Fiatál sugarával a napnak;
Pajkos enyelgés közt
Egymásnak csókokat adnak.

ch,s
a,a,a,cs
ch,js
s,js,a,cs

A metrumelemzés gyakorlati gondjaira, elméleti meghatározottságára a *Szeptember végén* magyarázatai eleven példát szolgáltatnak. Horváth János szerint monometrikusan anapesztuszi (szerintünk ez a hiteles értelmezés), az ütemelőző Gábor Ignác-féle magyarázatát követők számára daktiluszi, de akad híve az amphibrachykus jellemzésnek is (Fil. Közl. 1963/3—4: 430—432). Ez utóbbi magyaros szólamokra (mintegy ütemekre) bontja a sorokat, az első például 3/3/3/3 formára, s ezek mögött talál egy-egy amphibrachyst (u—u). E bimetrikus tendenciájú sormagyarázat szintén olyan hagyományos tévedést követ, amely a *Tetemre hívás* jellemzésében is fenyeget. Időmértékes vezérritmusú bimetrikus(nak vélt) versben az időmértékes ütemeket a magyarosakhoz szabja, csak ütemkapcsoló bimetrizálást ismer el, ezáltal felülvizsgálja az időmértékes metrum tiszta rendjét, erőszakos aranymódosítást hajt végre: a moduláló magyaros ritmust tekinti vezérritmusnak, s a domináns időmértékeset moduláló-nak.

Bonyolultabb esetekben a hagyományos metrumszemlélet akkor is bizonytalan annak eldöntésében, hogy daktiluszi-e vagy anapesztuszi a vers irányító mértékformája, ha különben hajlik a szótagok kettős nyomatékrendszerben való vizsgálatára. Gáldi László sommás véleményét idézzük: „Némely esetben persze nem könnyű eldönteni, vajon daktilizált trocheus-sal vagy anapesztizált jambussal van-e dolgunk” (*Ismerjük meg a versformákat!* Bp. 1961: 119). Ilyen természetű problémákkal vívódik éppen Arany Jánosról szóló tanulmányában Péczely László is (*Arany János verseléséről*. Jelenkor, 1967/9: 838).

Bimetrikus versekben azután elsőrendűekké válnak olyan metrikai tényezők, amelyek monometrikus alkatú költeményekben látszólag közérthető szerepet töltenek be, vagy éppen az idők folyamán jelentőségüket veszítették. A sormetszetről s a szó- és verslábmetszetekről van szó. Időmértékesen monometrikus vagy időmértékes vezérritmusú bimetrikus versekben természetes jelenség az, hogy a verslábak szavakat szelnek át (szó-metszet), s az is, hogy a szók (igen gyakran szólamok, ütemek) határán jelentkezze sormetszet versláb thesisit-arsisát tagolja (versláb-metszet). Egyszerű verstani példával élve: A *merengőhöz* jambusi metrumú verséből idézzük az első sort — *Hová merült el szép szemed világa* — a jambusi verslábak olyan ütemkapcsoló modort érvényesítenek, ahol négy jambus indul szavak első szótagján, sőt, a szók három alkalommal jambusi egész verslábak. Itt tehát szó-metszéssel — az ütemkapcsoló modornak megfelelően — nem találkozunk. A középmetszet azonban időmértékes ütemet, spondeuszt tagol ketté (*el szép*), a versláb-metszet klasszikus típusát kínálva, s a metsztkövető fokozott nyomatékkal a jambusi modulációt erősítve a spondeuszban, hiszen második szótagja nyomatékosabb, mint az első. Vörösmarty e versének második sora a szelid, érzelmes indítás után már az illúziókat foszlato gondolati ívelés bevezetése, keményebb ritmusú, nyomatékokat összekapcsoló, energikusabb jambizálással él — *Mi az, mit kétes távolban keres* —, a középmetszetet övező jambizált spondeusz természetes szó-metszése mellett a második jambus is szót szel, ismét jambizált spondeuszt teremtve. Nyilvánvaló, hogy ha magyaros szólamok szerint így tagoljuk a sort: *első sor: 5/3/3; második sor: 5/3/2*, s ezen szólamrészek („ütemek”) mögé képzeljük az időmértékes verslábakat, akkor igen bizarr képletet kelnek életre, metszet után mindkét sorban nyílt trochaizálással, úgy, ahogyan a jambusi sorokat a magyaros igézetű Berzsenyi — önvallomása szerint — mindenkor hallotta (*Kritikai levelek*). Ha a versből kiemelve metrikai szempontból nézzük József Attila egy sorát: *Elpazaroltam mindenem (Talán eltűnök hirtelen . . .)*, magyaros szólamérzékünk úgy tagolja ketté a sort, hogy egész időmértékes ütemeket sejt a szók (szólamok) mögött, elvetve ezzel még az időmértékes cezura egyik legfontosabb sajátosságát is, azt, hogy — kivételes sorformáktól eltekintve — versláb-metszetet jelent. Daktilusz-spondeusz adonicus képletét erőzzük az első szó, mint ütem mögött, trocheus-csonkaütem rendjét a második sorfél mögött. Pedig e sor jambusi vers szerves része, choriambust követő jambizált spondeusz és sorzáró tiszta jambus tagadhatatlan példájával.

A magunk metrumelemző gyakorlata egy-egy vers egészének metrikai élményéből indul ki. Ennek során elsőrendűen tisztázni kell, hogy monometrikus vagy bimetrikus (esetleg szimultán) verssel van-e dolgunk, bimetrizálás esetében el kell döntenünk azt is, hogy az időmértékes vagy a magyaros metrum dominál-e. Azután tisztelettel követjük azokat az irányító törvényeket, amelyek a vezérritmus sajátosságai, vitás helyzetekben az uralkodó metrumváltozattól kérünk segítséget. Így például a *Tetemre hívás* pregnáns sorai sem nyugtatnak meg, ha a vezérritmus törvényeivel ellenkeznek. *Állata őrzeni négy alabárdost* — olvassuk a 11. sorban. Mint fentebb a József Attila-idézetben, első hallásra szavakat követő időmértékes ütemeket, daktiluszokat hallunk, ütemkapcsoló modort találunk. Három daktiluszt követ egy spondeusz. De ha tudjuk, hogy a vers minden eddigi metrikai értelmezése időmértékes irányító metrumot érzékel, akkor az *első hallás* daktiluszi ajánlatát gyanakvással fogadjuk. Az ütemkapcsoló szerkezet akarva-akaratlanul magyaros mértékformát tekint irányítónak, s a tévedés csak öngazolásában erősödik, amikor az elméletileg is kedvezőbb, ereszkedő lejtésű daktiluszokat ismeri fel. A hagyományos ritmusérzék önnön kényelmességének áldozatává lesz, s ami oly különösen

jellemző irodalmunkra, nem a költői ízlést zavarja meg, hanem az elemzéseket. Arany Jánosról nehéz volna elképzelni, hogy számított erre a tudományos esendőségre, az sem valószínű, hogy elméleti világgossággal látta volna költeményének metrikai újszerűségét. Tudjuk ugyanis, hogy nagy verstani tanulmányában Arany János — elsősorban Fogarasi János munkájára építve — éppen az *ütemkapcsoló bimétrizálás* elméleti tisztázásában ért el máig hiteles eredményeket. Inkább a költőinkre annyira jellemző megvesztegethetetlen ritmusérzék klasszikus remekének tekintjük a *Tetemre hívást*. Ez az érzék szebbnél szebb, a leíró verstan számára bonyolultabbnál bonyolultabb bimétrikus variációkat formált ki líránkban olyan időkből, amikor e változatok elméleti leírásával semmire sem ment a szakirodalom.

Horváth János monometrikus időmértékes versnek tekinti a *Tetemre hívást*. (Négyesy nyomán). Tizenhárom sorról elismeri, hogy anapesztuszi, ezek — a sorok számozását idézve — a következők: 19, 32, 35, 39, 55, 67, 70, 71, 76–80. Két sor lejtését bizonytalannak ítéli: 10, 65. A nyolcvan sorból álló költeménynek 65 sorára nézve áll tehát máig a vélemény, hogy daktiluszi. E nézetet követi Gáldi László (*Jömszerjük meg a versformákat!* 116–7) és Péczely László (i. m. 846).

A magunk felfogása szerint a *Tetemre hívás* bimétrikus vers. Utalunk csupán olyan szólam-szerűen is szépen tagolódo sorokra, mint a 2., 5., 7., 11., 16., 17 stb. stb. sorok, s hogy szó szerint is idézzünk egyet: *Arca szobor lett, lába gyökér* (54. sor) — a sor kettős tagolását a két szólam evidenciászerűen érzékelteti. E bimétrizálás vezérritmusá az időmérték. Ennek karaktere az eddigi elemzések szerint daktiluszi, szerintünk következetesen, egyértelműen anapesztuszi.

A költemény *anapesztuszi sorai* sem spekulációval, sem józan tudományos magyarázattal nem daktilizálhatók. Van azonban olyan különösségük, amely figyelmet érdemel. A sormetszet természete. Időmértékes sorokban e metszet a harmadik ütem thesisét-arsisát tagolja általában, de olyan bimétrikus magyar nyelvű versekben, ahol az időmértékes komponens anapesztuszt, bizonyos problémák jelentkeznek. Ha a sor két spondeusszal kezdődik, s ezt követi anapesztuszt, a metszet a *hatodik szótag után* bukkanhat fel. Minden más variáció csak még távolabb engedi érvényre jutni e metszetet, ha például három anapesztuszt indítja (vagy alkotja) a sort, akkor e metszetnek csak a nyolcadik szótag után van módja megjelenni. Nyilvánvaló, hogy olyan — általában — két szólam alapján magyarosodó bimétrikus versben, ahol tehát hagyományos kategóriával két *ütem* bukkan fel, a közös metszet posztulátuma csaknem képtelenné válik. Hiszen az első ütemnek legalább hat, de inkább több (7–8) szótagot kellene tartalmaznia. Természetes tehát, hogy ilyen esetekben legtöbbször a *második* időmértékes ütem verslábmetSZete veszi át a sormetszet szerepét, vagy pedig verslábak határára kerül e metszet, teljesen magyaros tagolóként érvényesülve. Előbbire példa lehet a 19. sor, utóbbira az 55. (amely szinte teljesen magyaros hatású) és a 80. Éppen a bimétrikus közös metszet problematikussá helyzete okozza, hogy ezek az anapesztikus-bimétrikus sorok szaggatottabbak, nyugtalanabbak a magyaros tagolás tekintetében (76–78. sorok), persze, hozzátehetjük, Arany János művészete a gondolatokat-érzéseket követő metrikai funkció által teszi hasznossá őket.

Nem kétséges, hogy az anapesztuszi bimétrizálásban törvényszerű ütemkapcsoló tendencia hat a hagyományos ritmusérzékre, amely szívesen enged e változatnak a daktilusznak vélt sorok esetében is. Arra, hogy Aranyanak a magyaros metrum jelenléte nem volt közömbös probléma, legfőbb bizonyítéknak éppen azt tekintjük, ami a mennyiségi tanulásból következik: egyértelmű anapesztizálást csak tizenhárom sorban alkalmaz.

A metszetkapcsoló bimétrizálás kulcskérdése a metszet helye. Ha daktiluszi sorokat nézünk, akkor evidens, hogy az arsis közelsége miatt két spondeusz, majd daktilusz sorrendje esetén a verslábmetSZező cezura már az 5. szótag után megjelenhet, s még két daktilusz esetén is csak a 6. szótagot követi, ütemkapcsoló modorban, úgy, hogy a következő — ereszkedő — versláb a metszetkövető arsiszt biztosítottnak érezheti. A második versláb belső metszetének sormetszetté való átváltoztatása pedig a metszet előtti szótagok számát a magyaros ütemek szótagszám-tartományához könnyedén közelíti. Olyan bimétrizálásban tehát, ahol a magyaros komponens is ritmusérzékünkkel nem ellenkező kétüteműségben érvényesül, kedvezőbb az ereszkedő, daktiluszi időmértékes ütem, mint az anapesztuszi, lévén elején az arsis. De az időmértékes alapkövetelményekkel itt is kompromisszumra van szükség: vagy ütemkapcsoló (a magyaros tagolást érdektelenül megerősítő) tagolást kell választani, vagy pedig a második ütemben kell érvényre juttatni a sormetszetet, esetleg folyamatosan spondeuszi dipódiával kell kezdeni a sorokat. Mindhárom variációban van valami nyugtalanító.

Áthidaló, komplett megoldást a choriambizáció jelent. Összetett versláb, s ha jambus vagy spondeusz követi, akkor e követő ütemben olyan időmértékes (vagy közös) metszet jelenik meg, amely csak gyakorlatilag a második ütemé, elvileg az időmértékes cezura természetéhez igazodóan a harmadiké. Ereszkedő indulása, amely magyaros soraink, sorkezű ütemeink nyomatakában az időmértékes hosszú szótagét is fokozó erővel képes érvényesíteni, mé jambusi verseink sorainak indulásában is polgárjogot nyert, gyakran ébreszti daktiluszi kezdet illúzióját (Ady jambusi metrumában ez magyarázza az elemzések egyre áradó tévedéseit).

Nem kétséges, hogy ha e choriambusi indulást nyomban anapestusz követné, akkor a metszet ismét csak a hatodik szótagot követően jelenhetne meg, s a metrikai nyereség nem volna egészen egyértelmű. Ilyen sornak tekintjük a már idézett 11.-et, ilyenek az 59.-et. De több hasonló nincs a versben. A költemény mintegy 53 sorában choriambusi kezdetet érzékelünk, s mindössze kettőben követi ezt az ütemet anapestusz. A többiben jambus vagy spondeusz (gyakran modulált változatokban) a metszetővezető időmértékes ütem, s a közös (bimetrikus) metszet természetének megfelelően ezeket a verslábakat éles jambizálás vagy jambikus spondaizálás jellemzi, ami a bimetrikus jambusi verseknek is lejtéserősítő eleme.

A choriambusi felfogásban a jelzett 51 sorban elvileg harmadik versláb metszetével azonos a sormetszet, s ha azokat a sorokat is figyelembe vesszük, ahol *s-ch* a sorrend, s ahol a metszet a *ch* jambusi komponensének thesisét-arsisát tagolja, akkor a masszív időmértékes metszet-törvény érvénye olyan mértékű, hogy gyakorlatilag általánosnak tekinthető. Mivel e szerkezetnek magyaros ütemtípusban leginkább az öt szótagú felel meg, várható, hogy a magyaros moduláció uralkodó metruma az öt szótagú ütem (szólam) lesz. Elemzésünk e várakozást úgy tölti be, hogy közben a magyaros vonulatot önmön törvényei szerint vizsgálja, tehát nem az időmértékes mérlegelés felől közeledve.

Magyarázatunk gyakorlati próbája a funkcionális elemzés. A költemény 3. sora: *Hosszú hegyes tőr ifju szivében*. Bimetrikus metrumában időmértékesen a következő ütemeket érezzük: *s, j, s, a, cs*, magyarosan pedig felező tizest /5/5/. A sormetszet a harmadik ütemet tagolja ketté, klasszikus időmértékes metszet tehát. A sor legerősebb nyomatéka az *ifjú* szó első szótagját éri, s ez nyilvánvalóan a döbbenet fokozásának metrikai eszköze. Ütemkapcsoló értelmezésben a metszet csak magyaros tagoló volna (*d, s, d, s*), ráadásul az első spondeuszi versláb a logikai nyomaték révén erősen jambikus alkatúnak tűnne.

A 49. sor: *Mindre nem érez semmit a holt*. Daktilikus magyarázat szerint sűrű arsisok bontának meg az érzelmi-logikai sűrítésekkel erős metrikai hullámszét igénylő verset. A magunk értelmezése szerint: *ch, js, a*, magyarosan: 5/4. E tagolásban a sor kiemelkedő ritmikai nyomatékát a *semmit* első szótagja hordozza, kiemelve ezzel a szó súlyos jelentését, a titoknak szinte irracionális zártságát, a hitelesnek tűnő próbák eredménytelenségét.

A 11. sor: *Állata őrzeni négy alabdárdost*. Daktiluszi értelmezésben három egyenrangú nyomatékot hordozó szó adja a ritmikai hullámszét (*d, d, d, s*), felfogásunk szerint ez a sor metruma: *ch, a, a, cs*, 6/5. E vonulatban az első két szó úgynevezett középnomatékot hordoz, a *négy* pedig maximalísal, ami a tartalomnak is hű kifejezője. A szánnev kívánja e metrikai nyomatékosítást is, hiszen benne sűrűsödik a kastély urának elszántsága, az, hogy halott fia mellett a halál titkát is őrizni kell, a hiteles felderítésig. — E sorhoz hasonló — metrikai szempontokból — a 13.: *Hátha az anyja, szép huga már most* — daktiluszi magyarázatban itt is egyenrangú versnyomatékok vonulata a sor, míg az emelkedő lejtésű elemzésben (*ch, j, a, cs*) az esztétikailag gazdag *szép* jelző válik a sor kiemelkedően nyomatékosított szavává, miként más képletek között az 51. sorban, a szeretőre vonatkoztatva.

A költemény daktilusznak vélt sorai három nagy csoportba oszthatók. Mintegy 21 azoknak a soroknak a száma, amelyekben a *metrum almanicum* reminiscenciái sejlenek elő, *d, s, d, s* formában. Mintha két adoniszi képlet találkozna bennük. Az artisztikus metrumformálásnak olyan különlegessége volna ez, amely a más irányban remeklő Aranytól eléggé idegen, ráadásul különösebb funkcionális indokolás nélkül. Ezeknek a soroknak a metrumát mi legtöbbször így érzékeljük: *ch, j/js, s', a, cs*. A másik típus: *d, s, d, cs*, mintha adoniszi sor + choriambus kapcsolatai volnának. Számunkra: *ch, j/js/, a*. Ezek száma kb. 33. Harmadik csoportot alkotnának a klasszikus reminiscenciákat nem ébresztő, daktilikus alkatú sorok (számuk kb. 10), ezeket a choriambizáció által esetenként értelmezzük emelkedően.

Mielőtt az egész költemény leíró verstani elemzését bemutatnánk, szólnunk kell röviden a jelölésről. A verslábakat nevék kezdőbetűjével jelöljük. J = jambus, t = trocheus, s = spondeusz, p = pirrichiusz, a = anapestusz, d = daktilusz, ch = choriambus, cs = csonkaütem. Azokat a verslábakat, amelyekben a magyaros nyomaték érzékelhetően modulál, úgy jelöljük, hogy az első betű a valós ritmusélményt, a második a prozódiai szótagmérésből adódó verslábati jelenti: js, ts = jambizált vagy trochaizált spondeusz, sj, st = spondaizált jambus vagy trocheus, jp, tp = jambizált vagy trochaizált pirrichiusz. A modulált verslábakból kialakuló choriambust olykor elemeivel jelöljük, a ts-js, a ts-j, a t-js, a tp-j/js/ kapcsolatok mindenkor változó intenzitású hangzó choriambust jelentenek.

Jelölésünkben a *számok* magyaros metrumra utalnak, elsősorban grammatikai kapcsolatokban megnyilvánuló szólamszerű ütemképletekre.

A bimétrizálásra vonatkozó elméleti-gyakorlati kérdésekkel foglalkozó irodalomból Arany János, Horváth János, Gáldi László művein kívül, Péczely László tanulmányai mellett meg kell említenünk Vargyas Lajos két könyvét (*A magyar vers ritmusa*. Bp. 1952, *Magyar vers — magyar nyelv*. Bp. 1966), Kecskés András alapvető tanulmányát (*A komplex ritmuselemzés elvi kérdései*. ItK, 1966/1–2), s e sorok írójának dolgozatait (*Ady szimultán ritmusa*. ItK, 1969/6,

Következzék ezután Arany János verse, a sorok mellett azokkal a metrikai jelekkel, amelyek tükrözik, hogy nézetünk szerint a költemény anapesztikus, időmértékes vezérritmusú bimetrikus alkatú.

Tetemesre hívás

	A radványi sötét erdőben	j, ch, s, cs	4/5
	Halva találták Bárczi Benőt.	ch, js, a	5/4
	Hosszú hegyes tör ifju szívében	s, j, s, a, cs	5/5
5	„Ime, biznyság isten előtt: Gyilkos erőszak ölte meg őt!”	ch, js, a ch, j, a	5/4 5/4
	Kastélyába vitette föl atyja, Ott letevék a hús palotán;	s, ch, a, cs ch, j, a	4 // 4/2 5/4
	Ki se terített, meg se mosatja: Vérben, ahogy volt, nap nap után	tp-j, a, a, cs ch, js, a	6/5 5/4
10	Hever egyszerű ravatalán.	a, a, a	5/4
	Állata őrzeni négy alabárdost: „Lélek ez ajtón se be, se ki! . . .”	ch, a, a, cs ch, js, j, cs	6/5 5/4
	„Hátha az anyja, szép huga már most jönne siratni?” — „Vissza! neki;	ch, j, a, cs ch, j, a	5/5 5/4
15	Jaj, ki parancsom, élve, szegi!”	ch, j, a	5/4
	Fojtva teremről rejti teremre Halk zokogását asszonyi bú. —	ch, js, a, cs ch, js, a	5/5 5/4
	<i>Maga</i> , pecséttel „hívja tetemesre”, Kit szemre vesz, ölyvként, sanda gyanú.	tp-j, js, a, cs s, a, js, a	5/5 4/2 // 4
20	Legyen a seb vérzése tanú.	tp-j, s, a	4 // 3/2
	A palotát fedi fekete posztó, Déli verőn sem süt oda nap;	ch, p, p, j, cs ch, s, a	6/5 5/4
	Áll a tetemnél tisztí <i>pöröszló</i> , Gyertya, feszület, kánoni pap;	ch, js, a, cs ch, js, a	5/5 5/4
25	Sárga viaszfényt nyughelye kap.	ch, js, a	5/4
	„Jöjjenek ellenségi, ha voltak!” Jő, kit az apja rendre nevez;	ch, s, a, cs ch, j, a	5/5 5/4
	Hiába! nem indul sebe a holtnak Állva fejénél az, vagy emez:	j, a, ch, s ch, js, a	6/5 5/4
30	„Gyilkosa hát nem ez . . . újra nem ez.”	ch, j, ch	4/2 // 4
	„Hát ki? . . .” riad fel Bárczi sötéten, „Boszulatlan nem foly ez ősi vér;	ch, js, a, cs a, js, a, j	5/5 4 // 3/3
	Ide a gyilkost! . . . bárha pecséttem Váddal az önnön szívemig ér:	ch, js, a, cs ch, js, a	5/5 5/4
35	Mindenki gyanús nekem, aki él!”	s, a, j, a	5/5
	„Jöjjenek úgy hát ifju baráti!” Sorra belépdél sok dalia:	ch, s, a, cs ch, js, a	5/5 5/4
	Fáj nekik a hőst vérbe látni, S nem harc mezején elomlania.	ch, js, a, cs s, a, j, a	5/5 5/5
40	Erre se vérzik Bárczi fia.	ch, js, a	5/4
	„Jöjjön az udvar! apraja, nagyja . . . Jöjjön elő Bárc, a falu, mind!”	ch, j, a, cs ch, s, a	5/5 5/4
	Megkönyezetlen senki se hagyja, Kedves urára szánva tekint.	ch, js, a, cs ch, j, a	5/5 5/4
45	Nem fakad a seb könnyre megint.	ch, js, a	5/4

	„Jöjjön az anyja, hajadon húga!”	ch, jp, a, cs	5/5
	Jön a leány, már messze sikolt;	ch, js, a	5/4
	Anyja reárog, öleli búgva:	ch, jp, a, cs	5/5
50	Mindre nem érez semmit a holt, Marad a tört vér — fekete folt.	ch, js, a a, s, tp-j	5/4 5/4
	„Jöjjön utolszor szép szeretője, Tükös arája, Kund Abigél!”	ch, js, a, cs ch, j, a	5/5 5/4
	Jő; — szeme villan s tapad a törre;	ch, st, a, cs	5/5
55	Arca szobor lett, lába gyökér, Sebből pirosan buzog a vér.	ch, js, a s, a, a, cs	5/4 5/3/1
	Könnye se perdül, jajja se hallik, Csak oda kap, hol fészkel az agy:	ch, js, a, cs ch, js, a	5/5 5/4
	Iszonyú az, mi oda nyíllalik! . . .	a, s, p, j, cs	5/5
60	Döbbenet által a szív ere fagy: „Lányom, ez ifju gyilkosa vagy!”	ch, a, a ch, j, a	3/3/3/1 5/4
	Kétszeri mondást — mint lebúvólten — Hallgat el, aztán így rebegi:	ch, s, a, cs ch, js, a	5/5 5/4
65	„Bárczi Benőt én meg nem öltem, Tanúm az Ég, s minden seregi! Hanem e tört én adtam neki.	ch, s, j, cs j, j, s, a a, js, s, jp	5/4 4/5 4/5
	„Birta szívem már hú szerelemre, Tudhatta, közöttünk nem vala gát:	ch, s, a, cs s, a, js, a	5/5 3/3/3/1
	Unszola mégis szóval „igenre”, Mert ha <i>nem</i> : ő kivégzi magát.	ch, js, a, cs ch, j, a	5/5 4/5
70	Enyelegve adám a tört: nosza hát!”	a, a, j, a	4/4/3
	S vadul a sebből a tört kiragadja, Szeme szokatlan lángot lövell, Kacag és sír, s fenvillogtatja	j, j, s, ch, cs p, j, js, t, cs a, s, s, s	3/3//5 5/4 4/5
75	S vércse-visongással rohan el. Vetni kezét rá senki se mer.	ch, s, a ch, js, a	6/3 5/4
	Odakinn lefut a nyílt utca során, Táncolni, dalolni se szégyell;	a, a, s, a s, a, a, cs	3/3//5 3//4/2
	Dala vig: „Egyszer volt egy leány, Ki csak úgy játszott a legénnyel, Mint macska szokott az égrével!”	a, s, s, j a, s, a, cs s, a, a, cs	3//4/2 5/4 5/4

*

„Szaválásra maga Arany ennél »könnyebben s *első hallásra* megérthető költeményt» ajánlott egy érdeklődőnek” — írja Horváth János a *Vitás verstani kérdésekben* (99), s idézi a forrást, Arany levelét (ItK, 1914 : 99). Horváth János következő mondata a *Tetemre hívás* ritmikai mértékformájával foglalkozó dolgozatunk záró gondolatát mondja ki: „Nos, *első olvasásra* versalakját sem könnyű minden ízében meghatározni.”

Szuromi Lajos

Ady és Csokonai

(Adalék „Vitéz Mihály ébresztése”-hez)

1.

Ady Endre szóbeli érettségi tételül kapta Csokonait. A holnap, a XX. századi magyar líra ígérete, aki az iskolai önképzőkörben verselt, művelte a rigmus-költészetet, beszélt, vallott XVIII. századi költészetünk zsenijéről, arról a költőről, akinek hatása ettől a perctől végigkíséri pályáját. Az életbe induláskor Csokonaitól kapott példa akaratadó volt. Nem pillanatnyi impulzust adott csupán, hanem „örök” érvényű forrást, költői kincsesházat, kútfőt, ahonnan kölcsönözni nemcsak lehetett, de szükséges volt. Ellentmond ez a kötődés némiképp annak

a megállapításnak, miszerint Ady életében nagy fontosságúak voltak a pillanatnyi impulzusok,¹ sőt, ellenkezik önjellemzésével is. Azzal, amit egyik volt tanárához írt levelében mond magáról: „Bizony, kétségbeeséssel kéne bevallanom, hogy az akaratérő hiánya azóta hányszor sodort engem a könnyelműség árjába, hány keserű órát szerzett szerető szüleimnek s hányszor ejtett engem magam is kétségbe jövőm, és sorsom felől!”² Csokonai költészetének megismeréséhez az érettségi tétel kiszámíthatatlansága nagy erejű indítás volt, de az érte való új és új kiállítás-hoz, „ős” példakénti idézéséhez akaratérő kellett és kitartás, verseinek gyakori olvasása. Azt tudva értékelhető igazán a Csokonai-kötetek sokszori forgatása, verseinek megismerése, hogy Ady — mint Hatvany Lajos megjegyezte róla — nem volt „könyvbarát”.³ Ez a tény bizonyítja, hogy a maturálás pillanatnyi impulzusa önmagában hiányos magyarázat arra, hogy Ady Csokonait „különösen” jól ismerte. Az érettségi tétellel nemcsak egy költő alaposabb megismeréshez kapott indítást, hanem a költészet lényegéhez is: *Csokonai lírája a szavak életre keltésének példáját adta.*

Ez a döntő motívum. A verselő fiatalembernek Csokonai, bármikor és bármiért fordult hozzá, szavakat adott. Ezért írta több mint egy évtizeddel az érettségi után versében, hogy Csokonai a „szavak Főbusza”. Csokonai Vitéz Mihály költészetéből egyértelműen következett számára a tanulság; a „szavak”, a szóképek metonimikus kapcsolata révén, a költői fantázia segítségével körülírható egy tapasztalaton túli szép világ. Földessy Gyula⁴ hívta fel a figyelmet arra, hogy Ady a metonimiát Csokonaitól tanulta, s arra, hogy költő elődjétől versötleleteket, alakzatokat és „szavakat” egyaránt átvett, sokszor jelzés vagy utalás nélkül. Emlékversében, a *Vitéz Mihály ébresztésében* azt látjuk, hogy jelölte azokat a mondatokat és mondatrészeket, amelyeket szószertint átvett, de ezeken túl van számos szó, amit nem tett idézőjelbe, s vannak utalások is Csokonai-versekre.

A szavak és alakzatok adaptációjában — akkor is, ha szó szerint idézi — az újjáalakítás szándéka vezette. Csokonai *Dafnis hajnalkor* című versének két sorát: „Rajta, kis szellőcskék! / Szedegessetek / Violaszagot szárnyatok bársonyára”,⁵ úgy tördelte újra, hogy a birtokos szerkezet előre helyezésével nagyobb hangsúlyt kapott a cselekvés célja: „Szavak, »szárnyatok bársonyára« / »Szedegessetek violaszagot« / Midőn fölörpködtek Őt dicsérni”.⁶ *Főhadnagy Fazekas úrhoz* című versében Csokonai a hajnalhoz szól: „Küllőzd meg a fél eget”,⁷ Ady viszont róla állítja egy ellentétes mondatban, hogy: „fényküllőzött fél magyar eget”.⁸ Az inspiráló versort két szóval (fél és magyar) bővítette s ezzel új jelentésréteget kapcsolt az eredetiéhez. Aktualizálta a *Dr. Földi sirhalma felett* záró szakaszának egyik sorát: „Lesz még az a kor, melyben felettem is / Egy hív magyarnak lantja zokogni fog”.⁹ Ady így írt: „Im, itt a kor már, melyben fölötté is / »Egy hív magyarnak lantja« kacag, zokog”.¹⁰ Csokonai a költői képzelet és valóság viszonyáról írt versének, *Az ember, a poézis első tárgya* címűnek utolsó strófájában szép hasonlatot használt: „Mint lenge párák éjjeli csillaga”,¹¹ kifejezve, hogy „képzeti” nem szárnyalhatnak az „ether” mennyezetéig. Ady ezt a hasonlatot elődje sorsára érezte találónak: „Mint lenge párák éjjeli csillaga / Indult el ő s im, kövült nap leve”.¹² Festetics Györgyben pártfogóját látta Csokonai, érthető, hogy a hozzá írt versben dicsérte: „Azon igyekszik Festeticsünk, hogy e / *Kartács-világban* hív unokáitok / Ésszel s okossággal tanulják / Örzeni érdemitek jutalmát”.¹³ A jelzős szerkezetet Ady olyannak értékelte, ami nemcsak egy adott korra, hanem örökérvényűen a világra jellemző; „jövendőlés”-ként értelmezte: „»Kartács-világban« élünk, bizony igaz, / De Vitéz tudta: ez lesz a világ”.¹⁴ Festetics „hadi iskoláját” dicsérendően írt Csokonai a magyar vitézségről: „Mindég »vitézek nemzete« volt nevünk; / E két örökség jegyzi ki még ma is; / »Rettenthetetlen szív s serénység« / Nagyravaló fiait Lehelnek”.¹⁵ A *szív és serénység* ellentétes gondolatot inspirált Adynál: „»Mindig vitézek nemzete volt nevünk« / De valánk búsak és szerelmesek”.¹⁶

¹ Az újabb irodalomból: VARGA József: Ady Endre. Bp. 1966. 38.

² ADY Endre Székely Ödönhez. Válogatott levelei (Továbbiakban: LEVELEK). Válogatta, az előszót és a jegyzetet írta: BELIA György. Bp. 1956. 35.

³ HATVANY Lajos: Ady. Bp. 1959. II. köt. 15—16.

⁴ FÖLDESSY Gyula: Ady minden titkai. Bp. 1962^a. 15—16.

⁵ A Csokonai-idézetek jelölésére: Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. (Továbbiakban: CSOKONAI). Gondozta és a jegyzeteket írta: VARGHA Bafázs. Bp. 1973. 168.

⁶ Ady Endre válogatott versei (Továbbiakban: ADY versei). Kozmosz Könyvek, 1968^a. 218.

⁷ CSOKONAI 763.

⁸ ADY versei 218.

⁹ CSOKONAI 634.

¹⁰ ADY versei 219.

¹¹ CSOKONAI 620.

¹² ADY versei 219.

¹³ *Méltóságos gróf Festetics György Ő Nagyságára*. CSOKONAI 659.

¹⁴ ADY versei 219.

¹⁵ CSOKONAI 660.

¹⁶ ADY versei 219.

A költő által jelölt idézeteken kívül találunk a versben „Csokonai-szavakat”¹⁷ is. Ilyen az első sorban a *Főbusz*, akit Csokonai a korabeli nyelvhasználatnak megfelelően *Fébus*-nak jelölt. A *vig poéta* című versében így írt: „Itt van Fébus, itt Pallas is, / Itt Erató, ha kell, más is, / Mulatok veletek”.¹⁸ Az Ady-vers szempontjából fontosabb ennél a *Pindus*, amelyben Csokonai úgy beszél *Fébus*-ról, mint aki lantjával „számkivet” minden bűt, aki énekével elvezet a „gyönyörűségnek mezejébe”.¹⁹ Ilyen *Főbusz*-nak látta költő „őst” Ady. *Pán* ugyancsak több Csokonai-versben szerepel, a többször idézett *Méltóságos gróf Festetics György Ő nagyságára* címűben is (8. versszak). A *lyány, lyányok* (más írásmóddal is) gyakran használt szavai Vitéz Mihálynak (*Izénget már . . . , Édes rabság, Laura, még ingó kegyelmed, Ének a tavaszhoz* stb. versekben). A megismételt *gyepedző* is átvett szó.²⁰ A már idézett *Dr. Földi sirhalma felett* hetedik szakaszában szerepel: „Felvészem a lantot s gyepedző / Sirod előtt kesergve ülök”.²¹ Az átvétel mellett szól, hogy Ady is *gyepedző* sirról írt. A *Vitéz Mihály ébresztése* szókinccsének forrása volt Csokonai *Mint foly a sebes víz . . .* kezdetű verse is, egyik sorában olvasható a *leve* (a léteig ragozott alakja): „. . . vólt édes atya neve, / Ki már őelött halál-préda leve”.²² A *csók, virág, kard, vitéz* szavak szintén gyakoriak Csokonainál (A *mostani háborúba vitézkedő magyarokhoz, Haljunk meg, Egy rózsához, A rózsabimbóhoz* stb. versekben).

A jelölt idézetek és a Csokonai-szavak mellett átszövik a verset konkrét utalások Vitéz Mihály életére, verseire. Ezek egy részét felderítette Földessy Gyula Ady „minden titkai”-t magyarázó könyvében.²³ Azt, hogy a *Vitéz Mihály ébresztése* harmadik verszaka utal Csokonai *A feredés* című, versére, a negyedik szakasz a *Hafiz sirhalmára*, a hatodik strófa *Dr. Földi sirhalma felett* idézett részletére, a hetedik versszak *Az ember, a poézis első tárgyára*, a nyolcadik és kilencedik pedig a Festetics Györgyhez írt ódára.

A Földessy Gyulától említettek mellett még számos utalást tartalmaz Ady verse. A szavaknak adott „pillangó-szárny” említésével kapcsolatot teremt Csokonai a *pillangóhoz* című versével. Ebben Vitéz Mihály szeretné letenni „a testnek gyarló kergeit”, hogy „pillangóvá” válva „új szárnyak vigyék” Olimpusz vig kertjeibe. Erre a vágyra utal Ady ezzel a verssorral: „elhagyhatták remények, Lillák”, ami csaknem szó szerinti egyezést mutat a *reményhez* befejező soraival: „Kedv! Remények! Lillák! — / Isten véletek! / Csokonai életének utolsó éveire utal a következő két sor: „E bús legény tréfált és szerettet / S dalolt, mikor már sípolt a melle”. A *Tüdőgyulladásomról* című versében Vitéz Mihály maga fogalmazta meg, hogy betegségében mit jelentett számára a „leány” és a dal:

Te illetéd rózsás újjoddal
Mellyemnek rokkant bóltjait,
S elindítád pillantásoddal
Az élet dobbanásait.
Már lelkem új főnix módjára
A lángok közzül éledez;
S gyengült újjom pattanására
Kis lantom újra zengedez.

A „lét-nem-léten” töprengés több versre utal. A *Szomorú hallgatók . . .* kezdetűre például, amelyben Csokonai az élet megvetéséről elmélkedik, továbbá a *Győzelmi pompák . . .* kezdetűre, amelyet azzal zár, hogy a halál számot tart minden emberre, s *Az életnek hasznát . . .* kezdősorúra, amelyben arról írt, hogy „e világon” található a boldogság. Az Ady-vers harmadik szakasza ezeken túl — amint Földessy Gyula kimutatta — utal még a *feredés* két változatára is.

A *Vitéz Mihály ébresztése* negyedik verszaka a *Hafiz sirhalma* mellett még két versre tartalmaz allúziót. Az egyik a *Haljunk meg* című, amelyben Csokonai úgy kívánja a halált, hogy „Csókok közt emelkedjenek / A boldog egekbe fel”. A másik pedig az *Újesztendei gondolatok*, amelynek lezárásában Lillához szól: „Híretem s nagy voltomat / Ne trombitálják messi tartományok. / Más ne tudja síromat: / Te hints virágot arra s a leányok”. Ezekkel együtt utal a *Hafiz sirhalmára*:

¹⁷ FÖLDESSY: I. m. 173.

¹⁸ CSOKONAI 44.

¹⁹ I. m. 45.

²⁰ Király István képzővel alkotott új szóként tartja számon Ady szóképzésében. A forrás — véleményem szerint — az idézőjel hiányával is Csokonai verse. KIRÁLY István: Ady Endre. Bp. 1970. II. köt. 537.

²¹ CSOKONAI 633.

²² I. m. 189.

²³ FÖLDESSY: I. m. 173—174.

Gyepedő sírján úgy, amiként Hafiz
Sírján szűzekkel Ő tartata tort,
Zilálja csókos lány rózsáit
S öntse víg ifjú a tűz-buja bort,
Mintha Csokonai ír csak aludna.

Az allúzió itt annyira konkrét, hogy már-már a Csokonai-versek egyes részeinek újraköltéseként hat. Igazolja ezt az összevetés *A Hafiz sírhalma* soraival:

Légy idvez, óh, Hafiznak
Sírhalma, melyben nyugszik
A rózsabokor alján
Kelet édes énekesse

Tölts bort, leányka, tölts bort;
Kedvellem a piros bort,

Versének hetedik szakaszában Ady Pest-Buda „finnyás” népéről ír; utalva egyrészt Csokonai desti útjára, másrészt *A pesti dicsőség* című versére. Ebben Vitéz Mihály haraggal, fitymálással beszél Pestről és népéről. A várost „elegy-belegy népek” sodomájának látta, s morózusan kijelenti, inkább lakna Moldovába, mint „a candra / pénz-sipos fene Pestbe”. Volt már szó arról, hogy Ady a Festetics Györgyhöz írt óda egyes részeit idézetként építette versébe. A *Vitéz Mihály ébresztése* nyolcadik szakaszában nemcsak idézet van, hanem allúzió is, méghozzá Csokonai versének tizenhetedik strófájára. Ady költeményében szereplő „Botond-bárd”, „Bizánc-kapu” innen ered: „Híjjába vinnéd, rettenetes Botond! / Mennykőcsapású bárdodat a mai / Bizáncium várához, annak / Rézbe borult kapuját bevágni”.²⁴

Mind ezek igazolják, hogy Ady alaposan ismerte Csokonai költészetét, hogy „kereső gondolai és tépelődései”²⁵ közben gyakran nyúlt köteteihez, olvasta és továbbgondolta verseit. Kapcsolatuk egyik jellemzője az *állandóság*, ami éppen az idézetek és szavak felhasználásában, az utalásokban nyilvánult meg. De ha csak arra figyelnénk, ami a versépitő elemekben közös, akkor egyoldalú és felszínes jegyei rögzítődnének a két „prófeta-költő”²⁶ kapcsolatának. Egyoldalú lenne az így kialakítható kép azért, mert Ady számára Csokonai lírája nemcsak kütfő volt, nemcsak „szavak” forrása, verstani-formai tanácsadó, hanem olyan költői teljesítmény, aminek eredményeit felhasználva tovább kell lépni, „eszmény”,²⁷ akit követve meszszebbre lehet látni.

2.

Pályáján többször visszatérő kérdés volt, hogy milyen módon építheti tovább azt, amit Csokonai elkezdett? Tud-e olyat mondani, ami nem tagadása, hanem megőrzéseként jelenik meg annak, amit őse írt? Kínzó kérdések voltak ezek, hiszen Ady „új” verseivel szakítani kívánt az irodalmi hagyományokkal, pontosabban annak azzal a rétegével, ami a századforduló lírájában burjánzott. Dilemmaként jelentkezett, hogy a tagadással együtt kit valljon a magyar irodalomból követésre érdemesnek. Erre utal Hatvany Lajos egyik Adyhoz írt levelében: „Mindnyájan konstatáltuk azt, hogy tényleg Balassák, Csokonaiak, Petőfiak fájából vagy — de nem hallgathatjuk el, hogy föllépésed igenis szakítás a hagyománnyal, szóval irodalmi forradalom. Hisz — s ez az, amit neked nem kell bizonyítanom — ebben éppen annyi öntudatlanság, mint szerencsés művészi számítás, Rippl-Rónaizmus van a te részedről — szóval ez az, amit nemcsak el akartál érni, de hál’ Istennek el is értél”.²⁸

Ady Csokonaiában őst látott, akinek verseiből — mint láttuk — szavakat kölcsönözhetett, aki érzésekre, gondolatokra, tárgyakra mindig tudott megfelelő szót. Ezt megfogalmazva kezdte a *Vitéz Mihály ébresztését*:

Szavak, akiknek Főbusza volt Vitéz
S gazdag pillangó-szárnyakat adott,
Szavak, „szárnyatok bársonyára”
„Szedegessetek violaszagot”,
Midőn fölörpökdötök Őt dicsérni.

²⁴ Lapszámok az idézetek sorrendjében: 723., 725., 762., 175., 182., 391., 408., 623., 280., 660.

²⁵ FÖLDESSY Gyula: *Ady-tanulmányok*. Bp. 1921. 50.

²⁶ I. m. 48.

²⁷ KIRÁLY: I. m. I. köt. 80.

²⁸ LEVELEK 214.

A dicséret nem csak azzal méltó Csokonaihoz, amire Földessy Gyula utal, hogy a Főbusz istent, alkotót jelent, „a szónak nagy művészi értelmében”.²⁹ A dicséret fontosabb része az, amit a versszak második sora mond, hogy Vitéz Mihály „pillangó-szárnyakat” tudott adni a szavaknak. Mert ezzel olyan Főbusz-Apollónak tartja, aki poézist tudott teremteni, úgy, amiként azt Csokonai *A verscsinálásról közönségesen* című dolgozatában leírta: „A verscsinálás nem poézis; mert ez a gondolatnak, a képzelődésnek, a tűznek természetében, és mindezeknek felülötletésében áll: a verscsinálás pedig csak a szózatok hangjának bizonyos regulákra vételére, s külső elrakására ügyel, hogy azok harmóniával szóljanak az ember fülébe”.³⁰ A *Vitéz Mihály ébresztésében* a „szavak” kettős értelmet kaptak. A költő az első sorban megsemmélyesítette őket. Ady úgy látta, hogy Csokonai Főbusz-Apollóként, életet teremteni képes alkotóként adott emberi tartalmat a szavaknak. Ebben a sorban kulcsszerepe van a vonatkozó névmásnak, a megsemmélyesítés ezzel történik. A Főbusz-Csokonai-kép enélkül is kifejező lenne, de így nem csak közlő, tényt rögzítő, hanem a cselekvés eredményét is megmutatóvá vált. S ez csak első része a szakasz dicsérő mondatának. A következő sorban azt mondja a „szavakat” életre keltő Vitéz Mihályról, hogy azoknak „gazdag pillangó-szárnyakat” is adott. A „pillangó-szárny kifejezés önmagában is utalna a költő előd „képzelődésének” könnyed, légies, csapongó, derűs voltára; a mondat további részeivel csaknem magnetikussá fokozta azt, hiszen Csokonainál a pillangó-szárnyú szavak még violaszagot szedegettek. Ady a „képzelődés” gazdagságának ábrázolásához önmaga szavait kevésnek érezve idézte a légies csapongás, a „tündöklő” derű, a hímes gazdagság egyik legszebb Csokonai-versét, a *Dafnis hajnalokort*. Így kaptak kettős tartalmat Ady versében a „szavak”. Az első sor szerint Csokonai életet, a továbbiak szerint pedig lehetényi finomságot adott a szavaknak. A kettős értelem szorosan kapcsolódik; az életre keltett „szavak” „pillangó-szárnyakat” kaptak s így jelzik egyfelől Vitéz Mihály költészetének humanisztikus indíttatását, másfelől pedig egyes verseinek kecses-kötetlen „röpköd”-ését.

Az alkalomra írt³¹ költemény első szakasza a „dicsérni” felröpködő szavak képével zárul. A hódolatteljes szókép leírású hosszú út vezetett. Egyrészt azért, mert Ady nem szerette a zajos, túlbeszélt s éppen azért szimpla tartalmú ünnepléseket, dicséreteket. Fiatal újságíróként írta egyik cikkében, hogy „sok ünneppel” egészen idegenné, üressé válhat az emlékezés.³² A zajos, tartalmatlan ünnepléssel szembeni kétélyeit Csokonai-emlékezés ürügyén is megfogalmazta. Kétséges volt számára, dicséri-e mindenki Csokonait, s ha igen, akkor méltóképpen-e? Kérdéses volt számára, ismert-e a XX. század elején Vitéz Mihály nagysága? Kérdéseire először éppen Csokonai Vitéz Mihály halálának centenáriuma keretében választ. Emlékező cikkét így kezdte: „Szülő Debrecenje holnap emlékszik meg arról, hogy száz éve immár az ő fia távozásának, aki olyan haszontalan ember volt, hogy *skribának sem kellett sehol!*”.³³ Fájdalmas felismerés volt, hogy az ünneplélt Csokonai saját korában „skribának” sem volt jó. Ilyen felhangot kapott az a tény is, hogy száz évvel halála után kapott csak szobrot szülővárosában. S az is, hogy a szoboravatás, az ünnepléses „dicsérő” szavak ellenére — mint mély iróniával írta — volt még Debrecenben „derék civis”, aki értetlenül állt Vitéz Mihály nagysága előtt. Ebben az emlékező cikkben tette fel a kérdést: „Lehet-e jóvá tenni, amit Csokonai szenvedett”.³⁴ A válasza egyértelmű: nem. Ady nem is jóvátételt akart adni ősenek (hiszen az ügyis lehetetlen), hanem igazságot. Ezt lehet, és kell is, neki adni. Igazságosztó szándékkal bizonyítani, hogy mindaz, amit Vitéz Mihály várt, jövendőlt — bekövetkezett. Cikkeiben és a versekben ez az igazságtétel vezette tollát. Ezért írt a *Vitéz Mihály ébresztésében* arról, hogy van „hív magyar”, akinek lantja „kacag és zokog”, amint Csokonaié dr. Földi sírhalmán, hogy van, aki, megírja, „bizony igaz”, amit Vitéz Mihály jövendőlt s kijelenti, hogy többet köszönhet neki, mint apjának.

Miért? Mi az oka ennek a hódolatteljes hangnak? A válaszhoz azt kell megvizsgálni, miben látta Ady Csokonai nagyságát?

Mindenekelőtt abban, hogy egyszerű volt európai és magyar, hogy ellentéteket olvasztott egyébe magában, hogy egyedül, segítség, társ, támasz nélkül, magára hagyva tudott költészetet teremteni. Az, hogy Ady éppen ezeket a jellemző jegyeket értékelte Csokonainál — miként a találkozás — szükségszerű volt. Erre utal Ady egyik biográfusa, amikor megállapította: „Ady Csokonai-élménye épp azért esett 1905-re, mert benne is ekkorra érlelődött meg az európai magyarság, a magyar Európa eszménye. Párizs láttatta meg vele, hogy ez a kis ország, ez

²⁹ FÖLDESSY: Ady-tanulmányok. I. m. 161.

³⁰ CSOKONAI II. köt. 150. Kiemelés tőlem (L. A.).

³¹ 1911. január 28-án volt Csokonai-matiné a Vigszínházban, Ady erre írta költeményét. Bölöni György szerint nem volt türelme megvárni a rendezvényt, elutazott Párizsba. Vö. Bölöni György: Az igaz Ady. Bp. 1955. 224. Ezt bizonyítja Ady Hatvány Lajoshoz Párizsból írt levele. LEVELEK 354.

³² *Mikor szabadságharcunk*... kezdetű cikkben. Lásd: ADY Endre: A nacionalizmus alkonya (Továbbiakban: ALKONYA). A kötetet összeállította: KOCZKÁS Sándor és VEZÉR Erzsébet. Bp. 1959. 12.

³³ ALKONYA 92. Kiemelés tőlem (L. A.).

³⁴ I. m. 94.

a szám szerint kis nép csak akkor tudott és tud nagyot adni, ha a progresszív eszmék hirdetésében és megvalósításában együtt lélegzett és lélegzik az érthetően haladottabb, szerencsésebb fejlődésű Nyugattal”.³⁵

A költői párhuzam, az azonosulás szándéka közvetetten életrajzírók, kommentátorok szavaival igazolható. Földessy Gyula a barátság hitelével írta könyvében: „Ady minden más magyar költőnél nagyobb költő-művésznék tartotta Csokonait, így mondta, erősítette előttem is. Később én is úgy láttam: képes beszédében bátrabb-fantáziásabb a klasszikus mérsékletű Aranytól, s Csokonai-tanulmányomban igazoltam, hogy legnagyobb költőinknek ő volt felülmúlhatatlan tanítomestere”.³⁶ Németh László is arról ír, hogy Ady önmaga igazolására, magatartása, költői programja helyességének bizonyosságául „nyitogatja” Vitéz Mihály sírját.³⁷ Király István a citoyen-magány és a művészi helyet-nemelés Adynál kimutatható egyé-olvasztásához lát példát Csokonaiában.³⁸ Az azonosulás szándéka nemcsak így, hanem versorokkal közvetlenül is bizonyítható. Egyértelmű a tizedik szakaszban ez a sora: „a mi fájásunk volt az, ami fáj”. S a következők is az azonosulásra utalnak: „Kartács-világban éliünk, bizony igaz, / De Vitéz tudta: ez lesz a világ”, két sorral lejjebb: „Ma is virág és kard is a virág”, a következő versszakban pedig: „lelkünk nem volt Élet-járó, / Csupán tán a Halálnál kevesebb, / Miként a Vitéz Mihály úr lelke”. A magány, a helyet-nemelés azonosnak ítélt helyzetéhez pedig: „Ő volt honjában a legbüjdosőbb magyar”. Az idézett sorok közül az első mutatja legjobban, hogy Ady az időhatárok ellenére, pontosabban azok egybeemosásával azonosnak ítélte sorsát Csokonaiéival, aki, amint versében írja, költészetével bevilágított „fél magyar eget”, aki akkor is „dalolt, mikor már sípolt a melle”, akinek elméje és szíve sohase „tompult el” s „kinék bú, bor, nő, gond dúsan adatott”. Ehhez a sors-azonosság érzéséhez hoz adalékot Földessy Gyula, amikor arról ír: „Felsőbbsztályú diákkorában egy iskolai megrovás annyira bántotta Adyt, hogy levelet írt a kalocsai jezsuita házba, vegyék fel rendjüket. Ugyanezt a tette (vagy csak fenyegetőzött vele) Csokonai a debreceni kollégiumból kicsapatásakor”.³⁹ Az ellene intézett támadásokból tudta, a körülötte egymásnak feszülő erőkből érezte, milyen lehetett, milyen volt Vitéz Mihály sorsa. Borzongva gondolt arra, száz év előtti ősenek milyen körülmények között kellett élnie, hogy kulacs ugyan kotyogott, hiszen bor „dúsan adatott” neki, de éhezett s betegeskedett eleget, hogy a hólé befolyt csizmájába, ruhát kölcsönből csináltatott.⁴⁰ Ady nemcsak a tényeket sorakoztatta, hanem a sors-azonosság okára is rávilágított; tudta, minden költői mozdulás, tett, indulás, töprengés legfőbb akadályja a magyar feudális rend. Ugyanez, változatlanul az, amelyik Csokonai sorsát meghatározta, ugyanolyan „bús, babonás” maradt „ez a táj”, s ugyanúgy kell serkenteni a változást, ahogy Vitéz Mihály tette (*Bihar vezér földjén*). Itt, ilyen körülmények között adott „pillangó-szárnyakat” a szavaknak Csokonai, s itt, ezen a tájon — *A magyar Ugaron* —, a riasztó, sivár földön keresett virágot Ady:

Elvadult tájon gázolok:

Ős, buja földön dudva, muhar.

Ezt a vad mezőt ismerem,

Ez a magyar Ugar.

Lehajlok a szent humusig:

E szüzi földön valami rág.

Hej, égig-nyúló giz-gazok,

Hát nincsen itten virág?

Ebben a környezetben, a „bujá” föld és a „dudva, muhar” ellentétének látványánál érezte Ady igazán költő elődjének Csokonait mert „virágot” kereső különbségében társa s harcának szellemi hátvédje lehetett. Olyan tradíciót látott költészetében, amelynek segítségét nem nélkülözhetette az újért, a jobbért „dühöd, lázongó” küzdelmében (*Júdás és Jézus*). Hiszen Vitéz Mihály is az újat, a mást, a jobb lehetőségeket kereste, de új és új buzdulásai, kivihetőnek látszó tervei légváraknak minősültek a közöny, az elhagyatottság, a „bágyadás”, az érdektelenség eredményeként. A feudalizmus ellen érvelő „ős” volt számára Csokonai. Ős, akit elhagytak „remények, Lillák”, aki a „magányosság”-ban keresett és talált mentsvárat:

³⁵ VARGA: i. m. 199.

³⁶ FÖLDESSY: Ady minden titka. i. m. 173.

³⁷ NÉMETH László: Az Ady-vers genezise. Két nemzedék. Bp. 1970. 30.

³⁸ KIRÁLY: i. m. II. köt. 130.

³⁹ FÖLDESSY: i. m. 82.

⁴⁰ Csokonainak „csizmája rossz volt, belement a hó-lé, az emberek pimaszak hozzá, ostobák, kívül-belül bűdösek, Debrecenben és mindenütt — a kulacs kotyog, sőt dalol, de elromlik a gyomor, nem eszik az ember, könnyű prédája lesz a test, szív, tüdő, zuza, máj, vese, gerinc a leskelődő kóroknak” — írta. Idézi: BÖLÖNI: i. m. 139–140.

„Te szüöld a virtust, csupán te tetted / Naggyá az olyan bölcseket, / Kiknek határtalanra terjedtetted / Testekbe kisdéd lekeket. / Tebenned úgy csap a poéta széjjel, / Mint a sebes villám setétes éjjel; / Midőn teremt új dolgokat / S semmiből világokat.”⁴¹ Ezért írta Ady emlékező versének második szakaszában, hogy „Ő volt honjában a legbujdosóbb magyar”. A magány, az idegenség, a kívülállás, a másféleség azonosnak ítélt érzése íratta Adyval ezt a sort, amelyiknek minden szava jellemző. Csokonait a „legbujdosóbb magyar”-nak látta. A mondatban a jelző és a jelzett szó egyaránt hangsúlyos. A „bujdosó” önmagában is azt jelenti, hogy olyan valakiről van szó, aki meggyőződése miatt, szándékai, tettei okán kivetetté vált. A fokozás, pontosabban a legfelső fok viszont kiválasztottságra utal, arra, hogy az így minősített ember a kívülállók, a bujdosásra kényszerülők között, különleges és sajátos helyet foglal el: az első. A jelzett szóval pedig azt hangsúlyozta Ady, hogy Vitéz Mihály a kivetettség, a bujdosásra kényszerülés ellenére megmaradt magyarnak.

Költő őst és önmagát egyszerre igazoló sor ez; hiszen Ady is támadott, magányos és „mégis” magyar poéta volt. A centenárium alkalmából írt cikkében „csodálkozok” azon, hogy Vitéz Mihálytól még nem vitatták el magyarságát, hiszen — írja — „a száz éve porladó istentelen poéta maga hirdette magáról, hogy kozmopolita”.⁴² Az ő magyarságát is vitatták, „Ady-ellenes attakok”⁴³ tették magányossá, „különleges és sajátos”⁴⁴ úrt teremtettek körülötte. Töpreng a maga magyarságán, s igazolását keresi a múltban, Csokonai (és Vajda) költészetében.⁴⁵ Életében. Szerepjátszó versében, a *Csokonai Vitéz Mihály* címűben elődje szájába adja ezeket a mondatokat: „Add, óh, Uram, ki vagy, vagy nem vagy, / Rossz hátam alá karod: / Úgy emelj el innen magadhoz, / Ne lássanak a magyarok”. A következő szakaszban kívánsága árnyalására kijelenti: „Magyar vagyok magam is”. Ezek a sorok bizonyítják, hogy a *Vitéz Mihály ébresztésében* sem véletlenül fordul elő egy mondaton belül kétszer a „magyar” szó. Annál kevésbé, mert 1905-ben írt emlékező cikkében is hosszan beszélt Vitéz Mihály magyarságáról: „De magyar voltál, be magyar. Oh, fájdalmasan magyar. Az elejéből való a magyar fajtnak. A kevésből. A finomabban megalkotottjából. A vívódóból. A szenzibilisből. Az egész világgal, minden gondolattal, minden érzéssel együttélőből”.⁴⁶ A hazafiaskodás légkörében, a „hazafi-kritikusokkal” szemben bizonyította, hangsúlyozta Csokonai magyarságát. Másfelől ugyanezzel — a költői sors-párhuzamból következően — önmaga magyarságát védelmezte. Németh László jegyzi meg, hogy Vajdát és Csokonait azért idézte, mert „szépségükért és magyarságukért kellett elpusztulniok”.⁴⁷ Ady Csokonai képében olyan embernek látta önmagát, „aki magyar volt, nagy magyar” (*Csokonai Vitéz Mihály*). Itt kapcsolódik a „legbujdosóbb” jelzővel érzékletessé tett kiválasztottság, primátus a magyarsághoz. Ady Vitéz Mihályt olyan magyarnak látta, aki kivetettségében, bujdosó voltában is reprezentálta a magyarságot. S Csokonáival — a sorsazonosság révén — önmagát is ilyennek ítélte.

Csokonai Vitéz Mihály című versében kettejük sors-azonosságát a rejtőzködés és zseni-öntudat ellentétes hatóerőinek érvényesülésével is dokumentálja. Ellentétek hordozóját látta elődjében. Magányosnak ítélte, aki kivetettségében is olyat tett, amivel közössége, a magyarság hasznára volt. Reményvesztettnek, elhagyatottnak rajzolta, aki mégis, „remények, Lillák” elvesztése ellenére is tudott vig lenni:

Ő volt honjában a legbujdosóbb magyar,
De fényküllözött fél magyar eget
S elhagyhatták remények, Lillák,
E bús legény tréfált és szeretett
S dalolt mikor már sípolt a melle.

A szűkebb és tágabb környezet, a körülmények és a költői cselekvés ellentétéről írt Ady Külön hangsúlyt kapott a szakaszban a *de* kötőszó. Nemcsak a jelzett ellentétekre utal, am Csokonai nekibuzdulásait fogadó közönyben testesült, hanem a dacra, a csakazértis cselekvésre is. Szép metaforával fejezte ki, mit tett a „legbujdosóbb magyar” honjáért; a „fényküllözött” szó egyszerre allúzió Vitéz Mihály költői tevékenységére s a mögötte tapintható, versekben felismerhető eszmerendszerre, a felvilágosodásra. Ady költeményének második strofája mutatja legjobban, mennyire problematikusnak látta költő elődje sorsát, aki éppen csak megvárta,

⁴¹ A *magányosság*hoz. CSOKONAI I. köt. 456.

⁴² ALKONYA 93.

⁴³ BÖLÖNI: i. m. 193.

⁴⁴ „Különleges és sajátos magányosság az Adyé: magára marad, egyedül áll az országban, ahol egyedül ő fejezi ki a nép igazi keserveit, vágyait és reményeit; egyedül áll egy irodalomban, amelynek ő nemcsak legnagyobb, hanem legnépszerűbb költője is!” — írta LUKÁCS György: Ady, a magyar tragédia nagy énekes. Irástudók felelőssége. Bp. 1945. 31.

⁴⁵ NÉMETH: I. m. 30.

⁴⁶ ALKONYA 93.

⁴⁷ NÉMETH: I. m. 30.

míg a „hajnal szétharsant” s meghalt. Ez a kulcskérdése kettejük viszonyának: *meghall-e igazán Vitéz Mihály vagy olyan sorsot testesített meg, amelyek tovább él, koronként újratermelődik a körülmények által?* Földessy Gyula szerint Ady „hangoztatta Csokonai szuverén zseniségét”,⁴⁸ de a versek, vallomások arra utalnak, hogy nemcsak azt. Mert a *Vitéz Mihály ébresztésében* nem olyan költőnek, olyan „szuverén” zseninek rajzolta Csokonait, aki önnön boldogságáért „dalolt”, hanem azt a „bús legény”-t látta benne, ki honáért, a magyarságért tette, amit tett. Aki, annak ellenére, hogy közöny taszította, elhagyták „remények, Lillák” — tréfált, töprengt, szeretett. Csokonai karakterének az a vonása ragadta meg, hogy egyéni életének bajait le tudta győzni, hogy önmagára kiszabott feladatát lelki megrázkódtatások, testi kórok mellett is elvégezte, hogy sem ez, sem az nem hatott rá tompítólag. *Vitéz Mihály életében kifejező sorsot, tipizálható életutat látott Ady.* Annak az alkotónak a típusát, aki verseivel bevilágított-megváltoztatott „fél magyar eget”. Király István írja Ady-könyvében, hogy ez a bujdosó, kívülálló, de mégis tevékeny, közösségért alkotó kiválasztott „virrasztó”-ként jelenik meg.⁴⁹ Az a típus ez, aki Petőfi *Apostolában*, Vajda János *Virrasztójában* nyert határozott alakot; Szilveszterben, aki nem hajol meg senki előtt, aki csak azt írta le, ami „Lelke forrásából fakadt”, s tette ezt magányosan, a távoli jövőben bízva. Ezt látta meg Ady Vitéz Mihályban, ezért szembesítette azt, amit Csokonai írt, azzal, amit ő látott: „Itt a tapsos, föltámasztó nap, / Vitéz sirján ébredt vidám okok / Röpítnek ki bennünket a Télből”. A tapasztalt „tapsos”, külszíni önépítés azonban nem tévesztette meg, mert jól tudta, látta, hogy költő őse, aki „lenge párák éjjeli csillaga”-ként indult, száz év után „kövült nap leve”. S a taps, a vidámság, az ünneplés ellenére nem virrasztó, aki figyelmeztet a tartalmatlanságra, s aki ír, tesz. Tesz, ha tud. Mert ez se könnyű. Nem véletlenül írta *A magyar Messiásokban*:

Ezerszer is meghalnak
S üdve sincs a keresztnek,
Mert semmit se tehettek,
Óh, semmit se tehettek.

Eszerint a „virrasztó” előtt álló cselekvési lehetőségek közül legjellemzőbb a *passzivitás*. Ebből érthető, hogy Ady első Csokonai-versében a költő előd cselekvését passzívnak jellemzi: „rongyos mécsese lánginál” töpreng, imádkozik, „furcsát” lát és „szomorúan” meghal (*Csokonai Vitéz Mihály*). A *Vitéz Mihály ébresztésében* viszont már nemcsak azt írta, hogy „Ő volt honjában a legbujdosóbb magyar”, nemcsak azt látta, hogy passzivitásba kényszerült; az ellentétes mondat második felében arról szólt, hogy Csokonai a körülmények *ellenére* tett valamit: „fényküllőzött fél magyar eget”. Ebben a metaforában a töprengés, az álmodozás, az imádkozás helyét az *aktív*, a körülményektől árnyalt, de *eredményt hozó cselekvés* foglalta el. Csokonai a „remények”, a biztatás hiányában, a „bágyadás” ellenére „dalolt”. Sőt, nemcsak „tréfált”, „dalolt” és „szeretett”, hanem harcolt is:

„Kartács-világban” élünk, bizony igaz,
De Vitéz tudta: ez lesz a világ,
S ha nem sokat segít Botond-bárd,
Ma is virág és kard is a virág
S Bizánc-kaput vág be egy vitéz csók.

A „harcosság” értelmezését Földessy Gyula a szakasz utolsó két sorából bontotta ki.⁵⁰ Eszerint a „virág” allúzió Csokonai virág- és kertképeire, a „kard is a virág” rész babonaverőpusztító értelmű, a „Bizánc-kapu” pedig a keleti-hátramaradottság szimbóluma.⁵¹ Adyt Vitéz Mihály példája erősítette meg abban, hogy a „kartács-világban” nemcsak „Botond-bárd”, nemcsak tényleges harci fegyver, de „virág”, a költészet és szerelem is bevághatja a „Bizánc-kaput”, rányithatja az emberek szemét az „Életre”. Csokonai verse a *Méltóságos gróf Festetics György Ó Nagyságára* a „hadi oskola”, a vitézség dicsérete. Ady ebből — mint fentebb bizonyítottam — csak „szavakat” vett át s a motívumok átrendezésével a költői „harcos”-ság lehetőségeit körvonalazta. Arra gondolt elsősorban, hogy a poéta az „Élettel” küzdjön; „Valami hős harcoss én sohse voltam, / De a nagy harctéren sokat kóboroltam” — írta *A Szerellem eposzából* című költeményében. A „Minden”-ért, az élet teljességéért küzdő költőt látta Csokonaiában s ezt mutatta meg követendő példaként.

Vitéz Mihály élete a végtelenség példája, hiszen „bú” és „bor”, „nő” és „gond” dúsan adott neki. Ady versének második szakaszában azt emelte ki, hogy „bús” volt és mégis

⁴⁸ FÖLDESSY: i. m. 90.

⁴⁹ KIRÁLY: i. m. II. köt. 700.

⁵⁰ FÖLDESSY: Ady-tanulmányok. i. m. 161–162.

⁵¹ FÖLDESSY: Ady minden titkai. i. m. 173.

„tréfált”, hogy egyszerre volt szomorú és vidám. A következő strófában ezt azzal bővítette, hogy megvolt benne az értelem és érzelem, a gondolkodás és az emícióktól irányított cselekvés két pólusának egysége:

Sohse tompult el elméje, sem szive,
S bár lét-nem-léten töprengett sokat,
Kandi vérrel járt Pán nyomában
S megleste a fürdőző lányokat
Szomjas nyáron berkes patakpartról.

Ismert, hogy Petőfi saját hangulatának megfelelően a vidám, borozó, mulatozásra hajlamos a bor mellett „csapot, papot” felejtő Csokonairól írt. Ady is számbavette a „tűz-buja bort” kedvelő, a „fürdőző lányokat” meglező vonásokat, de úgy, hogy előbb említi — és ezzel hangsúlyosabbá teszi — a gondolkodó, „lét-nem-léten” töprengő voltát. Azt a költőt látta, aki *A Jeredés* első változatának megírásával csaknem egy időben (1793) több emlékszámban (*Komáromi J. halálára, Az emberi nemem . . . , Jer, óh asszonyi rend . . . , Mint a megvénhedt ja . . . , Öt ezer és mintegy . . . stb.*) gondolkodott életről és halálról. Ady az alkotót idézte, aki „megélte” az életet. Emlékező cikkében is az élet teljességét megelőző elöldről írt: „Ami Taine valahogy, ha jól emlékszünk, az agyvelő sejtjeinek lázas fölpattanásairól mond, önála érezzük legjobban a magyar költők közül”.⁵² Majd úgy jellemzi, hogy Csokonai: együtt élt „minden gondolattal”. A költemény és az idézett részletek nemcsak azt jelzik, hogy Ady tovább lépett a hagyományos Csokonai-képnél, hanem azt is, hogy lépését a valóság irányába tette. A „kandi” vér és a „lét-nem-léten” töprengés kettőssége *együtt* jelentette számára Vitéz Mihályt, a költő „őst”.

A *Vitéz Mihály* ébresztésében szigorú, előre meghatározott rend szerint sorakoztatta a Csokonai-kép vonásait. Az első strófában Csokonai a „szavak” Főbusza, a másodikban ebből következően „fényküllözhetett” fél magyar eget. A második szakasz utolsó soraiban azt írta róla, „tréfált és szeretett”, hogy a harmadikban „lét-nem-léten” töprengjen és meglese a „fürdőző lányokat”. A költemény szerkezetének logikáját az *időtlenítés* határozza meg. A biográfusok felhívták már arra a figyelmet, hogy az Ady-versek jellemzően *jelen* idejűek, „de nem akármilyen jelen volt ez — írja magyarából Király István —, hanem többnyire *kozmoszus, időtlenítés*”.⁵³ A *Vitéz Mihály ébresztésében* a negyedik versszakig azt tapasztaljuk, hogy a költő következetesen *múlt* időt használt, innen kezdve viszont felbomlanak az időhatárok, egybejártszik múlt és jelen:

Csókoljuk jól meg az ő ifjú szívét,
Csiklandós, szép szív volt s ma is meleg
S ha bágyadás nem ült szívünkre,
Kiszállnak a finom friss kellemeke
Vitéz Mihály gyepedő sírjából.

A szakaszban két múlt és három jelen idejű igealak van. A költő így vezette át a múltat a jelenbe, pontosabban így szüntette meg, bontotta fel az időhatárokat. Azt látjuk, hogy Ady számára Vitéz Mihály „ifjú” és szive „ma is meleg”, arról írt, ha a „bágyadás”-t legyőzi, akkor mindaz érthetővé válik, ami költő előd életében, lírájában „szép” volt. Már itt az ötödik versszakban látjuk azt is, hogy nem egyes számban használta a szavakat; „*Csókoljuk jól meg az ő ifjú szívét*” — írta, néhány sorral lejjebb pedig: „ha bágyadás nem ült *szívünkre*”. A többes szám használata, következetes használata arra mutat, hogy Ady *nemcsak önmaga „őst” látta Vitéz Mihályban; a XVIII. századi „poétaság” hatását mindenkire, minden költőre érvényesnek tartotta.*

Az ünneplő vers igéinek többes száma és az 1905-ben írt cikkben is felbukkanó pluralis azonos célzatú: bizonyítja, Ady Vitéz Mihály ébresztését nemcsak önmaga feladatának tartotta. A költemény hatodik szakaszától — két ige kivételével (kacag, zokog) — következetes a többes szám használata. Ady ezzel is kifejezte, hogy önmagán túl a *XX. századi magyar líra, minden költő és írástudó elődjének látta Csokonait*. „Mindnyájunknak atyánknál atyábbja”. — írta költeményében. Prózában pedig: „ha a petőfisták nem Petőfi gigási bercein véreznék el, de Csokonaihoz járnak tanulni, ma sokkal gazdagabb a magyar líra . . .”⁵⁴

Ez az igazságtétel csúcsa, de hogy ehhez eljusson öt versszakon keresztül szembeállította az akkori jelent és a múltat. A jelent, amelyben reménykedve látta, „egy kicsit mégis csak

⁵² ALKONYA 93.

⁵³ KIRÁLY: i. m. 355.

⁵⁴ ALKONYA 94.

hajnalodik”,⁵⁵ amikor „tapsos, föltámasztó nap”-ok „röpítnek ki” a „Télből”. A jelen és a múlt közötti időhatárok eltüntetése — mint az idézett részletek is mutatják — évszakok váltakozásában is nyomon követhető. A múltat szimbolizáló „Télből” életének és költészetének tanulságaival Csokonai is segít kilépni. Azáltal, hogy utat mutatott, illetve „fényküllözött”, világított. A költemény hetedik szakaszában újra előkerül a Főbusz-motívum. Az elsőben azt láttuk, hogy „szavak” életet adó Napjaként jelent meg Csokonai, a hetedikben pedig arról irt Ady, hogy „kövült nap leve”, életnélküli példa. Abból a költőből, aki „mint lenge párák éjjeli csillaga” indult, akinek sírjából is „finom, friss kelleme” szállnak — „kövült nap” lett. Igaz, még így is „káprázatos”.

A szóhasználat azt mutatja, hogy a jelen és a múlt összevetését költeményében nem állásfoglalás céljából végezte Ady, nem azért, hogy valamelyiket a másik fölé emelje. S ezért nem tette ezt, mert — mint volt róla szó — Csokonai életében, költészetében saját sorsát kutatta, nézte. Művészetének genezisééről vallva írta: „mi fennen hirdettük már nyolc esztendő óta, hogy Balassától, kuruczéktól, s Csokonaitól ösztönöztettünk”.⁵⁶ A saját költői világ kialakításához nyújtott segítséget köszönte meg Vitéz Mihálynak ezzel a verssorral: „Mindnyájunknak atyánknál atyábbja”. A figura etimologika szerint Ady Csokonaiában *szellemi* őst látta, azt az „atyát”, aki „örök, ó s új hunn poétaság”, kinek követésével a magyar lírai hagyomány, a „dal első magyar zsenije”⁵⁷ előtt tiszteleg. Akihez érzelmi és értelmi szálak egyaránt kötik.

A kettős, gondolati és emocionális kötődésre több példát találunk a versben. Ady azt szeretné, hogy „Ébresztésünk ne fájjon neked, / Csokonai, híres Vitéz Mihály”; másik versszakban pedig a költő előd gondolatait, jóvendőléseit vette sorra: „Kartács-világban» élünk, bizony igaz, / De Vitéz tudta: ez lesz a világ”; aztán: „Mindig vitézek nemzete volt nevünk», / De valánk búsak és szerelmesek, / Ám lelünk nem volt Élet-járó, / Csupán tán a Halálnál kevesebb, / Miként a Vitéz Mihály úr lelke”.

Ady úgy látta, Csokonai nem halt meg; ezért szerepel költeményének címében az *ébredés* szó. Olyan költő „ős”-höz szólt, akit lehet ébreszteni, kinek gondolatai elévülhetetlenül „friss”-ek, „igaz”-ak és „örök” érvényűek, ki meghallgatja mindig a fohászt: „*ébredj, valahányszor ébredtünk*”; öleli „e kis magyarságot” és ébred, tanácsait ad.

Laczkó András

Beöthy Zsolt, az esztétikus

Százhuszonöt évvel ezelőtt, a forradalom „lángévében” született Beöthy Zsolt, a budapesti tudományegyetemen négy évtizeden át az esztétika tanára, az egyetem bölcsészeti karának öt éven át dékánja, egy ízben az egyetem rektora, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, igazgatótanácsosa és három évig másodelnöke, a Kisfaludy Társaságnak 1900-tól 1922-ben bekövetkezett haláláig elnöke, s még egyéb magas tisztségek és kitüntetések részese. Mindezek a díszes méltóságok elismerései voltak egy szakadatlanul tevékeny élet szépirói, tudományos irodalmi és nevelői munkásságának. Beöthy Zsolt irodalomtörténeti műveiből, mindenekelött kétkötetes iskolai irodalomtörténetéből két nemzedék ismerte és szerette meg irodalmunkat. De Beöthy hatása messze túlmege az iskola körén. Széles körű műveltsége, egyéniségének szellemi vezérségre rátermettsége, gondolkodásának a magyar közművelődés nagy kérdéseire való kiterjedése, írásművészetének és ékesszólásának szuggesztív ereje őt az egész nemzet nagy tanítói sorába emeli. Az irodalomtörténetíró munkásságának méltatása külön feladat; a következő fejtegetések csak Beöthy Zsoltra, az esztétikusra vonatkoznak. Gondolatvilágának e tartományát vizsgálva próbáljuk fölleveníteni tudos és emberi alakját.

Az esztétika története azt mutatja, hogy esztétikusok, műbölcsölők általában két úton jutnak el tudományterületükhöz: vagy a művészet felől, vagy a bölcsélet felől. Amazok esztétikai tapasztalatokból indulnak ki, többnyire mint egy vagy több művészeti ág történészei vagy kritikusai kezdik pályájukat, de aztán értelmi szükségletük arra hajtja őket, hogy ráeszméljenek a szép és a művészet elvi problémáira, s tudatosítsák a maguk számára esztétikai ítéleteik lélektani és filozófiai alapjait. Émezek egy filozófiai rendszerből indulnak ki, s annak elveivel próbálják értelmezni a szép és a művészet jelenségvilágát is. Beöthy Zsolt az esztétikusok első csoportjához tartozik. Mint szépiró tűnt föl először, majd mint a magyar irodalomtörténet kutatója és minden művészetben otthonos műbíró keltett figyelmet, s ez a pályakérdés két irányban is kihat a későbbi esztétikusra. Egyrészt Beöthy esztétikai fejtegetései, mind közreadott műveiben, mind egyetemi előadásaiban, tele vannak szemlélettel, az irodalom

⁵⁵ I. m. 94.

⁵⁶ Idézi: VARGA: i. m. 200—201.

⁵⁷ ALKONYA 94.

és művészet minden területéről válogatott példákkal, úgyhogy elvonásai, törvénymegállapításai mindig bőséges szemléleti anyagra támaszkodnak. Másrészt Beöthy tudományos egyéniségére jellemző, hogy filozófiai ereje nem áll arányban esztétikai érzékenységével, a műtérő nagyobb benne, mint a gondolkodó. Innen van, hogy esztétikájának különböző részei csak lazán függenek össze egymással, tételeit nehéz volna szerves egységbe foglalni s hiányzik nála az a filozófiai alapvetés, amely kijelölné esztétikájának helyét akár a filozófia, akár a tudományok rendszerében.

Itt mindjárt kérdeznünk kell: milyen volt Beöthy Zsolt esztétikai beállítottsága? Milyen volt az esztétikus viszonya a művészethez? E kérdések nem oda irányulnak, hogy Beöthy a művészeti idealizmusnak volt-e híve, vagy a realizmusnak, hogy az asszociációs elméletet vallotta-e magáénak, vagy más korabeli esztétikai teóriát, erről is kell majd szólnunk; de itt az esztétikus magatartásának egy ősbib, elemibb, minden elméleti állásfoglalást megelőző mozzanatára gondolunk: arra, hogy miben látta általában az esztétikus feladatát. Úgy szemlélte-e a művészetet, mint öntörvényű biródat, amelyre nézve az esztétikus feladata a leírás, elemzés, a törvényszerűségek kutatása; avagy törvényhozónak tekintette-e az esztétikust, akinek feladata normákat, követelményeket állítani fel a művészet számára? Beöthy maga ezt a kérdést nem vetette föl. De egész esztétikai magatartása mutatja, hogy számára a művészet szuverén; az esztétikus azt teheti csupán, hogy fogékony lelkét kitarja a szép legkülönbözőbb benyomásainak, hogy azután elemezze élményeit, valamint azokat a jelenségeket is, amelyek ezeket az élményeket keltették, s általánosítva törvényeket állapítson meg. Ezek a törvények tehát nem parancsok, nem szabályok, hogy a művésznek így vagy amúgy kell eljárnia, ilyen vagy amolyan eszményeket kell megvalósítania, hanem a művészet tényeiből levont tanulságok csupán, föltételek és eredmények viszonyainak megfogalmazásai, ténylelgeségek egyetemesítései. Feltűnő, hogy Beöthy — tudomásunk szerint — egyetemi előadásaiiban soha nem beszélt a normatív esztétikáról, holott ezt a múlt század végén előtérbe jutó esztétikai irányt jól ismerhette ő, aki tudományának irodalmát mindig figyelemmel kísérte. Ez a hallgatás is talán abban leli magyarázatát, hogy Beöthy, aki a goethei „Ehrfurcht”-tal, áhítatos tisztelettel közeledett a művészethez, lelkétől idegennek érezte a művésznek szabályokat előíró esztétikát, elvi bírálatban sem kívánt vele foglalkozni. Beöthy elméleti állásfoglalása az idő folyamán megváltozhatott; de ez a magatartása, a művészet, illetőleg a művész szuverén voltának elismerése, az elméleti változás közepette is ugyanaz maradt.

Beöthy Zsolt esztétikai tanításai sorában mindenekelőtt azt az elméletét kell szemügyre vennünk, amelyet legnagyobb esztétikai művében, *A tragikum* című, 1885-ben megjelent testes kötetében fejtett ki: tragikumelméletét. Beöthy itt a metafizikai esztétika talaján áll. Hegel és Vischer nyomdokait követve, a tragikumnak oly fogalmát alkotja meg, amelyben egy metafizikai tényezőnek, az egyetemesnek, jut a főszerep. A tragikum eszerint, legalább is abban a legkifejtettebb, legteljesebb alakjában, amelyet a tragikus költészet tár elénk, az egyen és az egyetemes ellentétét mutatja. A tragikai egyén sajátja, Beöthy szerint, mindig valamilyen kiválóság, az értelem, az érzés vagy az akarat rendkívülisége. De ez a kiválóság mindig gyarlósággal jár együtt, jobban mondva, maga a kiválóság egyben gyarlóság is, mert a rendkívüli érzés, értelem vagy akarat épp mértéktelenségével és egyoldalúságával megzavarja az egyetemesnek harmóniáját, kihívja maga ellen az egyetemeset. A kiválóság túlságában s a belőle folyó, az egyetemes rendjét megbolygató cselekvésben van a tragikai egyén vétkessége. A megbántott egyetemes pedig megtorolja a rajta esett sérelmet; fölülény hatalmával lesújt az ellene támadó egyénre, s lelkileg, legtöbbször testileg is, megsemmisíti. A tragikai egyén bukása az egyetemes erejének diadala; vele ismét helyreáll az erkölcsi világrend. Ennek az újra helyreálló harmóniának visszhangja lelkünkben a katharxis: az a végső megnyugtató érzés, amely minden tragikai benyomás jellemzője.

Könnyű belátni, hogy Beöthy — s ezt már első bírálói, Péterfy Jenő és Rákosi Jenő is megállapították — a tragikumot nem lélektanilag elemzi, hanem metafizikailag konstruálja. Metafizikai konstrukció mindenekelőtt az egyetemes fogalma. Az egyetemes Beöthy szerint azon eszmék foglalatla, „melyeket a természeti és erkölcsi világban jogosan és szükségszerűen uralkodónak tekintünk; erónk fenntartóinak, hitünk biztosítékainak, létünk alapjainak érzünk és tudunk.” (*A tragikum*. 5—6.) Lényege a teljesség, a harmónia. Ezt a teljességet, ezt a harmóniát támadja és sérti meg a tragikus hős a maga kiválóságával, szenvedélyének egyoldalúságával. Bármily nemes is ez a szenvedély, mégis vétséget rejt magában, mert „kiszakadást (jelent) az egyetemes összhangjából... Az egyén cselekvése által behat az egyetemesbe: megcsonkítani törekszik azt, ami teljes, megzavarni, ami rendes, szétválasztani, ami egységes”. (Uo. 292—293.) Antigone a legodaadóbb testvér, Rómeó és Júlia egymásért élő és haló szerelmesek, Hamlet galádul megölt atyja megbosszulására készül, végtelen bánat súlya alatt roskadozó hős: de Beöthy elmélete szerint mégis vétkesek, mert valamennyire áll, amit a veronai szerelmesekről mond: „az egyetemes nem tűrhet ily korlátlan érzéseket, melyek megrontják összhangját” (Uo. 117.) S ez az egyetemes egyben büntető hatalom is, de igazság-

szolgáltatása láthatólag nagyon egyoldalú: büntet, de nem jutalmaz, s büntetése nincs arányban a bűnnel: bünteti a gonoszokat, de halállal sújtja azokat is, akik csak kiválóságuk által vétkesek, sőt az ártatlanokat is, akik védtelenül kiszolgáltatva állnak a gonosszal szemben. Nyilvánvaló, hogy az egyetemes egy kívülről hozott absztrakció; az esztétikai benyomásban nincs gyökere. Az élet és művészet nyújtotta tragikai benyomásokban a küzdő hőssel nem egyetemes, hanem egy emberi környezet áll szemben; a hős törekvései, érdekei, szenvedélyei mások törekvéseibe, érdekeibe, szenvedélyeibe ütköznek, s ha elbukik, nem egy transzcendens egyetemes megtorló akaratának, hanem konkrét erők túlsúlyának esik áldozatul.

A tragikumnak a bűn és bűnhődés etikai képletével való értelmezése szükségképp meghamisítja a tragikai jelenséget. Mert ha eleve bűnhődésnek fogjuk föl a tragikai egyének szenvedését és bukását, cselekedeteikben keresni fogjuk a bűnt, amely azt erkölcsileg igazolja, s bűnnek bélyegzünk oly cselekvést vagy magatartást, amelyet ép erkölcsi érzéssel nem lehet annak ítélni. Legkönnyebben alkalmazhatjuk ezt a képletet oly alakokra, mint III. Richard vagy Macbeth, bár közvetlen esztétikai élményünkben nem bűnhalmazuk, hanem az erő és szenvedély hatalmassága avatja őket tragikus hőökké. Sokkal szembeszökőbb a bűnhődési elmélet idegenszerűsége pl. Antigoné vagy Rómeó és Júlia esetében. A szenvedélyben, amely őket mozgatja, közvetlen érzésünk nem találja nyomát semmiféle véteknek. Antigoné a legönzetlenebb testvéri szeretetnek, Rómeó és Júlia a szerelem határtalanságának ábrázolása. Mind eszményi alakok ők. Halálukat nem valamilyen erkölcsi követelmény, hanem a költői cél érteti meg: az érzés és szenvedély végletességének próbája a halál. Még inkább kiütözik az elmélet mesterkéltége, ha nem a szorosabb értelemben vett tragikus hősről van szó, hanem mellékalakokról, akiket, noha kívül maradtak a drámai küzdelem, mégis elsodor az események vihára. Melinda és Cordélia példázhatják e tragikus sorsokat. Beöthy rájuk is kiterjeszti bűnhődési elméletét. Vétkességük szerinte „egyességükben, önelégültségükben, elzártágukban” van. Nem szállnak ugyan tudatosan szembe az egyetemessel, de épp harmóniájukkal, öntudatlan biztonságukkal ingerlik azt maguk ellen. Ezzel szemben is csak esztétikai benyomásainkra hivatkozhatunk. Ezek a nőalakok mint a báj, a tisztaság, a hallgatag szeretet megtestesülései élnek képzeletünkben, de vétket nem tudunk fölfedezni bennük. Az ő haláluk is esztétikai, nem pedig erkölcsi szükségesség. Ha Melinda életben marad, Bánk bán tragikumának nem teljes, életének még volna értelme. Hasonlóan vagyunk Cordéliával is. Lear szenvedése és tragikus megsemmisülése csak az ő halálával válik teljessé.

Csak egy esetben kereshetünk joggal erkölcsi igazságszolgáltatást a tragikus jelenségben, ti. akkor, ha közvetlen érzésünk szerint a költő épp a bűn és bűnhődés szükségzerű kapcsolatát akarta hangsúlyozni, ha ez a kapcsolat mint az emberi sors értelmező kategóriája lényeges eleme a költő világszemléletének. Ezt látjuk pl. Aiszkhülosznál. Nála az erkölcsi szükségesség világtörvény; a tragikus sors mindig bűnre utal vissza, a bukás mindig a hübrisznek, a gőgnek, szertelenségnek, korlátlanságra törekvésnek következménye, az istenek kezének megtorló sújtása. Ebből egy fontos tanulság kínálkozik a tragikum mivoltára nézve. A tragikai szenvedés és bukás, mint ebben az esetben látjuk, lehet erkölcsileg szükségzerű, de nem okvetlenül az. Maga a szükségzerűség azonban hozzá tartozik a tragikus benyomáshoz; egy tragikai jelenség annál megrázóbb, minél szükségzerűbbnek érezzük az emberi szenvedést és bukást. Hogy ez a szükségzerűség mily tényezőktől függ, mennyire érezzük azt a tragikus egyén jelleméből, mennyire a körülményeiből folynak, s ezek a körülmények is mennyire immanens és mennyire transzcendens jellegűek, az a tragikai művész egyéni világszemléletétől függ. Egy tragikai jelenség bensejéhez tehát nem akként férközünk hozzá, hogy egy egyformásító sémát próbálunk reá alkalmazni, hanem úgy, hogy alkotója világszemléletének háttéréből tekintjük. Így azt fogjuk találni, hogy más a tragikum Szophoklésznál s más Aiszkhülosznál, s ismét más Shakespeare-nél, Calderonnál, Ibsennél vagy Arany Jánosnál. A tragikum annyiféle, ahány a nagy tragikai művészeiség.

Beöthy tragikumelméletének e gyengéi mellett azonban, amelyeket többnyire már első bírálói is felismertek, rá kell mutatnunk műve érdekre is. Így példatárának rendkívüli, a világművészet szinte minden kimagasló és jellemző tragikus alkotását felölelő gazdagságára, elemzéseinek finomságára, a tragikummal kapcsolatos egész száles problémakörben való elmélyedésére, s nem utolsósorban arra, hogy megindítója volt nálunk a tragikumra vonatkozó termékeny elmélkedésnek.

A tragikum írója, mint láttuk, a metafizikai esztétika alapján áll; későbbi esztétikai előadásában Beöthy sokkal pozitívabb mezsgyén halad: híve lett a század utolsó évtizedeiben föllendült esztétikai iránynak, a lélektani esztétikának. Mintája Fechner, akit mint a modern esztétika atyját aposztrofál, s akinek *Vorschule der Aesthetik* című, 1876-ban megjelent művét sűrűn idézi, belőle merítvén legfőbb tételeit. Feladatát az „Aesthetik von unten”, az alulról induló esztétika programjának megfeleltetve, mindenekelőtt a legegyszerűbb, legelemibb jelenségek esztétikai hatásának vizsgálatában látja. Így kutatja pl. az egyenes és görbe vonalaknak, a háromszögeknek, négyszögeknek, körnek, a különböző íveknek, a gúlának, a hasábnak,

a különböző színeknek és színösszetételeknek a művészetekben is érvényesülő hangulatértékét. Az esztétikai hatásnak az érzéklésben gyökerező feltételeit vizsgálva, Fechner alapján két főtvénnyt állít föl. Az egyik az *esztétikai alap törvénye*. Ez az érzéki benyomások minőségére vonatkozik, s azt mondja, hogy e benyomásoknak a maguk merőben érzéki voltában olyanoknak kell lenniük, hogy belőlük könnyen fejlődhessék ki az a bonyolultabb esztétikai érzelem, amely a benyomás tárgyának természetes megfelelője. Raffaello madonnái pl. a gyermeki és anyai szeretet ábrázolásával a legteljesebb nyugalom és lelki harmónia benyomását akarják kelteni; az eszmei tartalom e hangulatának alapját a művész megveti már a képnek oly érzéki sajátágaival, amelyek a biztonságot, a nyugalom, a harmónia hatását keltik; ezek: a kompozíció háromszögalakja és a színek harmóniája. A második fő törvény az érzetek mennyiségi mozzanatára vonatkozik és az *esztétikai küszöb törvénye* nevet viseli. Az érzetküszöb vagy ingerküszöb fogalma a fiziológiai lélektanból van véve, s jelenti az erősségnek azt a legkisebb mértékét, amelyet az ingernek el kell érnie, hogy tudatossá váljék, azaz hogy érzetet kelthessen. Az esztétikai küszöb pedig az erősségnek azt a legkisebb fokát jelenti, amelyet az ingernek el kell érnie, hogy necsak általában érzetet, hanem esztétikai jellegű, azaz tetszéssel vagy nem-tetszéssel kapcsolatos érzetet gerjesszen. Az esztétikai küszöb tehát magasabb az általános érzetküszöbnél; emellett nemcsak az inger objektív nagyságától, hanem bizonyos lelki tényezőktől, figyelmünkől, hangulatunktól, fogékonyságunktól is függ, úgyhogy e szubjektív tényező változása szerint az esztétikai küszöb is más- és máshová esik.

Ezeket a törvényeket, valamint az asszociatív tényezőre vonatkozó tanítását, Beöthy Fechnertől vette át. Nem is foglalkozunk velük bővebben. De említenünk kell két tételt, amellyel Beöthy kiegészíti Fechnert, s amely épp az esztétikai küszöb szubjektív feltételeire vonatkozik. Az egyik az, hogy minél kevésbé vagyunk fogékonyak valamely sajátos hatás iránt, a benyomásnak annál nagyobb erővel kell föllépnie, hogy a küszöbön átjusson. Pl. Shakespeare *Julius Caesar*ájában a nép eleinte Brutus beszédének hatása alatt Caesar gyilkosainak pártján van; Antoniusnak azután annál hatásosabb lélektani eszközökkel kell élnie, hogy a népet az ellenkező irányba, az összeesküvők ellen hangolja. A másik tétel úgy hangzik, hogy a szépmű sikerét csak az első benyomásnak olyan ereje biztosítja, amely számot vet a különböző hangulatú, különböző lelkiállapotú, különböző fogékonyságú elemekből álló közönséggel. Ebből a szempontból nagyfontosságúak a drámák expozíciói, az eposzok invokációi, a zenedarabok első ütemei. Egy további tétel: az *esztétikai benyomások körének törvénye*. Eszerint: amint lelkünk gazdagodik képzetekben, fogalmakban és ismeretekben, amint érzelmeink köre fejlődik változatosságban, mozgalmasságban és elevenségben: abban az arányban távol esztétikai élvezeteink köre is. — Az elemi esztétikai folyamatok tanára építi fel Beöthy, lényegileg Fechnert követve s Höfding pszichológiai tanításait is felhasználva, a bonyolultabb jelenségek magyarázatát, egészen a teljes esztétikai szemléletig. Ebben az összefüggésben Beöthy különösen kiemeli az érzelem esztétikai jelentőségét. Így a képzetárástások tanában az érzelmen alapuló asszociációt tartja esztétikai szempontból a legfontosabbnak. A művészi alkotás lélektanában pedig alapvető felfogása, hogy minden művészi alkotás érzelemben fogan, mint ahogy hatása is elsősorban a műélvező érzésében nyilvánul.

Míndezek a tételek egyszerűek és könnyen érthetők, de kissé távol esnek az esztétikának mai problematikájától. Beöthy esztétikájának érdeme nem is bennünk van, hanem azokban a finom elemzésekben, amelyekkel őket illusztrálja. Amit Péterfy Beöthynek *A tragikum* című művére vonatkozóan mondott, hogy ti. a benne tárgyalt formulák bizonyos oldalról szögekhez hasonlítanak valami gazdag képtárban, amelyekről szebbnél szebb festmények függenek, — esztétikai előadásaira is áll. Azokat a viszonylag egyszerű megállapításokat Beöthy a művészet legfőbb remekeinek elemzésével igyekezett igazolni. A magyar művészet és irodalom, de éppúgy a világművészet és világirodalom is — az egyiptomi piramisok építészettől egészen Bastien Lepage, Monet és Rodin modern művészetéig, s a Masperótól a szakkarai piramisokban fölfedezett, a régi egyiptomi halott-kultusszal kapcsolatos szövegektől egészen Gerhardt Hauptmann drámáig, — minden kor legjellemzőbb alkotásai tették változatossá példatárát. De e példákban a szóban forgó tételek igazolásán túl is sokat tanulhatott a hallgató. Megismerhette a jellemzés, a kompozíció, a színhatás, a távlat, a térábrázolás, még a különböző művészettechnikai eljárások problémáit is; hallott Goethe Farbenlehre-jéről, Leonardo da Vinci *Trattato Della Pitturájáról* és Vitruvius *De architecturájáról*; megtanulhatta a különbséget tárgyszín és jelenszín, valeur és helyi szín, levegős és levegőtlen kép között. Raffaello madonnáival kapcsolatban hallott a regina coeli és a mater dolorosa típuskülönbségéről, s hallott a koszorús, a piramidális és a tondo-szerkezetről. S még sok mindenféléről hallott, úgyhogy ha nem foglalkozott is rendszeresen művészettörténettel, mégis némi bepillantást kaphatott a művészetek fejlődésébe, ráeszmélhetett az esztétikai szemlélet sajátos szempontjaira, s főleg arra, mily kimeríthetetlen a szépség birodalma, csak kellő fogékonyság kell hozzá.

A poétikát is úgy fogja föl Beöthy, hogy feladata nem követendő szabályok felállítása, hanem ténymegállapító törvényszerűségek kutatása. Mégpedig kétféle törvényszerűséget kell

a poetikának kutatnia. A törvények egyik fajtája a költészet lényegére vonatkozik, s azt nézi, milyen esztétikai sajátságoknak tudható be, hogy egyes költemények hatása állandóbb és egyetemesebb, mint másoké. Ezeket Beöthy *állandó vagy lényeges törvényeknek* nevezi. A törvények másik fajtája a költészet formájára — külső és belső formájára — vonatkozik, s azt nézi, hogy különböző történeti körülmények között, tehát különböző korokban és különböző népek körében milyen szükségszerűségek folytán változik a költészet fölfogás, jellemzés, alakítás, verselési és kifejezési módok tekintetében. Ezek a *fejlődési törvények*. Az állandó törvények megértetik pl., mik azok a közös sajátságok, amelyek Homérosz, Dante és Shakespeare műveinek korukon túlmenő hatását biztosítják. A fejlődési törvények megértetik a költészet műfajokra oszlását s pl. az epikai költészetnek különböző időben és helyeken mutatkozó szükségszerű alakváltozását. A poetika fő feladata Beöthy szerint az állandó törvények megállapítása; ezek adják a költészetet filozófiáját.

Kedvelt tárgya volt Beöthynek az irodalomtörténet elmélete. Problémája az, hogy melyek azok az erők, amelyek egy irodalmi műnek vagy az irodalmi művek egy összetartozó csoportjának létrehozásában érvényesülnek. Beöthy itt erősen Taine milieu-elméletének hatása alatt áll, de túl is megy rajta. Taine három erőt vesz föl az irodalmi s általában a művészeti alkotások magyarázatára: a fajt, a környezetet és az időpontot (race, milieu, moment); Beöthynél négy ily erő szerepelt: a nemzetiség, a kor, a hagyomány és az egyéniség. Amit Beöthy nemzetiségnek mond, látszólag összeesik Taine race-fogalmával, de valójában többet tartalmaz nála, mert Beöthy szerint négy elemet foglal magában: a fajt, a természeti viszonyokat, a közéletet és a nyelvet; tehát felöleli azt, amit Taine a race és a milieu szavakkal jelöl. Faji tulajdonságoknak Beöthy azokat a testi, szellemi és erkölcsi jellemvonásokat nevezi, amelyek történetelőtti időben a természeti környezetnek hosszú időközön át tartó behatása alatt jöttek létre. Ezzel szemben a természeti viszonyok fejlesztette tulajdonságokon azokat érti, amelyek már történeti időben, jól ismert és pontosan megjelölhető természeti környezet befolyása alatt keletkeztek. Az északi és déli természeti viszonyok különbözőségéből magyarázza Beöthy az epikai dal két formájának, a balladának és a románcnak különbségét. Külön pontban tárgyalja Beöthy a hagyományt, értvén rajta korábbi írók műveinek későbbiekre, irodalomnak irodalomra vagy általában szellemi termékeknek más szellemi termékre való hatását. A szorosabb értelemben vett irodalmi hagyománytól Beöthy megkülönbözteti a nép száján élő népi hagyományt. Amaz, ahogy pl. a renaissance-kori humanizmus, vagy a francia klasszicizmus mutatja, áttörhet nyelvek és országok határain és egyetemessé válhat; emez rendszerint egy nemzet körén belül marad. A népi hagyomány jelentősége abban is van, hogy a reá támaszkodó költői műnek elhithető erejét növeli. Ebben van az *epikai hitel* lényege, amelynek fontosságát tudvalevőleg Arany János hangoztatta. Beöthy szerint az epikai hitel nem elengedhetetlen feltétele a költő hatásának. A költő, ha történeti szemlélete hű és jellemrajza biztos, költött személyekkel és történettel is tehet nagy hatást. Példa erre Vörösmarty *Két szomszédvára*.

Amiben Beöthy elmélete leginkább különbözik Taine-étől, az az egyéniség jelentőségének kiemelése. Ezt teljesen nélkülözzük Taine elméletében. Beöthy viszont a legfontosabbnak tartja az egyéniséget, hiszen a többi erő is, nemzetiség, korszerűség, hagyomány, benne és általa nyilatkozik meg legjellegzetesebben. A nagy egyéniséget, a lángészt Beöthy szerint három mozzanattal jellemzi: a rendkívüli fantázia, az eredités és az alkotó erő. Az ereditéség nem jelent abszolút újatalkotást; a lángész is a hagyományban gyökerezik tárgyi és formai tekintetben egyaránt; de új értelmet tud adni a hagyománynak. A lángész és hagyomány viszonyára nézve Beöthy magáévá teszi Erdélyi János jellemzését: „A lángész mindig többet hagy maga után örökül, mint amennyit vett hagyományul.” Az a többlet, amit maga után hagy, épp az, amit egyéniségéből merít, s ami aztán hagyománnyá lesz az utódok számára.

Ezeknek az előadásoknak az értéke sem annyira az elméleti tételekben van, mint inkább a szemléltető anyag gazdagságában és finom érzékkel való elemzésében. A hallgató nemcsak a magyar irodalomtörténet legtöbb fejezetét látta számára új, a tárgyalt tételeket illusztráló megvilágításban, hanem a világirodalom nagy korszakaiba is nyert bepillantást. Próbáljuk csak elképzelni, mily hatással lehettek Beöthy előadásai arra a tanárjelöltre, aki a középiskolában Shakespeare-ről alig néhány életrajzi adatot tanult s csak az előírt egy-két drámáját olvasta. Mily távlatok nyíltak meg előtte, ha most Beöthy előadásain részletes jellemzését kapta Shakespeare költészetének és a világgöltészet fejlődésére gyakorolt hatásának, s ezzel kapcsolatban hallott az angol *miracle play*-ről és *moral play*-ről, a Shakespeare korabeli színelész állapotáról és társadalmi helyzetéről, Shakespeare drámáiról elődeiről, a népies és a klasszikus angol drámáról, a eufoizmusról mint irodalmi stílusról, Shakespeare legkiválóbb magyar és külföldi magyarázóiról, Shakespeare legnépszerűbb tudományos angol kiadásairól, s így tovább. S ez a középiskolának bizony gyakran nagyon is szűk látóköréből érkező tanárjelölt hall egyébről is: elméletekről és eszmékről, amelyek oly nevekhez fűződnek, mint Boileau és Pope, Herder és Mme de Staël, Wundt és Gustave le Bon, Renan és Gobineau, Burckhardt, Saint-Beuve, Taine és így tovább. Beöthy előadásai, ha nem adtak is filozófiailag megalapozott

esztétikai rendszert, de gazdag művelődési anyagot nyújtottak, művészi látásra szoktattak, s főleg az egyes irodalmi vagy művészi jelenségnek a nagy európai egyetemes szellemi áramlatokba állításával tág perspektivákat nyitottak a hallgató előtt. Ebben van Beöthynek, az esztétikusnak, pedagógiai jelentősége.

Legfőbb érdeme azonban, hogy hallgatóival és olvasóival át tudta éreztetni a művészet nagyszerűségét. E hatása természetesen folyt örökké szépségszomjas, a művészetet mint az élet legfőbb kultúrjavát értékelő egyéniségéből. Ennek az egyéniségnek a szép élvezete nem ünnepi pillanatok élménye csupán, hanem a legbensőbb lelki ügy. Nem tudom, fölvetette-e Beöthy a maga számára filozófiai elvontságában az élet értelmének problémáját; de bizonyos, hogy *megélte* azt a szépség ezer formájában. Ezért volt valóságos szenvedélye az utazás, amikor is sürítettbben, elmélyültebben élhetett szépségimádatának. Felkereste a Kelet piramisait és minaretjeit, s éppúgy a granadai Alhambrát és a cordovai mecsetet, végigjárta a világ minden jelentős múzeumát Moszkvától Londonig és Kairótól Stockholmig, s különösen sokat tartózkodott Itáliában, amelyet szinte második hazájának érzett. Vallotta, hogy a művészetben való gyönyörködés képessége önzetlenebbé, nemesebbé teszi a lelket, ezért volt szószólója az esztétikai irányú nevelésnek, s kívánta a magyar iskola tantervének művészi tárgyakkal való kibővítését. De végső elemzésben a művészet mégis megoldhatatlan rejtélyt jelentett számára. Ő, a finom elemző, a szóbeli kifejezés csodáit mestere, a művészet legbensőbb lényegét titokzatosnak, szavakkal kifejezhetetlennek tartotta. De abból, amit szavakba tudott foglalni, sokat adott át tanítványainak, egész nemzedékeknek, éreztetve, hogy a művészet valami nagy és szent dolog, az emberélet legnagyobb, legfelelősségteljesebb dolgainak egyike, amelyhez csak alázattal szabad közeledni.

Szemere Samu

Egy rímfajtaról

A kés-kevés féle rímről

Mikor születtem, a kezembem kés volt —
azt mondják, ez költemény.

Biz tollat fogtam, mert a kés kevés volt:
embernek születtem én.

(József A.: *Azt mondják*)

Az idézett versszak eltérő szótagszámú, mégis teljes egészében összehangzó rímét László Zsigmond nemrég megjelent (kifűző elemzéseket és gazdag, több nyelvű példaanyagot tartalmazó) könyve alapján alliteráló, pontosabban szétszóródó alliteráló rímnek kellene neveznünk.¹

László Zsigmond alaptétele az, hogy az alliteráció, mely „feltehetően szerkezeti elemből fejlődött színező elemmé, gyakran egyszerű dekorációból, máskor kifejező értékű ornamenssé”, „magában a végrímben is fontos szerephez jut”. (44. és 63.) Példái közül kettő:

Mintha lába kelne valamennyi rögnek,
Lomha földi békák szanaszét görögnek.

(Arany: *Családi kör*)

Én nem fogom be pörös számát.
A tudásnak teszek *panaszt*.
Rám tekint, pártfogón, a század:
Rám gondol, szántván, a *paraszt*.

(József A.: *Ars poetica*)

Az alliteráló rímek — folytatja László Zsigmond — illúzióeltérő hatása van: „képes az egyezős benyomását a hangképlet olyan elemeire is kiterjeszteni, amelyek nem egyeznek”. (156.) Attól függően, hogy a rímválasz vagy a rímhívó a terjedelmesebb, szétszóródó, ill. sürített alliteráló rímről beszélhetünk. Egy-egy példa:

¹ LÁSZLÓ Zsigmond: A rím. varázsa. Bp. 1972. A könyv tanulmányom frása közben jelent meg, részben egyezős, részben eltérő eredményeket mutatva fel. Alapvetően más eredményre jut a könyv és a tanulmány a rím genezisének tekintve, amely — mint látni fogjuk — igen fontos lehet az esztétikai megítélés szempontjából is.

Tűnt Anna, te tünde,
Te édeni kert,
Ahonnan örökre
Sors kardja kivért.

(Juhász Gyula: *Profán litánia*)

Éjszínű szemfödőt
Csalódás ujjá szőtt

(Vörösmarty: *Késő vágy*)

Röviden összegezve ez László Zsigmond álláspontja.

S most térjünk vissza eredeti példánkhoz, mint kiindulóponthoz.

Nyilvánvalóan nem a magánhangzótól kiinduló egyező sorvégek csengenek itt össze (*és volt — és volt*), hanem kulcsszavak rimelnek a *volt* igével megtoldott rímben: *kés volt — kevés volt*. Mэгhózzá oly módon, hogy a rímválasz logikai ítéletet tartalmaz a rímhívóról. A hívó hangsúlyos, lényegi eleme (*kés*) újra megjelenik, alanyként áll az összetett állítmány szerepét betöltő válasz előtt. A hangzásbeli egyenlőség tehát logikai egyenlőséget emel ki. Ugyanakkor a két szó — *kés, kevés* — hangulatilag egymástól eltér, a logikai ítélet meglepetést és ezáltal feszültséget kelt, amely feszültség a logikai ítélet költői igazságát eleveníti meg.

A rímhívó és a rímválasz nem egyenlő hosszúságú. S ha mégis úgy éreztük, úgy *hallottuk*, hogy ez a rím, két dolognak kellett megtörténnie: 1. erősen ki kellett hallanunk az azonos kezdő mássalhangzót; 2. fülünknek valamilyen mértékben feltétlenül figyelmen kívül kellett hagynia az eltérést, azaz a többletet, amely az *ev* szótagban jelentkezett. Szótagot kell mondanunk, hiszen a rímhívó és a rímválasz szótagszámban különbözik egymástól. De ez az *ev* — a szótagkezdő mássalhangzók mintegy „eltolódása” folytán — a kéttagú szónak sem első, sem pedig második szótagja: valamiféle „közbeeső” szótag. Olyan valami, ami van is, meg nincs is. Alkalmassint el is feledkezhetünk róla. Mégis, ha különbség van *kés* és *kevés* között — márpedig van! —, akkor az a különbség éppen ebben a van is — nincs is *ev* szótagban rejlik.² És ez a „játék” rímfajtánk szabályosabb formáiban újra és újra megismétlődik, függetlenül attól, hogy a rímhívóban-e avagy pedig a rímválaszban:

Félszeg árnyék-figurák,
mind kevélyek és furák.

(Kosztolányi: *A szegény kisgyermek panaszai A kis mécs...*)

S te csüggedetlen hirdeted az élet
Szent igazát, s hogy a halál *mese*.
És kijavítod, mit babona vétett,
Vagy balgaság, ó, élet *mivese!*

(Juhász Gyula: *Salve*)

S vérpadra lép hős, gyáva, bamba, nagy.
Robespierre is. A hóhér *fejét is*
Követelik. Nem védi semmi *fétis*.

(Juhász Gyula: *Forradalmi naptár — Thermidor*)

Makacs elmúlás tolja a *világot*
maga előtt, mint bányász a szenet,
melyet kifejtett, darabokra *vágott*.

(József Attila: *Elmaradt öletés miatt*)

Úgy tűnik, fontos eleme ez rímünknek. Ott gyanítható azokban az esetekben is, amikor két azonos magánhangzó közül nem tudhatjuk bizonyosan, melyik hangzik ki erősebben, és melyik alkotja a mássalhangzóval a többlétszótagot:

² Az eltérés jelentőségére hívja fel a figyelmet — mint látni fogjuk — LÁSZLÓ Zsigmond is, a *dalom* — *forradalom* rím kapcsán.

Így — vézna, ügyetlen testi dologra —
Adtam fejem a bölcs tudományokra,
Barázda helyébe' szántván sorokat,
Nem kérkedem ezzel, mert azt se sokat.

(Arany János: *Vásárban*)

Már megtanultam nem beszélni,
egy ágyba hálni a *közönnyel*,
dermedten, élet nélkül élni,
nevetni két szemembe *könnyel*.

(Kosztolányi: *Már megtanultam*)

Rímünkről ezzel két alapvető dolgot állapítottunk meg eddig: 1. szabályosnak mondott változatában a rímhívó és a rímválasz egy szótagban különbözik egymástól, a különbség elhagyásával teljesen azonos hangalakot kapunk: kés volt — k(ev)és volt, f(ig)urák — furák stb.; 2. a többletszótag, mivel az indító hang, illetve a befejező szótag azonos, kéttagú szó esetében feltétlenül, de többtagú szavaknál is igen sokszor nem azonos a hosszabb szó egyetlen tényleges szótagjával sem. Ez sajátos hatást kelt, amit az idézőjelbe tett *játék* szóval érzékeltettünk. Játékon mind ez ideig csak egy többé-kevésbé körülírt fogalmat értettünk.

A döntő lépés azonban még hátra van. Láttuk, hogy e rímfaj különös lehetősége a többlet-hangok, a többletszótag létének — nem létének dialektikájában rejlik. Ha ennek tartalmi jegyeit is sikerülne megragadnunk, minden bizonnyal világos rendszerbe foglalhatnánk és kiegészíthetnénk eddigi ismereteinket, melyek javarészt a rím formai megvalósulására vonatkoztak.

Úgy vélem, a megoldáshoz az alábbi példák vezetnek el:

No fuss a kerge széllel,
cikázva, szerteséjjel,
ki és be, nappal-éjjel,
s mindent, mi *villan* és *van*,
éj el.

(Kosztolányi: *Esti Kornél éneke*)

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
*ölte*k, *ölette*k, tették, ami kell.

(József A.: *A Dunánál*)

S aki él, mind-mind gyermek
és anyaölebe vágy.
Ötnek, ha nem *öletnek* —
a harctér nárszi ágy.

(József A.: *Amit szívedbe rejtész*)

Váratlan helyen ismerhetjük fel rímünket: sor közben, egymás mellett álló szavakban³. Ellenpólusok csengenek össze ezekben a szavakban: Kosztolányinál az illanó és a konstans, József Attilánál pedig az élet elpusztítása és újrateremtése, a második példában egyértelműen tudatos, freudista tartalmi azonosítással. Ellentétes jelentés — csaknem azonos hangalak. Játék ez is: játék a szavakkal. S hogy a három versben mégsem pusztá szójátékot érzünk, annak oka az, hogy e szójátéknak filozófiája van. Ez a rím így gondolkodik: lám, ahhoz, hogy a dolgok mást jelentsenek, olykor épp az ellenkezőjüket, elegendő egy-két közbelopott hang, amit fülünk hajlamos akár meg sem hallani. Vagy így: más ez, és mégis azonos; amivel több az egyik, fülünk is könnyen kifelejtí. Az egyező indítás, a kezdőhang (többnyire mássalhangzó) egyezése erősen kiemeli az azonosságot. Éppen ezáltal válhat hangsúlyossá az apró eltérés is.

És itt bezárul a kör. Ha az előbb azt mondtuk: a többlet-hangok, a többletszótag elhagyásával teljesen azonos hangalakot kapunk, most már azt is hozzátelhetjük: ez a többlet homoním

³ PÉCZELY László a villan — van rímre utal zárójelében, mikor az egész versszakot idézve így szól: „... hetszer csendül össze a rím (közből még egy rejtett rímpár is!)” — PÉCZELY László: *Tartalom és versforma*. Bp. 1963.

rímet rejteget! Hiszen láttuk, az eltérés, a *többlet* mindig viszonyítás a *teljesen azonos*hoz, amely a hangképletben maradéktalanul jelen is van. És jól tudjuk azt is, hogy a szójáték, mellyel e rím a fenti példákban egyértelműen rokonságot mutatott, éppen a homonímia jelenségéből fakad.⁴ Rejtett — vagy most már nevezzük így: *oldott homonim rímet* kell feltételeznünk akkor is, ha kevésbé hangsúlyos szavak találkoznak a rímben; akkor is, ha — természetes módon — a szójáték kevésbé érezhető ki. Hiszen a rím szerkezete ez esetben is változatlan. Ha oldott homonim rímet mondtunk, a rövidebb hangalakot vettük alapul, amelyre a hosszabb válaszol. Fordított esetben *összevont homonim rím*ről beszélhetünk. Ne feledjük azonban, hogy a kettő hatásában nemegyszer azonos, amint arra László Zsigmond is felhívja figyelmünket.

Mindezek alapján nehéz volna az azonos kezdőhangban csupán alliterációt feltételezni. Az alliteráció előre mutató irányával szemben a homonim rím oldódásának visszafelé haladó irányát kell elképzelnünk. Az oldódás persze tágabb is lehet, vagy ami ugyanaz: az összevontás távolabbról is jöhet (mint például a már idézett példában a *szemfödőt — szőtt*), az azonosságba szabálytalanság vegyülhet; és ennyiben az oldott vagy összevont homonim rím az alliteráció felé közelíthet.

Lássunk most már néhány szép példát a magyar költészetből, szabályosakat, oldottabbakat egyaránt.

Már Rimaynál is előfordul:

Ekes diadalmin szíve buzog örül,
Forgódnak mellette baráti mind körül,
Segíti Istene mert rajta könyörül.

(Egy katonaének)

Csokonai feltűnően gyakran él vele. Különösen szép és elméletünk szempontjából is tanulságos az a példa, ahol ekhós rímként használja. Csokonai visszhangja is „kifelejtí” az eltérést, az eltérő hosszúságú rímhívót és rímválaszt az ő visszhangja is azonosnak érzi:

Így kötnek össze új *csomók*,
S mi lesz Lilim jutalma? — *Csók!*

(Csokonai: *Lillához távollétemben*)

Ugyancsak tanulságos elméleti szempontból Kőlcsey alábbi rímpárja:

S ha némelykor egy-két hang a
Lóggó húrokra *kímász*,
Csak alatt guggol mint hanga,
S gyászszínű, mint *kulimász*.

(Kőlcsey: *A lant — a Felelet a Mondolatra versei közül*)

A *Mondolatra* írt válasz egyik versében (*A magyar pegazus a Mondolat trója ellen*) a homonim rímet parodizálja Kőlcsey, az utána következőben pedig — ahonnan idézetünk való — az erőltetett tiszta rímet. Mindenképpen sokat elárul, hogy rímünk éppen *ilyen* rímek paródiájára adott lehetőséget Kőlcseynek. Természetesen nem önmagában, hanem a *kulimász* szó komikumát kihasználva.

Negyessy tanulságosnak mondja az összecsengést Vörösmartynál a következő helyen:

Törjön is mind ég felé az
Ami *gyöngy*;
Hadd maradjon gyáva földön
A *göröngy*.

(Fóti dal)

Ugyanezt a rímet fordítja meg József Attila, hogy azután a rímjátékot az egész versen végigvigye:

Halovány bár a *göröngy*,
ő is csámpás barna *gyöngy*;

(*Gyöngy*)

⁴ Szójáték és rím rokonsága nem idegen dolog verstani irodalmunkban. Hegedűs Géza még a komponáltam — komponáltam-féle kimeríteteket is idézi ennek kapcsán. HEGEDŰS Géza: A költői mesterség. Bp. 1959.

Kosztolányi a csendből váratlanul feltörő, s így a csendben valahol már benne rejlő zajt rimeli meg az oldott homoním rim adta lehetőséggel:

Fakó fal. Álmos vágyak. Örökös csend.
Egy keltőóra, amely felcsörömpölt,

(Reggeli áldás)

Csaknem ugyanezt ismétli meg másutt is:
Egy keltőóra átketyeg a csendből,
sántikálva baktat, nyomban felcsörömpöl,

(Hajnali részegség)

S még két példa, ugyancsak tőle:
Széles gyönyörrel húzza a gugyit,
mely lelkét öl és agyat bullit

(Mors bacchanalis)

Tág szemetekbe néma borzalom van,
és arcotok is oly fakó, beteg,
ti síri párnán alvó gyermekek.
Futok felétek átkozódva, zordan,

(Mért nem beszéltek, én halottjaim?)

Ez utóbbi esetben az erősen kihangzó z négy sor távolságból azonosnak érzékelteti velünk a rímhívót a rímválással.

Juhász Gyula:

Ma is verekszem néha, *immel-ámmal*,
De méltó ellen oly ritkán akad,
Csahos ebekre mért vinnék hadat?
Inkább az éghez fordulok *imámmal*,

(Rákosi Jenőnek)

Tóth Árpád:

Mi jobb? — üvölteni talán?
Vergődni a börtön falán,
Vájni sírva, vérző *körömmel*,
Míg künn nem röhögnek *kárörömmel*?

(A rab)

Weöres Sándor idegen nyelvű sor idegen szavát rímelteti a magyar rímhívóval:

Akkor hát: te szent *magány!*
all inexportable et *magne*,

(Negyedik szimfónia — Hódolat Arany Jánosnak)

Az oldott, ill. összevont rím sokszor visszatérő formája a hang — harang, illetve harang — hang rímpár, tőalakban és raggal, jellel egyaránt. A bús — borús, búsan — borúsán stb. formák többször fordulnak elő Juhász Gyula és Tóth Árpád költészetében.

*

A homoním rím nemcsak feloldódhat, előtaggal is állhat:

Haloványul a gyáva szavamra . . . *dalom*
Viharodnak előjele, *forradalom!*

(Petőfi: Forradalom)

László Zsigmond ezt „A rimillúzió határesetei” című fejezetben igen találóan „hosszú ráütés”-nek is nevezi, és nagyon szép elemzését adja: „A mondanivaló úgyszólván teljes fegyverzetben pattan ki a *hosszabb* szóból éspedig elsősorban rímen kívüli indításából, és éppen ezzel a meglepő ráütéssel (szinte rajtaütéssel) kelti a rím illúzióját ott, ahol formailag még nem is rím. A rímválasz erős »csattanó« ostor, amely ezúttal nem a végén: elején csattan.” Megemlíti, hogy „Kosztolányinál a »dalom« rímszóra szinte állandóan a »fájdalom« visszhangzik”, s Tóth Árpádnál is így találkozunk vele egyszer. (187.)

A homonímia jelenségét itt talán még könnyebben felismerhetjük. A különbség mindössze annyi, hogy miként az oldott, ill. összevont homoním rím, ez a rím is rafinált játékhoz folyomodik: másfelé indul el, mignem egyszer csak váratlanul teljesen azonosná válik. A fordítottja némiképp az ekhós rímre emlékeztet. Mindkettőt részleges homoním rímnek nevezhetnénk.

Arany János két sorát már idéztük:

Mintha lába kelne valamennyi *rögnék*,
Lomha földi békák szanaszét *görögnék*.

(Családi kör)

Máskor a komikum eszközüvé válik nála ez a rím. A ragrimeket gúnyolva írja Arany:

Vagy: *küldének*, *jövének*, és *menének*;
És több efféle szentiványi *ének*;

(Vojtina levelei öccséhez — a kiemelés mindenütt Aranytól való.)

Igen szép példát találunk Radnótinál:

Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj,
s nem tudja, hol lakott itt Vörösmarty Mihály;
annak mit rejt e térkép? gyárat s vad *laktanyát*,
de nekem szöcskét, ökröt, tornyot, szelid *tanyát*,

(Nem tudhatom)

Talán egyetlen más költőnk sem alkalmazta ezt a rímet oly gyakran, mint József Attila. Kiváltképp az utolsó években. Különösen megkapó a *gazság* és *igazság* viaskodása:

Csak öntudatlan falazunk a *gaznak*,
kik dölyffel hisszük magunkat *igaznak*.

(Emberek)

Most már tudom. E rebbenő *igazság*
nagy fényében az eredendő *gazság*
szivemben, mint ravatal, feketül.

(Én nem tudtam)

Amivel több, amivel más az *igaz* a rokon értelmű *valódinál*, pontosan kimondja a rím:

Te jól tudod, a költő sose *lódít*:
az igazat mondd, ne csak a *valódit*,

(Thomas Mann üdvözlése)

Szénási Ferenc

Imre László

GYULAI PÁL ROMHÁNYIJA*

A *Romhányi*val Gyulai európai szintű műformában magyar problémákról akart szólni, felhasználva a műfaj összetettséget (szubjektív — objektív, realista — romantikus, lírai — epikai) a kor bonyolult kérdéseinek és önnön egyéniségének kifejezésére. Már az 1855-ös *Szépirodalmi Szemlé*ben foglalkozik a verses regény műfaji, tematikai jellemzőivel, ahhoz azonban, hogy maga is kísérletet tegyen vele, szükség volt további inspiráló példákra (Arany *Bolond Istókja*, Bérczy 1866-ban megjelenő *Anyegin*-fordítása), valamint arra, hogy a politikai fordulatok és saját helyzetérzékelse hangulatilag is kizárólag a Byron—Puskin-féle verses regényben nyerhessen formát.

Gyulai, akinek ízlése, esztétikája az 50-es évek nemzeti ellenállásának szellemében formálódott, s ennek jegyében tett magáévá egy sajátos, klasszicizáló, eszményítő realizmust, a kieglyezést követő években új műfaj, új hangnem felé tájékozódott. A Bach-korszak szigorú, erkölcsi szemléletű irodalmi ambíciójával szemben mintha bizonyos elengedettséget érhetnének tetten a *Romhányi*ban. A 67 után megélenkülő politikai életről, a Gyulai számára sokban ellenszenves közéleti csatározásokról és ellen nem szólhat már az 50-es évek modorában és műfajaival: a pátosz és határozott erély hangját mélabú, szkepszis, ironia váltja fel, a felháborodás és az „ügyis hiába” kettőssége. A *Romhányi* keletkezésének van egy mély belső oka is: Gyulai mint novellista a 60-as évek derekára válságba jut, abba is hagyja az írást. Mindaz az epikai lelemény, élet-ábrázoló ambíció, mely egy másfajta objektiváció lehetőségétől megfosztatik, a *Romhányi*ban ölt testet.

Nemcsak a világ változott meg Gyulai körül, személyes életében is megrázkódtatások érik. 1864-ben meghal öcsse, két év múlva elveszíti feleségét, aki három árvtát hagy maga után, s ugyancsak 1866-ban kell színész bátyját is gyászolnia. Olykor talán túlzottan elvszerű, kötelességre ügyelő egyénisége a megpróbáltatások hatására tündödbbé válik, mintha azzal védekezne a lélek, hogy megpróbál mindent bizonyos mértékig súlytalanítani, mintha humorral, ironiával, melankóliával menekülne a tragikus fejleményekkel való szembenézés elől. A személyes sorsnak, a közélet alakulásának és belső műfaji fejlődésnek eredményeképpen született tehát a *Romhányi* 1869 és 72 között.

2.

Már a legközvetlenebbül egykorú kritikai fogadtatás is érzekelte, hogy a *Romhányi* egyfelől sajátosan magyar, nemzeti, másfelől bizonyos európai nyomokon halad.¹ Gyulai inkább az előbbit hangoztatja:

„Annyit megmondok most előre,
Hogy hősöm nem lesz Don Juan,
Anyegin sem válik belőle,
Szegény Romhányi ő csupán.
Magyar szülött...” (III.50.)

Mivel Puskin már Byron hatása alatt alkotta meg az *Anyegin*t, az ősforrás a *Childe Harold* és a *Don Juan*. A *Romhányi* azonban csekély mértékben mutatja Byron ezen műveinek hatását. Somogyi Sándor véleménye, mely szerint „a byroni szatira hangját Őti meg: közel jár a *Don Juan* könnyed, pajkosan szökellő modorához”,² legfeljebb annyiban helytálló, amennyiben a

* Elhangzott az ELTE Bölcsészettudományi Karán, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felolvasóülésén, 1974. február 14-én.

¹ Fővárosi Lapok 1872. 221. sz. (szept. 29.)

² A magyar irodalom története 1849-től 1906-ig. IV. köt. Bp. 1965. 218.

valóban Byrontól származó lírai kitérésekre és a politikai életet illető szatirikus hangra gondolunk. Gyulai egyéniségétől nagyon is távol áll Byron pajzán, sokszor cinikus hangvétele, csak a legáltalánosabb külsőségekben követi Byront, de még azokban sem zárható ki Puskin közvetítő szerepe. Igaz, lehet rokon vonásokat találni a *Don Juan*ban és a *Romhányiban*,³ Gyulai egyéniségében, epikai érzékében azonban nem voltak adva kellő mértékben a feltételek a byroni forma áthasonítására.⁴

Az *Anyegin*t már 1855-ben olvasta német fordításban, Bérczy fordítása pedig a legjobbkor jött. (Barta János szerint *A délibábok hőse* mellett a *Romhányi* követi legsikeresebben az *Anyegin*t.)⁵ A hasonlóságokat korán kimutatták,⁶ az egyezésekről szólva azonban csak a szerelmi cselekmény hasonlóságairól emlékeznek meg. Pedig több és mélyebb a rokonság ennél. Feltűnők a szöveg szerinti egybeesések:

„S ez ugyanazon Tánja volna,
... A félénk, egyszerű leány,
Kire ő egykor alig nézett”⁷

Romhányi megdöbbenése hasonló:

„S gondolja: »E nő ugyanaz hát,
Kit ismertem, mint szende lyánykát,
Ki engem egykor szeretett,« (III.30.)

Romhányi, akárcsak Anyegin, nem a naiv kislányt szereti meg, hanem az érett, nagyvilági, már férjnél levő előkelő hölgyet. Gyulai szavai:

„Ilonka, hajh, mért kelle látnod
És megszeretned oly nagyon,
Faludtól oly korán megválnod,
Milyen boldog voltál te honn!” (I.30.)

mintha Tatjana nosztalgiját visszhangoznák:

„Oh mint ohajtanám cserébe,
É nagy világ s álarcos népe
E termék s fény és zaj helyett
A honi kedves lakhelyet,”

Az eddig számbavettnél több a cselekménybeli egyezés is. Romhányi, mint Anyegin, az örökölt birtokon reformokat vezet be, nem sok sikerrel. Nem pusztán cselekménysablon, hogy Tatjana és Ilon higgadt, becsületes, értékes, gyöngéd idősebb férjet kap. Így igazán megoldhatatlan a szerelem nélkül férjhez ment hősnők helyzete. Hála és megbecsülés fűzi őket férjeikhez, ezen csak erkölcsi súllyedés árán tehetnék túl magukat. Hasonló módon a lélekrajzot szolgáló közös motívum a férjhezmenetel körülményeinek és indokainak festése: félelem az egyedül maradástól, valamint Tatjana anyjának, illetve Ilon apjának unszolása, aminek nehéz ellenállni. Szinte bizonyosra vehető, hogy Tatjana V. fejezetbeli rémes álmának inspiráló hatására került a *Romhányiba* Ilon álma (III.43.), melyben holtnak látja magát. Anyegin blazirtságát, kihűlt szívét örökli a Párizsban időző Romhányi (I.12.), Anyegin módjára cserél szerepet a valamikor elhagyott nővel: „Reám most az ő múltja vár, /A régi kölcsön visszajár.” (III.34.) Ilonka sorsa is emlékeztet a Tatjanáéra és Gyulai a leírásokban is követi Puskit:

„Ilonka mind hiába várja
Romhányit, ki elhagyta már,
Búját, titkát magába zárja,
Lemond, remél és újra vár.
... A lépcsőn néha hallni véli
Az ifjú könnyű lépteit.” (I.38.)

³ WILLER József: Byron és a modern magyar eposz Győr é. n. 45—48. MORVAY Győző: Byron Magyarországon (Koeppel: Byron. Bp. 1913.)

⁴ RIEDL Frigyes: Gyulai Pál. Bp. 1911. 35.

⁵ BARTA János: Arany János és köre orosz irodalmi kapcsolatai. Helikon 1972. 2. 183.

⁶ ANGYAL Dávid: Gyulai Pál. Bp. 1912. 23—24.

⁷ Az ANYEGINt dolgozatunk témája miatt mindenütt Bérczy Károly fordításában idézzük.

Amit leginkább hasznosított Gyulai az *Anyegin*ből, méghozzá önálló módon, az a lelki folyamatokhoz simuló tájrajz (őszi képek), a mélabús modor, a vidéki társasági élet realiztikus megjelenítése, a hangulati telítettség, lemondásnak és bíráltnak, fájdalmas lírának és társadalmi elemzésnek sajátos ötvöződése. És ahogy Anyegin minden byronizmusa mellett is nemzeti jellegű és tanulságú karakter, úgy Romhányiban is, bár Anyegin leszármazottja, a nemzeti önszemlélet fontos mondandói fogalmazódnak meg. Gyulai az adott pillanatban Puskin modorában tudta legteljesebben kifejezni önmagát és korát, egyúttal irodalmunk nagykorúsodását igazolva a műforma meghonosításával.

II.

1.

A *Romhányi* 67 szellemében íródott,⁸ kétségtelen azonban, hogy hatnak benne ezzel ellentétes tendenciák is. Pessimista életszemlélete, csüggedt hanghordozása miatt inkább a kiegyezéses illúziókból való kijózanodás termékének látszik. Gyulai érzi, hogy a deáki „tett” nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de úgy véli, hogy nem azért, amiért az ellenzék támadja, a nemzeti függetlenséget feladó megalkuvásáért. Érzekelte a kiegyezés kudarcát, de ingerültté tették az ellenzék formális és magyarkodó, nem a reális helyzettel számoló gáncsai. Gyulai az emberi természetben, annak romlékonyságában keresi a bajok okát, karakterbeli felszínességben, önzésben, hiúságban. A máskor didaktikus s ezért optimista Gyulai már-már a reménytelenség foglya (II.8.). A művet belengő fáradt, mélabús hangulat is ebből ered, hogy az ember nem bizonyult alkalmasnak az előtte álló felemelő és értelmes feladatok elvégzésére, hogy a lehetőségek korlátozottsága és önnön gyengéink miatt szárnyaszegetté válnak legnemesebb ambícióink. Ily módon a *Romhányi* nem minősülhet a kiegyezés problémátlan és magabiztos dicsőítésének, sokkal inkább felelős számvetésnek a kor alapvető kérdéseivel.

2.

Gyulai szerint a kiegyezéssel megnyílt a zökkenőmentes fejlődés, a lehetőség szerint nemzeti jellegű polgárosodás perspektívája. Azért marasztalta el az ellenzékét, mert szerinte kellő körülmények nélkül, a maga felszínes, kurucos demagógiájával gátolta a nemzet előrehaladását a kívánt úton. Gyulai tehát támadja a 48-as párti megyei középnemességet, mely tömegbefolyású 48–49 emlékének kizsákmányolásával biztosítja. Támadja a kitartó munkára képtelen gondolkodást, a „hamarfy” politika képviselőit, akik azonnali eredményeket akarnak, s az első kudarcra megszállja „őket a bú-bánat” (IV.2.). Támadja az ellenzék szónokainak hatásvadász beszédeit (I.36.), a mindenáron és minden kérdésben való ellenzékiiséget (I.54.). A 48–49-es események megrajzolásában a baloldal negatív beállításához nagyban hozzájárult a kiegyezés utáni 48-as párt taszító hatása. Hiszen Romhányit és nemzedéktársait még hőssé formálhatta a szabadságharc, a 67 utáni ellenzék azonban meddő parlamenti csatározásaival valóban azt az utat járja majd be, amelyet Gyulai jósol meg számára: „Túl a képzelgők tört reményén, / Hol nincs már róza, csak tövis” (III.23.) — a dzsentrivé züllést és a lelépést a történelem színpadáról. Keserű tapasztalata szerint a másik oldalon is önzés és hiúság vegyül a hazaszeretethez (II.13.), így, bár jobb híján a kiegyezés híve, csalódottsága mindkét pártból való kiábrándulását jelzi.

Minden elfogultság ingerelte, különösen felbőszítette a hazaárulónak bélyegzett Görgei sorsa, hisz ebben is a 48-asok demagógiáját látta. A *Romhányi* a legtöbb ellenszenvet Görgei rehabilitálásával váltotta ki, a közvélemény Kossuth lebecsülését látta benne. Pedig Gyulai nem Kossuth érdemeit akarta kisebbíteni, hanem Görgeit és általában a magyar konzervativizmus tiszteletre méltó, de népszerűtlen képviselőit becsülni meg. A Görgei-ellenes hajszában bizonyos nemzeti hibák (hálátlanság, elbizakodottság, hiúság) tipikus megnyilvánulását látta (IV.22.). A *Gazdátlan levelek* koncepcióját veszi át, bár sajátos módon Görgei maga elnézőbb nála: „sorsának messze jövőre kiható balfordulataért a nép mindig csak egyeseket tehet felelőssé, — mivelhogy amely nemzet concrent énnül önmagára vetne, az saját nemzeti életének fonalát legott ketté szakítaná.”⁹ Gyulai elitéli a nemzet hiúságát és bűnbak-keresését, objektivitására és értékmentő aggodalmára azonban jellemző, hogy milyen ódai hangnemben szól Kossuthról:

⁸ TAMÁS Attila: A magyar verses regény és a műfaj néhány sajátja. Itk 1965. 313. HERMANN István Bevezetés. Gyulai Pál válogatott művei. Bp. 1956. I. köt. 49.

⁹ GÖRGEI Arthur: Gazdátlan levelek. Bp. 1905. (Második kiadás) 4–5.

„Ki jobbágságot eltörültél,
Kivivtál új törvényeket,
Vész közt kétségbe nem merültél
És lelkesítéd népedet,
Hogy védje, nem kímélve vérét,
A múlt s jövője kincseit,
Hős küzdelemnek nyerje bérét,
Ha gyáván vesz, mindent veszit...” (IV.21.)¹⁰

Az önkényes hazaárulónak nyilvánítás annál érzékenyebben éreinthette Gyulait, mivel a Bach-korszak irodalmi harcaiban őt is érték hasonló támadások. Az irodalom színvonalát féltő szigorú bírálatai miatt a korlátolt magyarkodás azt sütötte rá, hogy a bécsi kormány vele gyaláztatja a magyar irodalmat.

Igaza van Tamás Attilának, amikor *A délibábok hőiséhez* képest kevesebbre becsüli a *Romhányi* erkölcsi—eszmei tartalmát: „míg Arany László tragikus kényszerrel lát a kijózanulásban, s nyíltan kimutatja, hogy az emberi értékek feladásával jár együtt, addig Romhányi alakja azt hivatott példázni, hogy a mélyebb emberi tartalom és a realitások talaján mozgás (ebben az esetben: a megalkuvás) szervesen összefügg egymással.”¹¹ Romhányi figurája valóban az illúziók elvesztése után válik értékessé. Egyéniségének fejlődésében azonban van egy másik döntő mozzanat: a szabadságharcban való részvétel, a hazáért hozott áldozat az, ami komollyá és erkölcsileg mélyre formálja. Gyulai erkölcsi, karakterológiai szempontjaiból is adódik, hogy legkevesebbre a korteskedő, forradalmár Romhányit becsüli, legtöbbször a szabadságért, nemzeti függetlenségért vérét ontó honvédet, tehát nem a megalkuvót, az elveit feladót. Ilon kompromisszuma, szerelem nélküli házassága éppen a megalkuvás veszélyeit festi a magánélet síkján (I.53.) Ilon sohasem tudja igazi szerelemmel megszeretni Telegdit, Romhányit pedig a leánykori fellebbanás után akkor szereti meg igazán, amikor sebesült honvédként a kastélyba kerül (III. 36.). Ilonnak Romhányihoz fűződő szerelme Gyulai ragaszkodását fejezi ki a szabadságharc emlékéhez, férjhezmenetelhez és tisztelete Telegdi iránt a kényszerű megalkuvás példázata. Szükséges, sőt létfontosságú kompromisszumnak itéli Gyulai a kiegyezést, de lelkesedni nem tud érte, akárcsak Arany László, aki nem a szívből, hanem az észből következő elkerülhetetlen lépésnek tartotta. Ilonka szerelme és egész históriája miatt sem a diadalmasan berendezkedő uralkodó osztály rövidlátó biztonságérzetét sugallja a *Romhányi*, hiszen a nemzet sorsáért aggódo, tragédiáktól rettegő költő fájdalmas lírája lengi be.

Gyulai „eszmeiségének talán legállandóbb rétege a fejlődés evolúciós koncepciója”,¹² tehát a társadalmi forradalmat elítéli. Igaz, hogy amikor Romhányi „democrat alapon” nyugvó forradalmi agitációját elítéli, az új eszméknek azon szószólóra gondol, akik könnyelműségből, hiúságból, karrierizmusból csatlakoztak az ügyhöz (III.22.). Nem azonosítja magát Telegdivel sem (II.14.), aki Széchenyi álláspontjához csatlakozik, s így elgondolása szükségszerűen tér el a Gyulaieitől, aki az Eötvös—Csengery-féle „polgári társaság” hívének számított. Úgy érezte, hogy a nemzetnek szüksége van az arisztokrácia tekintélyére és anyagi erejére, becsülte is annak érdemes képviselőit, a születési előjogokról azonban gúnyosan szól (I.6.). Ostorozza a demokratákat is, akik szerint csak az „illik valóban kormánypadra”, aki nem nemes (I.15.). Gyulai rendi elfogultságoktól mentes demokratizmusát a nemzeti egység megőrzésére mozgósította.

Deák-párti létére is tisztában volt azzal, hogy a szabadságharc magasztos küzdelméhez képest milyen negatív kísérő jelenségei voltak a kiegyezésnek:

„Mily szenvedés és mily erények,
Most jobb sors s mennyi szennyes érdek,
Mily hívság, góg, bolond beszéd” (II.37.)

Bár az ellenzék szemében ő a hatalom birtokosa, a valóságban állandó védekezésre kényszerült a nemegyszer igazságtalan támadások miatt, a nagyhangú 48-asok ellenében kisebbségbe szorult: a nemzeti hibákat ostorozó költő nem is lehetett népszerű a nemesi—nemzeti önteltség, a kuruc-

¹⁰ Arra, hogy Gyulainál a *Romhányi* esetében milyen közel esik a költészet és a publicisztika, aligha találni bizonyítóbb erejű példát, hiszen az idézett rész utolsó sorai szinte szó szerint megegyeznek Gyulai híres politikai cikkének Kossuthra vonatkozó mondataival: „ő volt az, aki a jobbágság eltörlését diadalra juttatta, az 1848-i törvényeket kivívta, s a vész napjaiban kétségbe nem esve, lelkesítette nemzetét, hogy védje múltját és jövője kincseit, mert ha gyáván vesz, mindenét veszti.” (GYULAI Pál: Kossuth levele Deák halálakor. BSze. 1876. 176.—177.)

¹¹ TAMÁS A.: uo. 313.

¹² KOVÁCS Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből. Bp. 1963. 14.

kodó nagyotmondás korában. Gyulainak ez a népszerűtlensége és elszigeteltsége az okozója a Romhányi fáradt rezignációjának. (Tisztában volt az ellenzékkel szembeni és a Görgei rehabilitálásért folytatott harcának reménytelenségével, előre bukásra ítélettségével.¹³)

3.

Elemző társadalomábrázolás számára nem kedvez a műfaj, Gyulai így is éles szemű megfigyelője kora nemességének. Az Erdélyben megismert liberális, nemzeti szellemű arisztokráciáról szerzett kedvező benyomásai révén formálja meg Telegdi pozitív alakját, Romhányi apjának bemutatásában viszont a reformkori, hazafiatlan főnemesség bírálatát kapjuk (I.6.). Az ifjú Romhányi Párizsban könnyedén elfeledi Magyarországot, szalonhölgyek kegyéért versenyez, szórja a pénzt, párbajozik, botránnyokat okoz: „Külföldön akkor így leve / Ismertté a magyar neve.” (I.11.) A nemességet elfogadni és lelkesen becsülni a szabadságharcban hozott áldozatáért tartja érdemesnek (II.1.). Különösen hiteles a konzervatív párt 48–49-es dilemmájának bemutatása Telegdi vívódásán keresztül. „Önbizalmat s irányt veszít”-enek, mert sem a szabadságharc mellett, sem ellene nem tudnak egyértelműen fellépni. Hibáztatják ugyan Kossuth politikáját, de elítélik a bécsi kormány eljárását is. (*Három beteg* című hasonló témájú elbeszélésében a konzervatív Abonyi ugyanígy egyik félhez sem csatlakozhat, mert egyik a királyt támogatja, másik az országot.) Ugyancsak Telegdi érzelmei illusztrálják azt a folyamatot, melynek során 49 őszén a konzervatívok a vezetésből kiszorulván szembekerülnek a „jött-ment” Bachhal (II.20.). Gyulai a Bach-rendszer kárhözvitásában kérelmelhetlen, szenvedést, pusztulást lát az önkényuralom első hónapjaiban, nem idealizál, mint Kemény (I.2.). A társadalmi folyamatok tükröztetése szempontjából a legalaposabb képet 49 őszéről kapjuk: Gyulai személyes emlékei alapján adja a várkastély rajzát, ami itt látható, az az akkori egész magyarság helyzetére jellemző: a honfibu, a vitakozások, pesti hírek, hírlapok, levelek aggodalmas várása, a régi emlékek felemlegetése, a faluból fellátogató, most, a nemzet szerencsétlenségén kibékülő és együtt búsuló katolikus és református pap. A Bach-korszak életformájának egyik jellemző mozzanata, a megnövekedett vidéki társasági élet is belekerül a *Romhányi*ba: vendégek jönnek névnapra, vadászni, új hírt hallani, de zene, vígasság, tánc nélkül szüntelenül a politikáról folyik a szó (IV.4–7.). (1851-es *Szüreten* című versében hasonló képet fest ezen idő lehangolt társasági életéről.)

Egy ilyen összejövétel fejeződik be a Kossuth–Görgei vitával, s ezen a ponton szakad meg a mű. Előbb azonban egymás után megszólaltatva a társaság tagjait, Gyulai gondosan árnyalja a nemesség 49 utáni tagolódását. A szélsőjobboldali gróf Szigeti az őszalkotmányt dicséri, Telegdi szerint erősebb kormány által végrehajtott reform megelőzhetné volna a forradalmat, másvalaki gondolatok nélkül Széchenyit szajkózza. Az ifjú Geréb Kossuthot élte: „Vezessen Isten utadon, / Hogy mentsd meg, visszavár e hon!” (IV.13.) Gyulai szerint éppen Geréb véleménye a legártalmasabb, mert el akarja hitetni, hogy nem a túlerő győzött, hanem belső árulás okozta a bukást. (Amely gondolat — Kossuth visszavárásával, irreális remények ápolásával szinte nem akarja tudomásul venni a valóságos helyzetet.)

Gyulait szüntelenül nyugtalanította igazság és népszerűség ellentéte. (Lírájának is gyakran visszatérő témája: *A népszerűség* 1868.) A *Romhányi*ban keserű bírálatot mond a nemességről, mely a mély és felelős hazafiság helyett a külsőségekben megnyilvánuló, hangoskodó honszeretetet részesíti bámulatában, mint például a bársonyszürben, díszparipán kortesvezérnek öltözött Romhányit (I.9.). Ellenszenvvel figyel, hogy még mindig gyakran „feléled a megye” (IV.8.) hogy bármily csapások érik a nemzetet, semmi nem fojtathat el „pártszenvvedélyt és diktót” (IV.7.), hogy a választás úri sport „most úgy, mint régen”, mely veszéllyel és költséggel jár (I.25.),

A *Romhányi* magyarságát, nemzeti szempontjait többen hangsúlyozták: egyesek inkább kijelentésszerűen,¹⁴ mások *Romhányi*ban a magyar jellem előnyös és rossz tulajdonságainak szerencsés egyesítését látva.¹⁵ A döntő azonban nem ez, hanem bizonyos nemzetinek vélt hibák elleni harc és egy erkölcsileg tisztult, hagyományhű, de haladó nemzet eszménye.

¹³ Gyulai harcának meddő voltát jól dokumentálja egy korabeli cikk, amely azért hibáztatja, mert „védő ügyvédvé szegődik egy olyan embernek, akit kora elítélt. A költő a zúgó vihar ellen küzdhet, kiállhat a síkra a tömeggel, de győznie kell, különben nevétségessé válik. Gyulai Pál merészen kiállott a síkra, már többször tette és nem győzött: szerintünk nevétséges lett, mert a mai kor nem hiszi neki azt, amit mond. Lantot fogott és énekelni kezdé Görgei dicsőségét. A nemzet süket maradt Gyulai szavára, nem hallgatott rá, nem kellett és nem kell az ének. Gyulai Pál nem mentette meg Görgeit, — mert arra, hogy ezt megmentse, még Petőfi varázsa, Petőfi lángszava is gyöngé volna.” Gyulai Pál Imint költő. Függetlenség 1881. 357. sz. (dec. 28.)

¹⁴ GYOMLAY László: Gyulai Pál, mint költő. Bp. 1912.

¹⁵ SZANA Tamás: Gyulai Pál költeményei. Fővárosi Lapok 1869. 278. sz. (dec. 4.)

Gyulai számára a legmagasabbrendű érték a nemzet szolgálata. Azért tud azonosulni a szabadságharc honvédő harcával is, mert a honfiszellem megnyilvánulását látja benne (I.56.). Ilonka, aki „hallgat csak szívére”, lelkesedik a honvédek sikereiért, ami (bár bizonyos lefokozás van benne) Gyulai vonzalmáról árulkodik. A szerelmi történet ebben is túlmutat önmagán: a megbántott és elhagyott Ilonka a nemzetért életét kockáztató, a szenvedést is vállaló Romhányinak bocsát meg (II.28.). A nemzeti összefogás, a nemzeti egység a mű egyik fő eszméje. A bukás után Telegdi és a konzervatívok segítik, mentik egykori politikai ellenfeleiket (II.27.). A III. ének hitelesen mutatja be, hogy a „Pártok között kihalt az átok”, hogy „szolgálc” fűz össze mindenkit. Gyulai mély rokonszenvvel ír a nemzeti egység e rövid megvalósulásáról, de nem azért eleveníti fel a kort, amelyben „a kunyhót és a palotát / Egy fájdalom nyílalta át”, hogy nosztalgikus emlékezésével olvasóit elérzékenyítse, hanem hogy a kiegyezés utáni nemzedékeket a példa erejével mozgósítsa a nemzet előtt álló óriási feladatok elvégzéséhez szükséges összefogásra.

Ugyanígy korát igyekszik óvni azoktól a nemzetiékeknek vélt hibáktól, amelyek szerinte tévút hoz, bukáshoz vezetnek. Romhányi és Matild hiúságtól, sikervágytól hajtott politikai szereplése szinte jelképévé nő annak, amit Gyulai katasztrófával fenyegetőnek lát a múltban (Kossuth szerepe) és a jelenben (a 48-asok demagógiája). Ahogy Keménynél az önismerethez csak csalódásokon és bukásokon keresztül vezet út, éppúgy a *Romhányiban* is keserű igazságként hangzik el:

„Ha jobb dolgunk van, meg nem fértünk,
Hiúság- és viszálynak élünk,
S csak akkor csüggyünk igazán,
Ha tönkre tettük, a hazán.” (III.4.)

Ennyiben joggal látja Papp Ferenc a *Romhányiban* a tragikum szépségét: Romhányi csak a magánéleti és nemzeti megrázkódtatások hatására mélyül el.¹⁶ Gyulai tehát a „Nemesis fenyítő ujjá”-t látja a 49-es bukásban, amely arra int, hogy óvakodni kell az elbizakodottságtól, a frázisos hazafiságtól, s el kell jutni a nemzet bűnbak és bálvány nélküli tárgyilagos szemléletéig, alázatos szolgálatáig.

Nemzetszemlélete objektív idealista világnézetének megfelelően erkölcsi jellegű. Ostorozza a nemzet elfogultságát, állhatatlanságát, szószátyárságát (mindez nem valami faji meghatározottság, hanem a kortársi megyei—nemesis politika jellemzője), s a nemzetért hozott áldozatot emeli fel. A Kemény Zsigmond fölött tartott emlékbeszédében mondotta: „Hazafi becsvágyába kevés hiúság vegyült...” Ezt az eszményt fejezi ki az átnevelődött Romhányi, aki túrni, fáradni tanul és a csendes munkásság örömét keresi (III.26.). A hazának áldozott élet nem hiábavaló (II.7.), a legfőbb erkölcsi jó pedig: használni „annyit nemzetének / Amennyit kis körben lehet.” (III.23.). A halaszthatatlan polgári fejlődés szükségességét ismerte fel Gyulai, ezért szállt szembe a kardcsörtető hazafisággal és ezért (korántsem megalkuvásból) buzdított lankadatlan munkára, önzetlen szolgálatra.¹⁷ Úgy látta, hogy a függetlenség kérdésének előtérbe helyezése kerékkötője lehet a haladásnak az adott helyzetben. De tudta azt is, hogy a polgári átalakulásnak nemzeti jellegűnek kell lennie. Ezért igyekezett egységbe olvasztani a polgárerényeket a nemzeti ügy szolgálatával.

III.

1.

A valóságábrázolás mellett lényeges szerepük van a *Romhányiban* a szubjektív elemeknek, Gyulai egyénisége érvényesülésének. Életsorsának sok mozzanatát idézi meg, a Gernyeszeghez fűződő emlékek műbe szövése például többször megismétlődik (II.38., 39.). A boldogtalan szerelem sóvárgásának rajzába belejátszik a Pataki Emilia-szerelem reménytelensége, sokáig visszاسajgó sebe. A mű eddigi elemzői nyilván a két évtizedes távolság miatt hagyták figyelmen kívül ezt a tényezőt. Pedig az életrajzi háttérrel meggyőzhető bennünket Pataki Emilia további sorsa (egy előkelő, a szabadságharcban jelentős szerepet játszó fiatalemberbe, Latinovitsba szeretett bele, de az visszaélt érzelmeivel),¹⁸ valamint a néhány évvel később írt Vörösmarty-

¹⁶ PAPP Ferenc: Gyulai Pál. II. köt. Bp. 1941. 151.

¹⁷ Az *Egy képviselő emlékkönyvébe* (1869) című Gyulai-vers ugyanezt a gondolatot fejezi ki: „Jobban tudunk meghalni a hazáért, / Mint élni érte hűn, eszélyesen.”

¹⁸ PAPP F.: Gyulai Pál. I. köt. 232.

életrajz Vörösmartynak Perczel Etelkához fűződő megváltatlan, önfegyelmézzel leküzdött szerelmét nagy beleérzéssel rajzoló részei.¹⁹ A falusi csendes élet, az enyhítő magány utáni vágy (III.18.) a fáradt és lemondó költőt állítja elénk, akinek vigasztalansága a cselekményből és önnön lelkéből, sorsából egyaránt származik:

„Oh őszi fénynek enyhe napja,
Te vagy legkedvesb évszakom!
Szívem, a méla érzés rabja,
Hányszor merengett bájjadon!
... Hajh, életem úgyis mi más,
Mint kora őszi hervadás!” (III.2.)

Egyéniségének két oldala, harciassága és mélabúja nincs ellentétben egymással. Sőt, a szüntelen csatározásokba belefáradt ember szomorúsága vesz rajta erőt. Meddőnek érezhette küzdelmeit azért, mert pl. a Görgei-kérdésben be kellett látnia az eredménytelenséget és talán azért is, mert éppen ekkoriban, a 70-es évek elején sejtette meg először, hogy az idő, a történelem túlhaladt rajta.

2.

A *Romhányi* iróniája támadó kedvből és tehetetlenségből fakad. Iróniával beszél Romhányi apjáról vagy Bécs „bölcsességéről” 49-ben (I.1.). Szinte végig irónikus Romhányi fiatalságának bemutatása (I.9. 22.). Az írónak hőséhez való viszonyában van valami, ami az irónián túl is lekezelő, szinte gyerekessé degradáló: „Mint államférfi nem erős, / De küzd ám, mint szerelmi hős.” (I.15.) Iróniával adja vissza az ellenzéki sajtó pátoszát (IV.1.) s ily módon teszi nevetségessé a Romhányit üldöző zsandárokat. (Irónia, komikum, humor csak az I. és IV. énekben lelhető fel, tehát a szerelmi történetet nem érinti. Gyulai műve ebben is az *Anyegin*hez hasonlít, ellentétben a *Don Juannal*.) Gyulai rossz közérzete, elégedetlensége nyilatkozik meg mindebben. A hangulatiságban a tehetetlenség-ézés már támadó kedv nélkül jelenik meg.

3.

Az egész műre a halál gyakran visszatérő motívuma nyomja rá a bélyegét: az őszi tájképekben haladó természet, 49 harctéri pusztításai és a kivégzések, a beteljesületlen szerelmek meddősege, a halállal eljegyzett Ilon szenvedései. A III. ének végén a naplemente még csak távolról utal erre (40.), de a holdnak szemfedőhöz, a furulyaszónak síri dalhoz való hasonlítása (41.) már átmenetet képez Ilon álmához, melyben holtnak látja magát (43.). Reménytelenség és csüggedtség uralja a szerelmi történetet, ezért a legtöbb ilyesfajta részlet Ilon rajzához tartozik:

„Így volt ma is, a ködös este
Oly méla-bússá hangolá,
Érezte, fáradt lelke, teste,
Sejtelmek árnya száll reá.” (II.30.)

Reviczky Gyulainak ezt az „édesen zengő húr”-ját, „elégikus, mélabús dal”-át szerette a *Romhányiban*.²⁰ A szomorkás hangulatok kapcsolódnak politikai—közéleti témájú pontokhoz is: húrjain ilyenkor is megrezdül „Egy méla hang. Mért nyomjam el? / Habár tudom hiába zendül, / Rá nyájas visszhang nem felel.” (IV.19.) Itt tűnik ki Gyulai melankóliájának másik forrása: fájdalmasan egyedül van. Jól tudja, hogy szava elvész a többség zsvajában. Sőtér az *Udvarházzal* kapcsolatban mutatott rá, hogy az irányregényhez illő erélyes és bizakodó hangsúly helyett a nevelő szándék, a követendő program mit sem „tud elvenni az egész mű mélyeséges mélabújából”.²¹ A *Romhányi* mélabúja is az egész mű eszmeiségének végső mérlegét módosítja, a hangulati összetettség pedig (melankólia, gúny, pátosz, irónia, humor, stb.) a verses regény sajátos esztétikai egységének biztosítója.

¹⁹ Gyulai Pál válogatott művei. Bp. 1956. II. köt. 273.

²⁰ REVICZKY Gyula: Gyulai Pál lírája. A Hon 1881. 354. sz. (dec. 25.)

²¹ SÓTÉR István: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 328.

A Byron—Puskin-féle verses regényben eleve benne van az elbeszélő modor változtatásának, a nézőpont variálásának lehetősége, már csak a szerzői, lírai kitérések miatt is.²² A 12 soros strófyszerkezetet lehetőséget ad arra, hogy az elbeszélői álláspont egy versszakon belül többször is megváltozzon, s ezáltal az előadás friss, szökellő könnyedsége és tömörsége egyszerre valósul meg (I.29.) A gondolatok szeszélyes csapongása vonja maga után az éles hangnemműltásokat. Haynau és Bach uralmának felháborodott jellemzését váratlanul szakítja félbe: „De elég ebből immár ennyi, / Nem speech lesz ez a költemény”. (I.2.) Az éles kontraszt hatásos és ökonómikus eljárásnak bizonyul. Hatásos, mert pátozellenességével leüti az alaphangot és az olvasót állandó éberségre ösztönzi, ökonómikus, mert az európai és hazai politika perspektívájából késedelem nélkül vált vissza a szerzőre és témára. A következő versszakban a nézőpontváltás folyamatosabb módjára találunk példát:

„Felhők borongnak az ég boltján”

Ez még egy kicsit az előző sorra utal vissza: „Negyvenkilencnek ösze volt”, tehát konkrét és elvont jelentésű egyszerre.

„Ki sem pillant a vaksi hold”

Ebben a sorban a haza borús, kilátástalan állapota mellett túlsúlyra jut egy konkrét éjszaka látványa.

„Az est, az éj korom sötéte
Mintegy elbúni, szökni int;”

Itt már megszűnik a kettősség, sőt lassan az üldözési jelenetet készíti elő. Az előadásmód variációi a szerzői személyesség különböző közelítő és távolító tendenciáinak eredményeképpen részt vesznek a mű hangnembeli és hangulati sokszínűségének kialakításában.

IV.

Byronnál nincs egységes cselekmény, Puskin már objektív kompozíciót teremt, Gyulai novellisztikusan egyenesvonalút. A *Romhányi* kompozíciója három főszereplőre támaszkodik, ami Gyulai novelláiban is gyakori eljárás (*Három beteg, Fanni, Egyszerű történet*). Közéleti események és magánéleti szál szorosan összefonódnak: a pozsonyi országgyűlésről aggodalmasan megterő Csáth báró eleve borulatóbban ítéli meg lánya helyzetét, Ilonka Romhányit csak sebesült honvédtisztként szeretheti meg. Ezért nem érthetünk egyet Riedl Frigyes véleményével, aki szerint Ilon és Romhányi összehozása nincs kellőleg kiaknázva: „a cselekvénynek nem ad más fordulatot, mint valami egyszerűbb motívum adna, például, hogy a forradalom után egy közös barátjuknál találkozott volna Romhányi Ilonkával és férjével.”²³ Riedl nem veszi figyelembe, hogy Ilonka érzelmeinek feltámadását éppen a hosszas együttlét s az ápolás közben feltámadt részvét, a közellét magyarázza.

Gyulai in medias res kezdi a történetet, mint Puskin. Az első két ének hasonló felépítésű. Az I. az üldözéssel kezdődik, aztán rátér Romhányi ifjúságának, Ilonnal való kapcsolatának, Telegdi lánykérésének elbeszélésére, majd az ének végére az üldözéshez, az éjszakai jelenethez tér vissza. A II. ének Romhányi bújosásával és a Telegdi-kastélyhoz való eléréseével indul, de a II. versszakból ismét a múltból van szó: Ilonka és Telegdi házasságáról, a szabadságharc idején tanúsított viselkedésükről. Az ének Romhányi megtalálásával és azzal fejeződik be, hogy Telegdiék ápolásukba veszik. Tehát az első két énekben a jelen (üldözés és Telegdiékhez jutás) eseménysora öleli körül a múlt két fejezetét: az I. énekből visszatekintés Romhányi, a II. énekből Ilon sorsát viszi el az újabb találkozás pontjáig. Három cselekményszál találkozik itt: Romhányi sorsa, Ilon története, és az azzal est események.²⁴ Ez a szabályosság a III. énekel megszűnik. Ily módon az egész mű kompozíció és időszemlélet dolgában két eltérő félre oszlik. A második rész (III., IV. ének) már az elbizonytalanodás és perspektívatlanság miatt holtpont-ra juttatja a szervezeten induló cselekményt.

²² Gyulai novellisztikájában is kedveli az előadásmód változtatását: a *Nők a tükör előttben* több szubjektív kitérés van. A *vén színészen* a történetet elbeszélő Dávid gyakran hallgatóihoz fordul.

²³ RIEDL F.: uo. 35.—36.

²⁴ A két első ének hasonló felépítése sajátos szimmetriát jelent. Ha *e* az éjszakai üldözés több szakaszban elmondott egymásutántját jelenti (e_1, e_2, e_3, e_4), *M* pedig a múlt felidézését, az első ének Romhányival (M_R), a másodikban Ilonnal a középpontba (M_I), akkor a megegyező fel pítést így írhatjuk le: I: e_1, M_R, e_2 ; II: e_3, M_I, e_4 . A III. ének elejétől kezdve időrendi sorrendben követik egymást az események. Ezután végig jelen van a három főszereplő, az idő lassabban telik. (Hiszen az első két énekben a múlt elbeszélése tömörített volt.) A III. énekel megszűnik a megfigyelt összefüggés: III: e_5, e_6, e_7, \dots

Sokféle találgatásra adott alkalmat a *Romhányi* befejezetlensége. (Tény, hogy ezen kívül egyetlen művet hagyott félbe, *A fősvény halála* című genreképét.) Fennmaradt szóbeli nyilatkozata szerint a befejezésben Telegdiné megvallozza volna szerelmét, s mivel sem szerelméhez, sem hitvesi esküjéhez nem tud hűtlen lenni, nincs más kiút számára, mint a halál.²⁵ Ez a megoldás elő van készítve a műben:

„Mert érzi, nem sokáig bírja,
És iszonyúbb lesz majd a vég,
Balsejtés titkos könnyét sírja,
Elhagyta őt a föld s az ég.” (II.22.)

Az egész mű az elszalasztott lehetőségeket fájlalja (közéletben és magánéletben egyaránt), a jövátéhetetlenség kényszere katasztrófát jósol a befejezésben is. Az abbamaradást többféle módon indokolták a mű eddigi elemzői. Igaz, hogy a cselekmény nehezen megoldható csomóhoz jutott.²⁶ Erre mutat az események lelassulása: a IV. ének szinte nem is viszi előre a történetet, mintha a költő visszariadt volna a tragikus összeütközés kibonyolításától. Igaz, hogy Gyulai elfoglaltságai egyre kevesebb nyugodt, költői alkotásra alkalmas időt hagytak. Igaz, hogy a hosszúra nyúló epikus részek lírai átfűtését nem bírta erővel.²⁷ Szerepet játszhatott az is, hogy a 75-ös fűző a deáki liberalizmus végső eltorzításával kedvét szegte; nyilván ezért tartja Hermann Gyulai írói becsületessége bizonyítékának a befejezetlenséget.²⁸ A félbemaradás igazi oka azonban a kompozícióból és az időszemléletből hámozható ki. Hiányoznak a cselekményből a jövőre utaló mozzanatok: Gyulai a Bach-korszakban bizonyosnak hiszi elvei igazságát, de amikor mindennek a jövő útját kellene megszabnia, elbizonytalanodik. A közéletben nagyon is tudja, hogy miért és mi ellen kell küzdenie, a költészetben azonban, a jövőt illetően, úgy látszik, megérezte elégtelenségét és túlhaladottságát.

V.

A *Romhányi*ban romantika és realizmus összeszővődése figyelhető meg, ez utóbbi túlsúlyának jegyében. Ennek magyarázata: fiatalkori vadromantikus novellái után prózai epikájában a realizmus felé fejlődik, a romantikus lírára azonban jobbra hiányzott belőle a tehetség. A romantikus motívumok: ódai pátosz (a honvédekről szóló tiráda), érzélgős jelenetek (pl. Ilon vallomása Telegdinek III.49.) bele tudnak illeszkedni a fő tendenciájában antiromantikus műbe. A politikai meggondoláshól is veszélyesnek tartott szenvedélyesség, meg gondolatlanság, rajongás helyett a Gyulai által legtöbbször becsült önfegyelmzés, némán türt szenvedés példáit kapjuk Ilonban és az átnevelődött *Romhányi*ban. Romantika-ellenességének éle Jókai ellen irányul:

„Ha nagy csodás és szörnyű szép kell,
A Jókai regényét nyisd fel;
Én azt meg nem tanulhatnám,
Nincs hozzá sok phantasiám.” (II.36.)

Jókai és a romantika „csodás és szörnyű” esztétikai értékeivel Gyulai elsődleges élményforrásból származó életanyag által biztosított realizmusának prózaiságát állítja szembe: „Mit láttam, átéreztem, éltem, / Egyszerűn csak azt rajzolom.” Kétségtelen, hogy a *Romhányi*ban és érett szépprózájában (az *Úvarház* erdélyi, a *Glück—Szerencse úr* berlini, a *Nők a tükör előtt* párizsi miliője) csak olyan emberekről és környezetekről ír, amelyeket személyesen ismer. A *Romhányi*ban az arisztokraták neveltetésétől az erdélyi tájig, a szabadságharcotól a Bach-korszak vidéki társasági életéig mindenről saját megfigyelései alapján írhatott. Diszkrétén, de érvényesíti bizonyos testi, biológiai folyamatok rajzát is. Jól tudja (pl. Ilon esetében), hogy a lelki élet zavarainak, megrázkódtatásainak fizikai kísérőjelenségei vannak: láz, hideglelés, rosszullet, ájulás. Azzal, hogy *A délibábok* hőseiben olyan nyomatékkel emelte ki a főhős rajzának lélektani vonásait, az nyer bizonyítást, hogy jogosultnak érezte a lélektaniség igényét a verses regényben is.

A realista lélekábrázolás szándékát mutatja, hogy Gyulai *Romhányi* lelki fejlődésének magyarázatát származásában és neveltetésében keresi. A jellem átalakulásának finom jelzője, hogy a szabadságharcban való részvételre is először hiúsága sarkallja. A nagy fordulatot kelletlen indokolja a kudarcok megelőző sorozata, miután a nemzeti összefogás pátosza lehántja róla gyengeségeit, megtalálhatja a módját a haza áldozatos, hiúság nélküli szolgálatának (I.59.). Átnevelődése tehát nem Telegdi, a magyar konzervativizmus jótékony hatására játszódik le, mint eddigi elemzői vélték. Matildhoz való viszonya is igazolja, hogy a fordulatot a szabadságharc jelenti.

²⁵ PAPP F.: Gyulai Pál. II. köt. 168.

²⁶ ANGYAL D.: I. m. 142.

²⁷ SOMOGYI S.: I. m. 219.

²⁸ HERMANN I.: I. m. 49.

Jóval Világos előtt szakit Matilddal, aki egy tábornokot „kegyel”. Matild, mint aki önnön meghaladott énjéhez tartozik, nem is érdeklí a továbbiakban. A kijózanodott, sokat szenvedett Romhányi „szeles ifjúból férfi lett”, aki letiport, elvesztett hazáját tanulta meg komolyan, féltőn szeretni (III.4.). Telegdiéknél ismeri fel csödbe jutott életét. A haza kilátástalan állapota és Ilon iránt felébredő reménytelen, viszonzatlanok is látott szerelme letargiába juttatja. Jellemfejlődésének ezen a holtponjtján új élménykörök számára válik fogékonyá:

„Romhányi mostan él először
Magányban s nyugodt napokat,
Természet és szives családkör
Lelkének új-új tápot ad.” (III.18.)

A lehetőségek elszalasztásának, a politikai és magánéleti elvétésnek a tragikuma akkor válik nyilvánvalóvá előtte, amikor be kell látnia fiatalkori léha izgalmainak ürességét, azt, hogy soha nem volt boldog. Ősi kastélyába álmódja magát, boldog családjá körébe, ifjú feleségével, aki Ilonkához hasonlít. Az álombeli Ilonka azoknak a női erényeknek a képviselője, amelyek az anyához kapcsolódnak (önfeláldozás, hűség, gyöngédség), s abban a tágas szegletségében fogadja, „Hol egykor édes anyja élt”. Mindennek Gyulai kettős pszichológiai indoklását adja. Egyrészt az ágya fölött virrasztó Ilonka képe a betegben az anya emlékét kelthette fel, másrészt a boldog, idilli családi élet vágya részben anyjára való visszaemlékezéséhez, részben Ilonkához, mint elképzelt feleséghez kapcsolódik. Az igazi szerelem születését Gyulai nagy művészi tapintattal ehhez az álomképhez köti. Az is lélektanilag pontos megfigyelés, hogy ha valaki önmagát hibáztathatja boldogtalanságáért, akkor nem féltékenységre, hanem melabú lesz úrrá rajta. Ez magyarázza passzivitását, bénultságát, harcra, ostromra való képtelenségét is. Utolsó gesztusa már átnevelődését dokumentálja. A lobbanékony ifjúból érzékeny lelkiismeretű férfi lett, akit a Kossuth—Görgei vitában felháborít a nemzet igazságtalansága. Lélektanilag hihetően járja be azt az utat, melyet Gyulai a nemzetnek szán: a szájhős könnyelműségtől eljut az „eszélyes”, reálpolitikus hazafisáig.

Az I. ének második felében Ilon lélekrajza kerül előtérbe. Csalódása után Romhányi iránt szerelmet érez, de megbecsülést nem (I.40.). Értékkonfliktusából csak önnön értékcsökkenésének árán tud kiszabadulni, a szerelem nélküli férjhez menettel: „és pazarolja bája kincsét, / Melyet már többé nem becsült.” (I.40.) Ilonka tragédiájának ez a konfliktus az alapja. Tragikai vétsége a megalkuvás, már csak ezért sem lehet a *Romhányi* a megalkuvás fenntartások nélküli hirdetője.

A *Romhányi* realizmusa nemcsak a lélektani hitelesség követelményének tesz eleget, hanem a stilizáló általánosíthatóságnak is. Telegdi és Romhányi egyaránt boldogítani akarta Ilont, mégis pusztulásba sodorták. A nemzet üdvét akarta szolgálni a forradalmi és a konzervatív párt is. A nemzet számára a biztonságot a Béke-párt jelenthette volna, de a nemzet ehhez szívből vonzódni képtelen, rokonszenve a függetlenségi törekvéseké, a forradalomé, mely az adott helyzetben katasztrófával fenyeget. A műnek ez a cselekmény fölötti, legelvontabb jelentésszintje árnyalja Gyulai álláspontját: Ilon pusztulása azt sugallja, hogy a 48-as alapon való kiegyezés (Romhányi átnevelődése) elkésett, nem nyújt igazi megoldást, csak az eljátszott lehetőség melabúját keltheti fel.

Dávidházi Péter

GYULAI PÁL ROMHÁNYIJA: MŰFAJ ÉS ÉRTÉKELES*

A *Romhányi* poétikai elemzésekor a műfaj sajátosságaival való szembesítés, Gyulai kedvelt, elméletileg is kidolgozott módszere¹ kínálkozik rendező elvül. A verses regény² viszonylag kevés művet számlál, különös műfaj, általában a többszempontúságnak, az eszményekkel való teljes azonosulás fölhomlásának, a fönntartásosságának, az egységes és homogén értékrendszer megrendülésének és az értékpluralizmus vonzásának játékos, öniróniával telített, elegáns és könnyed műformája, mely kedveli a kesernyés humort, groteszk hatásokat, paródiát. Összetett, modern, polgári, s ha lehetséges ezt a sok vihart látott jelzőt pozitív vagy negatív előjel nélkül használni, urbánus műfaj, erre mutat például nosztalgikus vidékrajongása, s részben az is, hogy a legsikerültebb magyar verses regényt a Gyulaihoz képest urbánusabb neveltetésű és későbbi

* Elhangzott az ELTE Bölcsészettudományi Karán, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felolvasó ülésén, 1974. február 14-én.

¹ GYULAI PÁL: A költészet lényegéről. 1885. Emlékbeszéd. Bp. 1914. II. köt. 222—225. GYULAI PÁL: A tárcabeszélésekről. 1898. Emlékbeszéd. II. köt. 353. Vö. VOINOVICH Géza: Gyulai Pál. Bp. 1926. 15. és ANGYAL Dávid: Gyulai Pál. Bp. 1912. 58—59.

² A műfajról lásd TAMÁS Attila: A magyar verses regény és a műfaj néhány sajátossága. Itk 1965. 307. NÉMETH G. Béla: Mű és személyiség. Bp. 1970. 100—103. BARTA János: Arany János és köre orosz irodalmi kapcsolatai. Helikon 1972. 2. sz. 183.

generációhoz tartozó Arany László írta, s részben talán ezért is szerette a *Romhányit* Reviczky Gyula, jollehet ő Gyulai költészetét, annak egy szűk vonulatát kivéve, középszerűnek tartotta.³ A műfaj lényegét jól érzékeltetik jellemző költői eszközei: a felsorolászerű egymás mellé helyezés, mely különböző értékrendű szavakat állít egy szintre, mintha magasztos és alantas között csak látszólag volna távolság (*Romhányi* I.24. és 54., *A délibábok hőse* I.17. és II.10., *Don Juan* I.CXLVIII.); a fennkölt hangnem felé szárnyaló dikció azonnali visszarántása (*Romhányi* I.2., *A délibábok hőse* I.35.); az eposz műfajának ironikus, vagy általában a költői mesterségnek önironikus paródiája (*A délibábok hőse* II.5., *Anyegin* VII.55.). A műfaj sajátos jegyeinek három olyan sűrűsödési pontja van, mely alkalmas a *Romhányi* elemzésének tagolására: a *modalitás*, a *kompozíció* és a *metrika*.

A verses regények *modalitására*, tehát az elbeszélőnek mondandójához való viszonyára, a személyes felhangokból kialakuló kísérletre elsősorban a távolságtartás, distanciateremtés jellemző; például *A délibábok* hőisében megnyilatkozó három magatartásforma egyikével sem azonosul a költő *maradéktalanul*, noha hierarchiát teremt közöttük.⁴ Nemcsak a teljes érzelmi azonosulás idegen a műfajtól, hanem a tanító célszerű allegória, a nyílt, közvetlen didaxis, valamint, egy bizonyos határon túl, az ódai lelkesülés is; különösen pedig a tanítást és hevületet egyesítő hangnem, melyet Arany János „didactica ódá”-nak nevezett.⁵ A *Romhányi*ban is nemegyszer tanúi vagyunk az emelkedő hang visszafogásának, mégis, szeretett eszményeinek közelébe érve Gyulai föladata a distanciát. A szakirodalomban elismerésként hangzik el, hogy a IV. ének vitajelenetében „a haragos, sápadt arcú Romhányi kifakadásában költőnk lelkéből fakadó szavak dörögnek”, s hogy Kossuthot és Görgeyt a költő „tanulmányokkal fölerő strófákkal jellemezte”,⁶ a műfaj szemszögéből azonban kétes értékű dicséret ez. A verses regény szelleméhez közelebb marad Arany László, aki (valószínűleg ugyanezt) az áruló-problémát szenvtelenül könnyed hangon, a metszően szarkasztikus bírálatot az ártatlan ömirónia szándékoltan áttetsző leplebe burkolva szövi elbeszélésébe (I.54. és főként I.61.). A közvetlen didaxis irányába mutat Gyulai heves válaszcikke a verses regény Görgey-képét ért támadásokra és Imre László lényeges filológiai felfedezése: Gyulai egyik politikai cikkének és a *Romhányi* vitajelenetének szövetségű érintkezési pontja van. Igaz, a *Bolond Istók* második énekében is megszólal egy pillanatra az ódai hang, de nem közvetlen didaxissal párosulva, hanem, mintha mindegy volna, hallják-e vagy sem; megakadályozhatatlanul kiszakadó *vallomásként*. Arany Lászlónál pedig az írónia nem kíméli már az előző nemzedék didaxisának egyik legfontosabb, noha már náluk gyöngülésnek indult nagy hagyományú tartópillérét, a történelmi igazságosságba vetett hitét, transzcendens forrásból táplálkozó, a reformkortól öröklött biztosságérzetét sem: „Hanem remélt is ám: szent akarat / — Így olvasás versben — sikert arat.” (I.15.), „Hiszem, mond, hogy van egy osztó igazság / S célt ér, kibén volt hűség, szív, erő; (...) Balázs, magát ringatva, így hevüle.” (II.28. — 29.). Gyulai erre nem volt, nem lehetett képes: a distancia föladata, a fönttartás nélküli, lelkes odafordulás, a vállalt egyneműség és allegorikus tanító célszót korántsem véletlen a *Romhányi*ban: szerzőjének művészetfölfogásával, alkatával, világképeivel függ össze.

A verses regények írói általában *így tesznek*, mintha nem hinnének a világ megjavíthatóságában s a művészt társadalmi funkciójában; a merő kedvtelésből rögtönzött mű s a könnyed felelőtlenség *látszatát* teremtik meg, ahogyan azt például Arany János egyetlen mozdulattal pompásan megteremti a *Bolond Istók* első sorában. Gyulai ezzel szemben mélységesen meg volt győződve arról, hogy a művészek „az élet fenkölt magyarázóit s mély részvétű vigasztalóit”⁸ s a művészetnek a nemzetet kell szolgálnia. Ezzel összefügg, hogy bár az elsődleges kritikai szempont nála az esztétikai, s noha a műből szenvtelenül kiváló erkölcsi tanítást még Tompa költészetében is kifogásolta,⁹ az esztétikai szempontot rendszerint etikaival is kiegészíti. S a verses regény sajátos modalitásával kevésbé összehangzó mozzanatok sorát még eggyel, mind között a legfontosabbal folytathatjuk. Gyulai, bár súlyos hiba volna egysíkú, érzékletlenül problémamentes egyéniségnek elképzelnünk, egyneműbb volt barátjánál, Arany Jánosnál. Aranyt vonzotta a „tragikus—ironikus életerés kifejezése”, „kötelezővé fogadott ideológiája viszont ennek az életerésnek morális—humoros feloldását diktálta”. Érezte, hogy azok „a metafizikai értékek s azok a történetbölcseleti elvek, amelyek az embernek addigi biztonságát megadták, addigi rendjét szabályozták, semmisnek bizonyultak, meginogtak”. Ugyanakkor az „ellentmondást és bizonytalanságot óvakodik akarati módon, a valóság ellenére teremtett monizmus-

³ REVICZKY Gyula: Gyulai Pál írása. A Hon. 19. évf. 354. sz. 1881. december 25.

⁴ NÉMETH G. Béla: Mű és személyiség. 98—99. 108. Túrelmetlen és késlekedő felszabad. Bp. 1971. 195—196.

⁵ ARANY János: Széptani jegyzetek. Arany János összes művei. X. köt. Bp. 1962. 556.

⁶ GYOMLAY László: Gyulai Pál mint költő. Bp. 1912. 106. ill. VOINOVICH Géza: Gyulai Pál. 11.

⁷ GYULAI Pál: Az „Egyetértés” és „Ellenőr”-nek. 1874. Gyulai Pál: Bírálótok, cikkek, tanulmányok. Bp. 1961. 195—197.

⁸ GYULAI Pál: A költészet lényegéről. 1885. Emlékbeszéd. II. köt. 227—228.

⁹ GYULAI Pál: Szépirodalmi Szemle. Kritikai dolgozatok. Bp. 1908. 153—154. I. még GYULAI Pál: Színgyeti és újabb színművel. Dramaturgiai dolgozatok. I—II. köt. Bp. 1908. II. köt. 426. Erről a kérdéstről részletesen GYULAI Pál: Művészet és erkölcs. 1887. Emlékbeszéd. II. köt. 242—253.

sal elfődni, legyőzni. De tartózkodik a totális, egyértelmű eszményfosztástól, eszménytagadás-tól is.” „... lappangó romantikája, gyötrő ambivalenciái tették érzékennyé Byronra”.¹⁰ Gyulai-ban nem éltek ennyire ellentétes erők, vagy ha igen, nem az ambivalenciára jellemző, közel egyenlő megosztásban. S a jelek szerint benne sohasem rendültek meg igazán az öröklött eszmények, hanem — s ez eléggé mostoha éghajlat az önirónia számára — haláláig tagadón; és elégségesek maradtak számára; felesége és gyermekei halálát, Jóbéhoz méltán hasonlított életét átkozódás és megtöretés nélkül élte végig. A mást kívánó természetre, másfelé tartó belső igazságokra erőszakolt egyneműsítést, „a valóság ellenére teremtet monizmust”, kifejezetten elutasította,¹¹ de a „kötelezővé fogadott ideológia” és a belső feltételek nála természetesen összhangban voltak, mint barátjánál. Még olyan „vivódó” költeményeiben is, mint a kitűnő *Horatius olvasásakor*, a harmónia belső túlereje győz a diszharmonia vonzásán, a mélyebbről föltörő állítás az esetleges adoptálás gondolatával szemügyre vett, külső forrásból származó tagadáson; míg Aranynál a mélyebbről föltörő diszharmonia belső erejével (túlerejével?) szemben kellene a „kötelezővé fogadott ideológia” harmóniájának győznie, az emberi szövetben hordott tagadást kellene az adoptált (bár kisebbségben s erős vágy formájában benne is élő) állításnak lebírnia. Gyulai küzdolme, mert szerencsésebb erőmegosztású: könnyebb; Aranyé, mert sokszor eleve kilátástalan: heroikusabb. Jellemző, hogy Gyulai, bármennyire tisztelte Keményt, ki *Romhányi* járára is hatással volt (lásd például I.53.), annak világképével sosem tudott megbékélni, nem tudta elfogadni, hogy az élet, úgymond, „csakugyan ilyen”.¹² Megérezte, hogy Kemény ideológiájuknak egyik legátfogóbb, hallgatólagosan elfogadott alaptételét, hogy ti. a végső szemléleti egésznek mindenáron pozitív előjelűnek kell lennie, elvetette, s csöndes ellenállóként megtagadta, hogy a végső szemléleti egész előjelét *előre*, érzelmi vagy akarati módon meghatározza. Kemény „a ledöntött eszmények helyébe csak a kételkedő kérlelhetetlen észt ülteti”, s szerinte nemcsak azt mutatja meg, hogy „minő ellenkezésben van az élet eszményeinkkel”, hanem azt sugallja, „hogy mindennek így kell lennie, eszményeink is ugyanazon eredményt szülnék, vagy még rosszabbat”.¹³ Gyulai *képtelen elfogadni*, hogy a létezés végösszegzésben diszharmonikus lehet: létélménye másféle meggyőződést értelt meg benne. A világnézet egyik forrása és determinálója (méghezozzá talán legautentikusabb s legkevésbé önkényes determinálója) a személyes főhangú, idioszinkratikus árnyalatú, csak ránk jellemző létélmény, mely, mint Gyulai esetében, egyéni sorsunktól részben függetlenedhet: a világnézet alkati vonzódás kérdése is. A *Romhányit* Gyulai nem bírta kétellyel és ambivalenciával; szilárdabban pozitív előjelű, egységesebb, homogénebb létélménye előbb-utóbb szétvetette a műfaj követelte többszemponthusi burkát. S ezt a törést megjósolják már a mű nagyszerű első versszakának hajszárlépedésai is. Az ambivalensebb, heterogénebb, labilisabb Aranyt az elkeseredés el tudta vinni az „...én uram isten! / Csak rajta! hadd lám: mire megyünk ketten”-ig, *A nagyidai cigányokig*; a *Romhányi* első versszakában az izgalmasabb többértelmű jelentérendszer egyik lehetséges értelmezéseként már-már eljutnánk 1849 tragikus—ironikus szemléletéig, a keserű, erkölcs ellen lázadó öngúnyig, a második versszak első sora („Így gondolá Bécs bölcsessége”) azonban az ellentábor rövidlátóan gúnyos nézőpontjának tudja be az imént festett képet: a tragikus—ironikus látásmódot Gyulai nem vállalja, a világképet alapjaiban megingató teljes dezilúzióig — s ez nem értékítélet — ő sosem jut el. A Gyulai írói terveit tartalmazó, 1850—1860-as évekből fennmaradt kéziratoss jegyzetkönyvben levő „E hiú füst...” kezdetű négysoros, mely a *Romhányi* első versszakának már-már megvalósuló szemléletét valósítja meg, jellemző módon tervei közt maradt, nem írt belőle költeményt, s bár így önmagában sem csonka, sohasem adta ki. Az egyéni lázongás mindvégig megvetendő dolog volt számára. Egyetlen egyszer tört föl belőle az átkozódás, s ezt is jegyzetkönyvében őrizte, noha kiadott művei közt kevés van, mely lélektani szempontból ennyire jellemző volna rá: ámulva néz a benne fölbukkanó ismeretlen emberbe, s azonnal mozgósítja világnézetét annak megfegyvelésére: „Mért lángolsz szív ádáz gyűlöletben, / Ajkamon miért e szörnyű átok, / Mért lón az ég oly sötét fölöttem, / Hogy egy halvány csillagot se látok. / Csillapulj le szívem lázadt vére, / Minden kincséd örvényekre jut, / A gyűlölet sötét bűnök bére / S átkozódn minden gyáva tud.” Byron költészetét tisztelte ugyan, ám alkatuk, világképük különbözőségével ifjúkora óta tisztában volt, s a byroni életmű szerinte kételyével, cinizmusával és iróniájával a kopár tagadás költészete, melynek nincs hite, eszménye és vigasza.¹⁴ Byron sosem állt hozzá olyan közel, mint Aranyhoz, s nem is szerette ő olyan rajongón, mint például

¹⁰ NÉMETH G. Béla: Előszó. Az el nem ért bizonyosság. Bp. 1972. 10—11. Túrelmetlen és késképedő felszázad. 77, ill. 68. L. még 67, 79—83. és Jegyzetek Arany János összes műveinek XI. kötetehez. Bp. 1968. 670.

¹¹ GYULAI Pál: Sulyánszky Antal vallásos költeményei. 1853. Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. Bp. 1927. 16—17.

¹² GYULAI Pál: Kemény Zsigmond regényei és beszélei. 1854. Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. 36.

¹³ I. m. 33—34.

¹⁴ Byronhoz való viszonyáról: GYULAI Pál: Kolozsvári level k. 1844. Bírálótok, cikkek, tanulmányok. 416—417.; GYULAI Pál: Szépirodalmi Szemle 1855. Kritikai dolgozatok. 196—200. GYULAI Pál: A költészet lényegéről. 1885. Emlékbeszéd. II. köt. 227.

ismerősei közül a fiatal Bérczy Károly.¹⁵ S a *Romhányira* Byronnál erősebben ható Puskin sem volt hozzá sokkal közelebb: Puskin verses regénye, írja, akár „a gyöngy: fényes és drága, egyszerűsége azonban halálos betegség terménye.”¹⁶ Joggal írhatták, hogy „Gyulait egész világ választja el *Anyegin* költőjétől”.¹⁷ Gyulai hite egyneműbb, rendületlenebb, természetével összehangzóbb volt a műfaj mestereinél, ezért is történhetett meg, hogy főhőse, érlelődésével párhuzamosan, egyre közelebb került a narrátorhoz, a distancia csökkenése az ironia lehetőségét mindjobban fölemészítette: az ő kezén a sokszempontú és távolságot tartó modalitás, bár a nézőpont változtatásának szép példáival is találkozunk a műben (III. 18–41.), fő tendenciájában egyre inkább az egyszempontúság és azonosulás felé tartott.

A verses regények *kompozícióját* általában különböző fajtájú kitérők központoszák. „The regularity of my design / Forbids all wandering as the worst of sinning” — mondja nagykomolyan Byron a *Don Juan* elején (I.VII.), s azután kitérők egész sora következnek: Macaulay szerint két nagy verses regénye mögött nincs is szerkezeti terv, akármeddig folytatható: s bármelyik pontjukon befejezhető. Gyulai azonban a *Childe Harold* kapcsán mélyen egyetértett Villemain nézetével, amely szerint mindez a dekadenciával magyarázandó: „az izlés és lángész hanyatlására mutat: a kompozíció hiánya”,¹⁸ s az élmény nagyságával méretarányos, szoros és következetes szerkezet kritikái munkásságában, részben Arany János hatására, mindvégig domináns szempont. A regény is annál értékesebb, vélte ő, minél többet olvaszt magába a dráma feszes, egyre növekvő érdekű kompozíciójából. Ennek megfelelően zártabb kiképzésű, koncentráltabb főlépítésű, a cselekmény szempontjából koherensebb, klasszicizáltabb verses regényt ír Byronnál (az első két ének például szinte szabályosan „keretes” elbeszélés), és a fokozódás szempontjából drámaibb főlépítésű: a légkör egyre feszültebb, súlyosabb. Műve közelebb áll Puskinéhoz akinél a látszólagos szeszélyesség mögött átgondolt szerkezet búvik meg, melyet a kitérők nem veszélyeztethetnek, mert maguk is annak részei. A kitérők tematikai sajátosságait tekintve azonban a *Romhányi* eltér Puskin művétől: az *Anyegin* kitérői, mint Papp Ferenc kimutatta, a cselekményhez tematikailag szervesen kapcsolódnak (pl. IV. 46.), míg Gyulainál „mindig benső kapcsolatban maradnak a költői tárggyal”. És jegyzi meg Papp Ferenc, maga is kissé klasszicizált izlés jegyében, bár fontos helyet kap itt a líra, „mégis inkább csak művészi díszül vagy a költői hatás eszközeül szolgál. Tőle távol volt az a romantikus gondolat, mely a lényegyet a mellékesért áldozta volna fel.”¹⁹ Így a Gyulai-fölfogta verses regényben esztétikai csorba, ami Byronnál nem volna az, a cselekmény sokat emlegetett IV. énekből lefékeződése s az addigi kitérőknél árulkodóan hosszabbra nyúlt Kossuth—Görgey értékelés (IV. 19—22.). S maga a befejezetlenség is, mely a Byron-féle verses regényen nem sokat ront, itt végzetes. Van ugyan irodalomtörténeti példa arra is, hogy egy mű olyan szerencsés ponton szakad meg, hogy teljesnek ható, koherens és zárt szerkezetet, organikus egységű remekművet hagy hátra, például Gyulai egyik szeretett költőjének, Kölcseynek *Szonái* című töredéke; a *Romhányi* esetében a hiányos cselekmény, melynek tervét a kortársak megoszló nyilatkozatai alapján téve énekre becsülhetjük, esztétikailag is csonka művet hoz létre. Az a vélekedés,²⁰ hogy mégis teljessé teszi a társadalmi átalakulás maradéktalan fölmutatása, nyilvánvalóan téves: a mű társadalmi aspektusát összetéveszti magával a művel, a parafrázisban úgy-ahogy visszaadható részt a parafrázisban nagyrészt elsikkadó egészszel, az absztrakciót a megbontás előtti teljességgel, s azt a jellegzetes hibát követi el, melyet a természettudományos absztrakciók filozófiai természetét vizsgáló A. N. Whitehead a rossz helyen alkalmazott konkrét teljesség tévedésének (the fallacy of misplaced concreteness) nevezett.²¹ A *Romhányi*, Gyulai egyetlen olyan költeménye, mely töredékben maradt, kétségtelenül hiányos. Sokféleképp találgatták, miért is kellett befejezetlenül maradnia: ez a kérdés a mű értékeléséhez igen fontos, ám megválaszolása előtt a műfaj még egy alapvető sajátosságát kell megvizsgálnunk: a *metrikai* főlépítést.

Gyulai kortársáról, Tennysonról egy jelentős kritikus három tulajdonsága alapján állapította meg, hogy nagy epikus költő: bőség, változatosság és tökéletes költői mesterségtudás (abundance, variety, and complete competence).²² Gyulai maga is elismeréssel szolt Arany sokszínűségéről, akinél „egy genialis szellem gazdag és változatos nyilatkozataival találkozunk...”, kinek „tökéletes hatalam van a nyelv és ritmus”, „a kritikusok bátran eljáratnak hozzá iskolába, kivált ha verstant írnak.”²³ Míg Aranynak legyözendő belső akadályt jelentett a belső megosz-

¹⁵ BÉRCZY Károly levele Gyulaihoz: Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961. 91.

¹⁶ GYULAI Pál: *Anyegin Eugén*. 1866. Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 97. Vö. PAPP Ferenc: Gyulai Pál. II. köt. Bp. 1941. 165–166.

¹⁷ PAPP Ferenc: Gyulai Pál. II. köt. 165.

¹⁸ GYULAI Pál: Lord Byron és Rutilius. 1872. 562., 563.

¹⁹ PAPP Ferenc: Gyulai Pál. II. köt. 164–166.

²⁰ KOZMA Andor: Gyulai Pál az ember és a költő. Bp. 1923. 21–22.

²¹ A. N. WHITEHEAD: Science and the Modern World. Harmondsworth. 1938. 63–66., 71–75. Vö.: A. H. JOHNSON: *White head's Theory of Reality*. New York. 1962. 150–151.

²² T. S. ELIOT: In *Memoriam*. Selected Essays. London. 1951. 328. L. még 330–333. és főleg 337.

²³ GYULAI Pál: Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. 13. GYULAI Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. 239. Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok. 128.

tottság a lírai egység megteremtésében, az epikai változatosság létrehozásához talán egyenesen „jól jött” neki; az epika szinte kívánja, hogy a költőben legyen valami a *nil humani a me alienum puto* átfogó alkatából. Gyulai, említettük, alkatilag is egyneműbb volt, még fontosabb azonban a költői leleményesség viszonylagos gyöngesége, mely hosszabb mű esetében szembeötlőbben ütközik ki. Korán észrevették, hogy „fantáziája inkább lírai, mint epikai” és „szókincese és lírai motívumai (merő ellentétben barátjával, Arannyal) aránylag szűkkörűek”, hogy a *Romhányi*, „leleménye szegényes” és költője „nem is tűnik ki valami különös, leleményes fantáziával”, vagy, egy későbbi elemző kemény szavával, „nagyobb verskompozíciókhoz érzéke nincs”.²⁴ Az ugyan kérdéses, hogy Gyulai nyelve általában szegényes lenne; jegyzetkönyvében archaikus és népies erdélyi szavakat gyűjtött novelláihoz; *költői* nyelve azonban ilyen hosszú vállalkozáshoz, mint a *Romhányi*, nem elég plasztikus, erőteljes és hajlékony, s bár például a Reviczkytól dicsért „zeptemberi hangulatok” pasztell színekből komponált részleteinél valóban igen szép, bizonyos idő után meg-megtakul. A verses regény különösen igényelné nyelv és verselés fölüeny biztoságú kezelését, hiszen itt az improvizáció illúzióját szokták keltetni, azt bizonyítandó, hogy a költő az ének továbbszövéseben szeszélyeinek enged s mégis minden sikerül neki. Jellembeli súlyosságával magyarázták, hogy Gyulai nem képes verses regényében a könnyed, játékos eleganciára;²⁵ teljesebb a kép, ha hozzátesszük, költői tehetségének természetében is inkább másfajta feladatok lehetőségei szunnyadtak. Mindez jól látható a *Romhányi* metrikai fölépítésén. Az alkalomra rögtönzött strófa valóban szellemes; a Himfy-strófa sorszáma és rímképlete négyes és ötödféles *jambikus* sorokkal módosítva variációkban gazdag lehetőséget nyújt ritmikai játékokra, s az első nyolc sorban soronként, a második négyben kétsoronként váltakozó nő- és hímrímek kellemes vibrálást hoznak létre. A rímet és időmértéket kombináló nyugati versrendszer tulajdonképpen egy kötelező szabályt ismer: míg a sorbelseji lábak váltakozhatnak (leggyakrabban spondeusszal, ritkábban, mint helyenként a *Boland Istótkban*, anapesztussal vagy chorijambussal), az utolsó egész versláb (esetünkben jambus) lényeges, hogy „hibátlan legyen, mert csak így maradhat határozott jellemű lejtés benyomása a ritmusérzék emlékezetében.”²⁶ Gyulai sokszor eltért ettől, anélkül, hogy szabálysértéseinek művészi funkciójáról meggyőzne, pl: „És udvarlója mily nagy számmal /.../ S bár szóba hozzák akárhánnyal” (I. 17.). Itt (s még I. 41., 43., 44., 49., 51., 53., II. 3., 12., 19., 21., 22., 24., 27., 30., 33., 36., III. 2., 4., 5., 7., 10., 13., 14., 25., 42., 43., 45., 49., 50., IV. 2., 5., 10–12., 18., 20., 22., 23.) mindkét sor utolsó teljes lába spondeusz. Ez még apró hiba, kivált ott megengedhető, ahol erős ritmikájú sorok fogják közre (bár a legkényesebb ritmikai ponton való lefekeződés nemegyszer az amúgy sem eléggé határozott rímre irányítja a figyelmet. Ott lesz végképp elfogadhatatlan a metrika, ahol egymásra rímelő sorok utolsó teljes lábai egymástól eltérőek: jambusnak kellene spondeuszra rímelnit, vagy, ami még rosszabb, spondeusznak jambusra. Ezt már — kivált hímrím esetén — azok a sorok is nehezen bírják el, melyek időmértékesen is, hangsúlyosan is ritmizálhatók: bántó fáziseltolódás töri meg ilyenkor a verselést. Spondeuszra rímeltetett jambus: „Kedvére mulat, a pénz szórja, /.../ Száz évbe, bajba bésodorja” (I. 11.); jambusra rímeltetett spondeusz: „Mint jó gazdát, jó földesúrt, / S ő mit sem tett, mi szemet szúrt” (II. 18.) Ez a két hiba ritkábban s okkal alkalmazva külön jelentést hordozó leleménnyé minősülhetne át, mint például amikor két jambikus összehatású sor között spondeuszból és chorijambusból épít méltóságteljes lassúságot s könnyed mozgásképzetet egyaránt fölidéző sort: „Báronyszúrban, *diszparipáján*” (I. 9.). A főnti probléma azonban lépten-nyomon előfordul (I. 6., 9., 16., 25., 39., 43., 45., 46., 48., 50., 52.—55., II. 1.—4., 6., 7., 10., 11., 13., 15., 16., 23., 25., 27., 28., 35., 38., 39., III. 1., 4., 6.—12., 14.—17., 19.—34., 37., 39., 41., 43., 44., 47.—49., IV. 2.—8., 10.—13., 16.—23.). S kizárt dolog, hogy *későbbi* szabályt olvassunk itt Gyulai fejére anakronisztikusan; hiszen már a technikai készültséget mindig fontosnak tartó²⁷ Arany János is hasonló vétségben marasztalja el Szász Gerő hangszűlyos verselését: „Ellenben méltó kifogás alá esik a rímet. Már Kazinczy észrevette, hogy nincs süketebb rím, mint a melynek önhangzói különböznek, akár az által, hogy rövidnek hosszú a megfelelő, akár hogy egészen más betűből állnak. És pedig a rövid nem csak úgy lesz felemássá, ha párja *ékezett*, például, ha a-nak á felel vissza, hanem az által is, ha torlás (positio) hosszítja meg. E szabály nem önkényes felvétel, melyet tetszés szerint mellőzhetni lehessen, hanem a rhythmus-érzék követeli. Szerzőnk legkevésbé törődik ezzel.”²⁸ Sajnos Gyulai, sok feddhetetlen ritmikájú és szép rímelésű rövid lírai költemény szerzője, szintén nem törődik itt ezzel eleget. A verses regényeknek különben egyik legszemlelesebb fogása a rímkényszer paródiája, melyet, mintegy a fűzfapoéta maszkjában Byron is (*Don Juan*

²⁴ ANGYAL Dávid: Gyulai Pál. 37. RIEDL Frigyes: Gyulai Pál. Bp. 1911. 33. KÉKI Lajos: A magyar verses elbeszélő költészet a XIX. század második felében. It 1912. 299. GYOMLAY László: Gyulai Pál mint költő. 104. SOMOGYI Sándor: Gyulai Pál. A magyar irodalom története. Szerkesztette Sötér István. Bp. 1965. IV. köt. 218.

²⁵ RIEDL Frigyes: Gyulai Pál. 35.

²⁶ HORVÁTH János: Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969. 101.

²⁷ Vö. pl. Arany János Összes Művei. XI. köt. 191, 205, 463.

²⁸ I. m. 151. (Szász Gerő költeményei) L. hasonló észrevételre uo.: 120. (Bulcsu Károly költeményei).

I. LXXXIV.), Arany is (*Bolond Istók* I. 71., I. 117.) mesterien eljátszik a versfaragás egyéb kínjainak kifigurázásával összhangban (*Bolond Istók* I. 1., I. 5.—6.—7., II. 18.). A *Romhányi*ban viszont *szándékolatlanul* erőltetett rimek fordulnak elő. Technikai szempontból nem hasonlítható *A délibábok hősé*hez sem; annak nemcsak strófaszervezete azonos Babits négy évtizeddel későbbi költeményével (*Hadjárat a semmibe*), hanem nagyvonalú s mégis szuggesztív ritmikája is: sor belsejében szívesen alkalmaz egy-egy spondeuszt; az utolsó láb tisztaságát akár inverzió árán is fölntartja: „S a vak düh már bosszút is állni fáradt”, (I. 57.); kitűnő rimelése hol a groteszk hatást fokozza: „S míg Csák végső lehelletét kihörgi, / Függyön lehull s a színház tapsba tör ki” (I. 50.), hol különös zeneiségű, disszonánsan harmonikus hanghatást ér el: „Nincs semmi nyílt zaj, nem válik ki hang, / Csak a rovarvilág zsummog, zszibong” (I. 34.). Költői nyelv, ritmika és rimelés tekintetében a *Romhányi* elmarad a *Bolond Istók* mögött is, *A délibábok hőse* mögött is.

A megírása óta eltelt több mint száz esztendőben a *Romhányi* végletesen eltérő értékítéleteket váltott ki: valahányszor új szempont került a *másik* serpenyőbe, a mérleg mindannyiszor más értéket állapított meg. Részben érthető is ez: a mű, amennyiben empirikus tény, kimeríthetetlen: az elemzési szempont a vizsgálódó számára a mű egy aspektusát teszi hozzáférhetővé. S ha a különböző aspektusok nem is egyformán jellemzőek az illető műre, s ha sikerült is a legautentikusabb aspektust föltáró, a tárgy természetéhez legjobban illő elemzési szempontra rátalálnunk, akkor is igaz marad, hogy bármely elemzési szempont kizárólagos érvényesítése egyszerűsítéshez vezet; minden egyszerűsítés elszakít a teljességtől; következésképp minden szempont elszakít a teljes műtől. Arany érzékenyen reagált erre a problémára: „Csak az a baj az efféle elemzésnél, hogy az ember sohasem mondhat eleget, s minél inkább követi a részleteket, annál jobban elágaznak, mint a fa gyökere, mely földszint három négy ágban egyesül, de ha az ember mindenik ágának végére akar menni, ezer meg ezer apró szára, majd számtalan gyökérostra talál, melyekből nincs kiigazodás. Nem kerülheti hát, hogy részletes fölrálata némi töredékesség színét ne hordja magán...”²⁹ Az értékítélet ezzel szemben jogot formál arra, hogy a *teljes* mű értékét megállapítsa. Így az értékítélet mindig egy földéretlen tartományra is épít. Mégis, és éppen az irodalmi értékítélet magyar meghonosítójának tartott Gyulai Pál hangoztatva a legtöbbet, s Arany sem gondolta másként, az értékelés, az értékhierarchia kimunkálása nélkülözhetetlen.³⁰ Ennyiben az irodalomkritika az emberi cselekvés jelképe lehet: a világot, noha csak részben érthetjük, használnunk kell. De hogyan lehet mégis fölszámolni a szükség-szerűnek látszó földéretlen mozzanat hatását, befolyását az ítéletre, hogyan lehetne logikai úton megszabadulni a rossz helyen alkalmazott konkrét teljesség tévedésétől? Valószínűleg úgy, hogy ha a vizsgált vonatkozásokban esztétikai hibákat vettünk észre, akkor más aspektusok vizsgálatának pozitív eredménye az összértéken módosíthat ugyan, de remekműről már nem beszélhetünk; a más-más rétegekhez tartozó mozzanatok magasabb organizmusba szerveződnek ugyan, de nem tudják egymást *meg nem történtté* tenni: a *Romhányi* ritmikai gyarlóságai nem tűnnének el, ha egy képzeletbeli történész, akinek az összes adat rendelkezésére áll, kimutatná, hogy Gyulai a Kossuth—Görgey problémát a lehető leghelyesebben látta. Gyulai, aki ismerte a határozott hangú ítéleteink mögötti feszkelő kételyt, a tévedés lehetőségének érzetét,³¹ maga is bevallotta, hogy gyakorta alkalmazta, főleg gyöngébb művek értékelésekor, ezt a hibakereső, kizárásos, negatív eljárást.³² Ellenfelei sokat támadták is érte; sokszor valóban alig tár föl többet a műből, mint amennyi az elmarasztaló ítélethez föltétlenül szükséges. Elemzésünk is ezt a módszert követte: a *Romhányi* hibátlatlan sikerült részeit nem érintette, noha a műben sok van azokból is. Mégis Gyulai Pálnak kell igazat adnunk, aki verses regényéről nemegyszer írta le, hogy jól tudja, nem halhatatlan. Valóban, a *Romhányi*, ha a műfajon belül akarjuk elhelyezni, nem fogható *A délibábok hősé*hez, mely a műfaj áthasonításának *befejezett* példája; ha pedig szerzője életművében keressük helyét, nem állíthatjuk az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* mellé, mely a kor egyik legjobb magyar regénye, s melyhez képest ez a költői vállalkozás szerzőjének sem alkatával, sem világnezetével, sem költői tehetségének természetével nem áll összhangban; részben talán ezért is kellett befejezetlenül maradnia. Így, noha Gyulai megértéséhez kulcsfontosságú; esztétikai értékeinek végösszegzése: nem tartozik az igazán jelentős alkotások közé. Nehéz ezt kimondani, de éppen Gyulai Pál műve követeli meg a szigorú értékelést. Hiszen — hogy is mondta ő maga? „En azok közé tartozom, kik szívökben bizonyos irodalmi ábrándot és lelkesülést táplálnak s úgynevezett szívorúságuk önmaguk és mások irányában nem egyéb, mint egyszerű köteletség.”³³

²⁹ I. m. 205. (Költemények Szász Károlytól) L. még uo. 463. (Tomba Mihály költeményei).

³⁰ I. m. 140. GYULAI Pál: Kritikai dolgozatok. 175—176. Gyulai Pál: Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye. 330. 331. RIEDL Frigyes: Gyulai Pál. 18. VOINOVICH Géza: Gyulai Pál. 14—17. ANGYAL Dávid: Gyulai Pál. 60—61.

³¹ GYULAI Pál: Kritikai dolgozatok. 137—138. GYULAI Pál: Dramaturgiai dolgozatok. 436.

³² GYULAI Pál: Kritikai dolgozatok. 178—179.

³³ I. m. 141.

KOMLÓS ALADÁR: KÖLTÉSZET ÉS BÍRÁLAT

Bp. 1973. Gondolat K. 344 l.

Szamadással kezdődik a kötet: a szerző vallomásával. Annak elmondásával, hogy mi volt első, gyermekkori kapcsolata az irodalommal, milyen viszonyban volt emberré formálódásának időszakában kora költészetével, hogyan változtak nézetei és állásfoglalásai a történelem változásainak menetében és fordulóin, s hogyan maradt meg végső soron mégis mindvégig ugyanannak a felfogásnak a talaján, melyet eszmélkedésének időszakában épített ki önmagában. Annak az élménykörnek a varázslatában, melyet mindenekelőtt a Nyugat nagyjai alakítottak ki, illetőleg képviseltek.

Nyolcvanadik életévét betöltő irodalmárunk ad válogatást munkáiból — olyasvalaki, aki a problémák elevenébe vágó kritika, a könnyed gondolatívelésű esszé és a filológiai alapozású monográfia írásának műfajában egyaránt jártas. Az általa legtöbb odaadással tanulmányozott lírára és kritikára vonatkozó eszmefuttatásai mellé ezúttal még az irodalmi nevelésre vonatkozó gondolatait is odaállítja a válogatás, a nevelés általános emberformáló szerepéről szólva: „Sehol, semmiféle pályán nem gyűjt az ember annyi szeretetet, mint a tanári pályán . . . teljes meggyőződéssel mondom: ez a legszebb pálya, főképp, ha az ember irodalmat tanít.” Látható: Komlós Aladár életműve egészének alakulását irányító tényezőkre is fény vetül itt.

Nemiképp ünnepi alkalom szülte tehát ezt a kötetet. Visszatekintés egy munkásságának delelőjén már túljutott szerző eddig befutott pályájára. Közhasznú cselekedet formájában való tisztelgés ez a könyv Komlós Aladár előtt, hiszen bizonyára keresett írások válnak könnyebben hozzáférhetőkké — a kötetnek ebből a jellegéből adódóan viszont nem könnyű a recenzens dolga, mikor róla hivatott szólni.

Hiszen se nem új írások adják a kötet anyagát, se nem olyanok, melyek ennek a sokoldalúan összetett életműnek egyik vagy másik többé-kevésbé elkülöníthető területét reprezentálnak. *Egyetlen* tekintetben sem gyűjteményes jellegű a *Költészet és bírálat*, — kárpótlásul úgyszólván minden vonatkozás-

ban ad valamit. Teljes fejlődési korszak fölött áttekintést adó művéből (*A magyar költészet Petőfőtől Adyig* — 1959) éppúgy találunk benne részleteket, mint abból a könyvből, amelyik a lírai művek együttesének általános jellemzésére vállalkozik (*A líra műhelyében* — 1961), vagy kritikátörténeti monográfiájából (*Gyulaiól a marxista kritikáig* — 1966). Izelítőt kapunk a vitázóból (*A kvantumelmélet és a líra, A kívánatos és a nemkívánatos nemzeti jelleg* című, a hatvanas évekből való írások révén), s a művészi fejlődéstörvényeket kutató-elemző munkásságából (*Az új líra emberideáljai, Az avantgarde estéje* című, a húszas évek végéről való cikkek közlésével). A versritmus milyenségét, író és olvasó viszonyát, a műfordítás problematikáját, az írói tehetség szerepét taglaló, ember és környezet bonyolult összefüggésrendszerében eligazítani törekvő írásoknak mintegy kiegészítésül történő közreadásával a maga termékeny sokoldalúságában mutatkozik meg előttünk Komlós Aladár. Olyan emberként, aki éppúgy benne tud élni az irodalom áramlatában, mint amennyire annak itélő rendszerezésére is képes. Több, mint félszázada jelent meg a kötet első írása, mely arra mutatott rá, hogy a korábban kidolgozott szabályokhoz egyre kevésbé tud már igazodni az új viszonyok talaján sarjadó irodalom, s ezzel a töprengéssel zárul: „Mi lesz a jövő: az anarchia fog-e továbbterjedni, vagy a képzőművészetben már mutatkozó konstrukciós törekvések valamilyen formában az irodalomban is fellépnek majd . . . még nem merünk, s talán nem is lehet rá egyelőre válasszani.” Az időközben kibontakozott fejlődési irányok azóta lehetőséget adtak rá, hogy részlegesen megválaszoljuk ezt a kérdést, itteni olvasása tehát inkább a jelzett alapkérdés tudatosításához tud csak hozzájárulni. A maga korában azonban éppenséggel a legfontosabb új jelenségek felelősségteljes észleléséhez segíthetett hozzá. És ennek példájára általánosabb érvénnyel is elmondható: ma már néhez megállapítani, hogy mi minden lett idők során *közkinccse*

azokból a gondolatokból és megállapításokból, melyek eredetüket tekintve jelentős részben Komlós Aladártól valók. (Mindenekelőtt a múlt század második fele s a századforduló költészetének történetére vonatkozóan mondható ez el.)

Ez a kötet sem mutatja Komlóst jellegzetesen filológus-alkatúnak — adatok sokaságát összegyűjtő-tisztaó-megvilágító kutatónak —, vagy pedig ezzel ellentétben álló elméleti szakembernek, aki elemzéseinek és ezeket rögzítő megfogalmazásainak minél pontosabb voltával, rendszert építő logikájának következetességével kelti föl érdeklődésünket. Nem filológiai vagy elméleti viták *elődöntésének* szempontjából értékesek elsősorban az ő írásai, sokkal inkább a valódi kérdések meglátása s a vizsgált jelenségek *alaposabb, többoldalú megismerése* kedvéért érdemlik meg mindig a figyelmünket. Lehet vele vitázni annak kérdésében, hogy vajon minden tekintetben helytálló meghatározást ad-e a líráról, kielégítő módon különíti-e egymástól el a „költői”-nek és a „művészi”-nek könyvében szereplő kategóriáit, hogy természet, táj és lélek viszonyát tagláló munkájában a tájtipusok számát vajon nem lehetne-e nagyobb feltűnés nélkül egyelkettővel szaporítani vagy csökkenteni, jó-e minden egyes példája, vagy hogy nem túl szorosan kapcsolja-e össze más fejtegetései során az avantgarde-ot a szubjektivizmussal. Hiányolni lehet a „költői mélység”-ről adott pontosabb meghatározás kísérletét, vagy például annak ügyében is ellent lehet mondani az általa kifejtetteknek, hogy csakugyan a „szürrealizmus — új szocialista költészet” alapján egyszerű út-kettősére bontható-e föl korunk egészének lírája. Mindezt megtehetjük, már csak azért is, mert Komlós Aladár nem megszállottja saját igazságainak, nem valamilyen megfélemléssel, végső szó kimondásának igényével fogalmaz — de mindig gondolatébresztően s mindig rá is hangolja olvasóját a tárgyalt művek befogadására. „A háború előtti vers szövege túlvilági csillogású szálakból szövéődött, az új vers a művészetben még eddig nem szerepelt új ábrázató élet adataiból szeret szépséget alchimizálni. Édes és gömbölyded harmóniák helyett szögletes zörgések szólnak benne, finom álmok helyett durva friss anyagból épül. De mi ma jobban szeretjük ezeket a zörgő verseket, melyeken érezni, hogy úgy születnek a mi mai életünk elemeiből... — írja például bevezetésekként a fiatal Kassákról szólva. — Meghalnak a duzzadó ódák és letörnek a kifeszített vörös zászlók... Kassák magabaro-skadtan nézi a lelkében cigánykereket hányó finto-rós képeket. Az élet elvesztette az értelmét.

A világ megváltozásának reménye füstbe ment. Gyilkosok, árulók, fráziskérdőzök, éhezés, céltalan tengődés a napok közt — a költőnek még a nyomát is befújta a hó... Megtépett ruhával és hamuval a fején ül a költő a forradalom utáni Európa közepén” — folytatja tovább.

A művek befogadására kifinomult érzékhez nemcsak széleskörű anyagban való tájékozottság, hanem mindig józannak megmaradó ítélőképeség is társul. Érezni, hogy Komlóst eleven kapcsolat fűzi ahhoz, amiről ír, e kötetbe összegyűjtött írásain azonban már sehol nem a rajongó fiatalos elfogultsága, sokkal inkább a megfontoltság és a mértéktartás uralkodik. (Abban a tekintetben hiányérzetet is hagy maga után a válogatás, hogy alig ad valamit szerzőjének azokból az írásaiából, melyek a magához legközelebb állónak vallott nyugatos költőkről szólnak.) Nem utolsó sorban ez teszi viszont megbízhatóvá a véleményét — legyen szó annak kérdéséről, hogyan születik általában a vers, mi jellemzi a giccset, hogyan függ össze az irodalomban eredetiség a változó jelleggel, vagy arról, hogy milyen új versépítési sajátosságok jelentkeznek a szimbolizmus szakasza után. A költészet „titkai”: sugalló sejtetései iránt oly fogékonyan mutakozó kritikus is eltökélten hirdeti, hogy a líra és a tudomány nem ellentétei egymásnak, — a költői mű maga is ösztönös tevékenységnek és tudatos alkotásnak a kettősségből jön létre —, s a vershez való közelítéstről szólva is kiemeli annak szükségességét, hogy a személyes benyomások kifejezése objektív leírással alkosson szoros egységet. Írói érzékenység és tudói komolyság együttesen van jelen Komlós Aladár munkásságában: ebben a kötetben is. Ennek a kettőscsnek egyik legfőbb forrását pedig abban a humánumban fedezhetjük föl, mely az irodalom szerepéről vallott nézeteit általában is áthatja. Hogy választott tárgyát mindig embert gazdagító-kibontakoztató, emberiségében megerősítő tényezőként szemléli. Olyasvalamiként, ami „kifejezi a bennünk szunnyadót”, s egyúttal „kitágít és ismeretlen területekre... magasabb szférákba visz, új, nagy perspektívát tár fel.” Ezért követeli meg azt az „emberséget, mélységet, erkölcsi komolyságot” az irodalmi alkotásoktól, mely a legnagyobbakat jellemezni tudta. Egy személyesre és egytetemesre, korparancsra és viszonylag önálló művészi fejlődéstörvényekre egyaránt ügyelő tudós írásainak értékes gyűjteményét üdvözülhetjük a *Költészet és bírálatban*.

Tamás Attila

MEGHALLÓI A TÖRVÉNYEKNEK

Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből III. Szerkesztette: Szabolcsi Miklós és Illés László. Bp. 1973. Akadémiai K. 710 1.

„A nemzeti kultúra jelszava burzsoá (gyakran pedig feketeszázás-klerikális) család. A mi jelszavunk a demokratikus és a nemzetközi munkásmozgalom internacionális kultúrája... Az internacionális kultúra nem nemzeti jelleg nélküli kultúra” — írta Lenin az egyik legilletékesebbnek, Gorkijnak, a szocialista irodalom talán első világirodalmi jelentőségű egyéniségének.

Aligha tudnám e szavaknál pontosabban megfogalmazni a *Meghallói a Törvényeknek* kötet szándékát. Ugyanis mind a huszonhét írás arról beszél, hogy a szocialista irodalom internacionális kultúra, amely a nemzetközi munkásmozgalom talaján bontakozott ki szerte a világban.

Hogy pontosabb legyek: a kötet nem csupán elvi megállapításokat tesz, hanem adatokkal és elemzésekkel bizonyítja be, hogy a proletárnemzetköziség az irodalomban is eleven valóság volt a század első négy évtizedében. Mielőtt azonban a részletekbe bocsátkoznánk, tegyünk említést a szerkesztők munkájáról. Mert Szabolcsi Miklós és Illés László úgy válogatta össze az írásokat, hogy nemcsak a külföldi irodalom magyar és a magyar irodalom külföldi visszhangjából kapjunk képet, hanem a nemzetközi művészeti élet olyan eseményeiről és tendenciáiról is, amelyek csak közvetve hatottak a magyar vagy a magyarországi fejleményekre, és amelyek ismerete nélkül nem tudjuk megérteni a hazai vonatkozásokat. Alighanem ezért került a kötetbe — többek között — három írás a forradalom utáni szovjet kulturális életről, egy-egy tanulmány a lengyel avantgarde líráról, (Bojtár Endre: A lengyel avantgarde líra fejlődése), illetve az angol és az amerikai szocialista irodalomtudományról (Szili József: *A szocialista irodalomtudomány Angliában, A szocialista irodalomtudomány az Egyesült Államokban*). Alfred Klein írása — *A német szocialista irodalom fejlődése 1918—1933 között* — szintén a magyar tudomány látókörének gazdagodását szolgálja. A szocialista integráció példája a kötet végén olvasható dokumentum, amelyet az NDK Tudományos Akadémiája Irodalomtörténeti Intézetének III. Osztálya állított össze egy készülő szocialista irodalomtörténeti kézikönyv programtervezeteként.

E készülő kiadvány első kötete a Szovjetunió, a második pedig az európai szocialista országok irodalmi fejlődését tekintti át a történelmi vizválasztó, a Nagy Októberi

Szocialista Forradalom utáni korszakban. A szovjet és az egyetemes szocialista irodalom története nem választható el egymástól; a fejlődés tendenciái átcsapnak az egyik országból a másikba. Logikus hát, hogy a kötetben több írás is foglalkozik az első szocialista állam kulturális életének egy-egy fejezetével.

Közülük elsőként Illés László tanulmányát említhetnénk. *A Kísérletek a proletár-irodalom elméleti megalapozására* című írás a proletárirodalom fogalmát és a fogalom történelmi útját vizsgálja a napi gyakorlat, valamint az irodalmi és kritikai publicisztika tükrében. Arra a következtetésre jut, hogy a realizmus szellemében kétfrontos harcot kell folytatnunk — egyrészt az avantgarde öncélú esztétizmusa és apolitikussága, másrészt a proletárirodalom közvetlen politikai tendenciózussága és művészetellenes magatartása ellen. A proletárirodalom eltorzította a lenini pártosság fogalmát és félreértette a művészet társadalmi küldetését, amikor megtagadta az irodalom viszonylagos önállóságát. Így, ha más úton is, de ugyanoda jutott, ahová az avantgarde: a művészetnek az életben történő feloldásához. A különbség csak az, hogy az izmusok hívei nem a dialektikus materializmus és a szocialista építőmunka nevében szálltak szembe a műobjektívításával. Ha a proletárirodalom az esztétikai minőség semmibevitelével kérdőjelezte meg a valóság visszatükrözését, az avantgarde a politikummal összeegyvetet-hetetlen esztétikum hangsúlyozásával állított merev falat művészet és valóság közé. Illés a kor egyik legérzékenyebben gondolkodó és nem kevésbé elkötelezett elméjét idézi; Gorkijt, aki már 1928-ban kételyeinek adott hangot a proletárirodalom elnevezéssel, illetve a fogalom leegyszerűsítő tartalmával kapcsolatban. Sajnos, neki lett igaza. Hamarosan bebizonyosodott, hogy a kifejezés a harmincas években „manipulációs eszközzé változott a hangos, proletárforradalminak tetsző frázisok mögött meghúzódó lényegében kispolgári elméletekben”. A proletárirodalom tehát nem a széles néptömegek szellemi érdekeit képviselte, hanem a céhszellemet ápolta.

A fogalmak vizsgálatával igyekszik a történelmi eseményeket rekonstruálni és a mai kultúra építéséhez szükséges elvi tanulságokat levonni Varga Mihály is, a kötet egyik legizgalmasabb tanulmányában. A „szocialista realizmus” fogalom kialakulásának értelmezéséhez című írás mindenek-

előtt azokkal a tévhitekkel számol le, amelyek szerint a szocialista realizmus fogalmát Sztálin, Gorkij vagy Zsdánov alkotta volna meg. Publikációjának legszerényebb, mégis önmagáéért beszélő részében a kor dokumentumait sorakoztatja fel. Így nyomon követhetjük azt a folyamatot, amely a tízes évek végétől a húszas évek végéig tart, s amelynek eredményeképpen megszületik a szocialista realizmus kifejezés. Varga Mihály így bizonyítja be, hogy mind az avantgarde, mind a baloldali irodalom köreiből szükségét érezték annak, hogy a szocialista művészetet megfelelően nevezzék el. Így bukkant fel a realizmus, a szocialista és a proletár elnevezés, amelyeket mindig másképpen használtak, a párt-dokumentumokban és a művészeti manifestumokban is. A fogalmat nem Sztálin találta ki, de jelentős szerepe volt a kiválasztásában. Ahogy a tanulmány szerzője fogalmaz: „A fogalom elfogadtatásában Sztálinnak döntő szerepe volt. A szocialista realizmus terminust azonban sohasem sorolta a saját szerzeményei közé.”

Varga Mihály mindehhez hozzáteszi: nem a szerzőség a lényeges. Annál is inkább, mivel a szocialista realizmus szóhasználat mélyen gyökeresedik a húszas évek forrongó szovjet irodalmának avantgarde és közéleti hagyományaiiban. Sematikusan tehát az a szemlélet, amely egyenlőségjelet tesz a szocialista realizmus és a dogmatikus irodalompolitika közé. Nem kell hangsúlyoznom, milyen jelentősége van a fogalom megtisztításának. Hiszen az ötvenes években nálunk is sok torz elképzelés kapcsolódott hozzá. Pedig a szocialista realizmus elnevezés már a harmincas években felbukkant a magyar kulturális életben is. Érdemes lenne egyszer utánanézni, hogyan alakult Magyarországon, pontosabban a magyar kultúrában ennek a fogalomnak a története. Itt most csak utalok arra, hogy sokáig nálunk is bizonytalan volt az elnevezés; találkozunk új realizmussal, szocialis realizmussal és szocialista realizmussal is. Bár a Szovjetunióban már 1932-ben eldőlt e vita, a *Korunk*-ban még a harmincas évek végén is inkább az új realizmus elnevezés használatos. Az is érdekesség, bár művészettörténeti vonatkozású, hogy Dési Huber István is új realizmusról, Kállai Ernő pedig szocialis realizmusról ír. Tehát a jelek arra vallanak, hogy a szocialista realizmus nem annyira a személyi kultusszal van összefüggésben, mint inkább a baloldali avantgarde művészet egyfajta klassziczizálódásakor, egy új szintézis keresése közben született meg.

A harmincas évek (vagy ha úgy tetszik: a szocialista realizmus első korszakának) jobb megértéséhez segít hozzá Miklós Pál gondolatébresztő tanulmánya is; címe: *A*

marxista irodalomtudomány történetéből. Miklós ugyanis a szovjet marxista irodalomtudomány útját ismerteti a harmincas években. Eközben azonban értékeli a jelenségeket is. Akárcsak Varga Mihály, ő is óva int az egyoldalú ítéletektől, kivált attól, hogy csak a negatívumokat vegyük észre a dogmatikus kultúrpolitika időszakában. Helyfelelnék tartja, hogy az akkori vezetés adminisztratív úton számolta fel a tízes években kibontakozó formalista és szociológiai iskolákat, mert szerinte lehetőséget kellett volna adni ezek művelőinek, hogy eredményeiket a marxista esztétika rendszerébe pítsék. Erre ugyan nem került sor, de ugyanakkor a harmincas években olyan jelentős teoretikusok működnek a Szovjetunióban, mint Lifsic vagy Lukács. Míg a modern irodalomtudomány művelőinek munkáját sok indokolatlan gyanakvás nehezítette, a tizenkilencedik századi klasszikus orosz irodalom kutatása maradandó értékű szintéziseket ért meg. Miklós tanulmányának legfőbb érdeme talán, hogy ennek az ellentmondásnak a felderítésével rendkívül árnyalt és igazságos képet ad az akkori irodalomtudományról. A Szovjetunióknak kellett létrehoznia a világon az első olyan szocialista tömegkultúrát, amely milliók nevében szól milliókhoz. Szükségszerű volt hát, hogy a művelődéspolitikában és az irodalomtudományban is az orosz klasszikusok kerültek előtérbe, hogy a fő figyelem a XIX. századra irányult. Lehet, hogy sok intézkedés helytelen volt; tény az is, hogy a marxizmus inkább mint filozófia és nem mint esztétika volt jelen a korabeli tudományban. De mindezzel együtt — állapítja meg a cikk — a szovjet irodalomtudomány fő tendenciája helyes volt, a harmincas évek fontos láncszeme a szocialista kultúra történetének.

A szocialista kultúra internacionális jellegét igazolja — természetesen sok más izgalmas megállapítás mellett — Lőkös István tanulmánya: *Miroslav Krleža és a magyar forradalmi törekvések*. Már a cím is sejtetni engedi, amiről Krleža is többször vallott szóban és írásban: öntudatra ébredésében döntő jelentőségű volt számára Petőfi és Ady forradalmi lírája. Lőkös most tudományos módszerekkel bizonyítja ezt a szellemi és forradalmi kapcsolatot. Arról a horvát íróról kapunk képet, aki *Az apostol* fordításából merít erőt népe függetlenségi harcához, és aki a magyar választójogról cikkezik hazája szociáldemokrata orgánumban. A mozgalom, amelynek profétjául szegődik, internacionális jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Galilei Körben hallottaknak meghatározó szerepük lett Krleža világnézeti tisztulásában. Nem kis részben a magyar irodalomtól és szellemi élettől kapta meg azt, ami ahhoz volt szük-

séges, hogy horvát íróként legyen híve a Duna menti népek Ady által megfogalmazott testvéri szövetségének.

Adyval visszaérkezünk a századelőhöz, és — különös módon — a proletáriródlalom problematikájához. A rejtély kulcsát Ferenczi László *Szocialista művészetszemlélet a II. Internacionálé korában* című tanulmánya adja a kezünkbe. Ennek az irásnak a tenge-lyében ugyanis Mehringnek egy sokat idézett megállapítása áll, amely nagy hatással volt a század első évtizedének művészeti nézeteire. Mehring azt vallotta, hogy a burzsoázia már nem képes művészetet alkotni, a proletáriátus még nem érett meg rá. 1906-ban még Ady is hasonlóképpen vélekedett, bár valószínűleg Mehringtől teljesen függetlenül — írja Ferenczi. Ennél azonban fontosabb számunkra, hogy a mehringi szemlélet hatotta át a korszak legjelentősebb szocialista irányultságú kritikusának, Pogány Józsefnek az írásait. Olyannyira, hogy nem vette észre a nézeteinek ellentmondó új tényeket. Vagyis azt az Ady Endrét, aki a tized évekre már a kibontakozó proletár irodalom előhírnöke lett, Majakovszkijjal és Gorkijjal egyetemben, akik szintén ebben az időben cáfolják meg műveikkel Mehring elméletét. Ferenczi proletkultosságról beszél Pogány írásaival kapcsolatban. Teljes joggal. De talán előzménye ez a szemlélet a Kassák-kör anarchista avantgarde-jának is. Gondoljunk csak arra, hogy azt a Révész Bélát tekintette Pogány a szocialista irodalom ígéretének, akit Kassák is ősenek vall. Hogy Pogány éppúgy esztétikaellenes elveket hirdetett, mint a hagyományos poétika eredményeit zárójelbe tevő Kassák.

Korábban sokszor olvashattuk, hogy Kassák irodalmi tevékenysége gyökértelen a magyar kulturális életben. A szocialista irodalom körül végzett kutatások nyomán ma már lényegesen árnyaltabb képünk van róla. Pogány mellett Diener-Dénes József volt a másik kritikus, aki „a marxizmus közép-pontba állításának tudománytörténeti és irodalomtörténeti következményeit levonta”. Egy jövőendő kutatás minden bizonnyal fel fogja tárni, hogy Diener-Dénes mint az iparművészet lelkes híve is hatott a később konstruktivistává váló Kassákra. De Kassák prózájának is megtaláljuk az előzményeit. Szabolcsi Gábor ezeket — a persze nem csupán kassáki — előzményeket vizsgálta meg a *magyar szocialisztikus novella kezdetei* című tanulmányában. Következtetése az, hogy a háború előtt nem annyira a *Nyugat*, mint inkább a *Népszava* volt a fóruma a szocialista prózairodalomnak. Bár a Szociáldemokrata Párt lapja olyan írókat is közölt, mint Ady vagy Nagy Lajos, a tétel mégis meglepően hangzik. De már nem érezük olyan merésznek az állítást, ha arra

gondolunk, hogy az Ady—József Attila fővonal egyik közvetítő láncszemé éppen Kassák írája volt, s hogy ez a líra jobban kötődik a *Népszavában* megjelent novellák expresszionista sikolyához, mint a *Nyugat* tájékozott modernségéhez.

A *Meghalló* a *Törvényeknek* több tanulmányban is foglalkozik a Kassák-kör egykori tagjaival. Közülük az egyik legerősebb R. Kocsis Rózsa tanulmánya, a *magyar szocialista drámai-színpadl avantgarde*. Egy-egy kis portrét kapunk Mácza Jánosról, Lékai Jánosról, Remenyik Zsigmondról, Palasovszkyról. Közülük csak ez utóbbinak nem volt közvetlen kapcsolata Kassákkal. De olyan alkotókkal dolgozott együtt — Bortnyik Sándorral, Tamás Aladárral —, akik viszont Kassák köréből érkeztek a magyar szellemi életbe. R. Kocsis Rózsa aprólékos ismertetése feltárja a nemzetközi összefüggéseket is; kapcsolatukat az expresszionizmussal, a Bauhausban folyó színházi kísérletekkel, illetve a proletár revűvel. Joggal állapítja meg: „A magyar színházi avantgarde a kor friss áramaival közvetlenül érintkező vagy külföldön élő, Nyugat-Európát járt művészek, főképp pedig a 19 után külföldre emigrált szocialista írók közvetítése és kísérletei révén jött létre.”

A Tanácsköztársaság bukása után emigrált Barta Sándor és Hernádi György. Az előbbiről Tálasi István írt pályaképet (*Barta Sándor*). Sajnos, írása nem vet fel új szempontokat, nem módosítja a Bartáról kialakult korábbi képünket. Talán csak az tekinthető változásnak, hogy a versek mellett a szokásosnál nagyobb figyelmet szentelt Barta prózájának. Hernádi (Hercz) György fordulatokban gazdag életét Hidvégi Jenő foglalta össze. Az ő feladata persze hálásabb volt, hiszen Hernádiról lényegesen kevesebbet tud az irodalmi közvélemény, mint Bartáról. De ez a tanulmány sem veszi fel a versenyt a kötet kitűnő elméleti írásaival.

Vajda György Mihály azt a benyomásunkat igyekszik eloszlatni, mintha a magyar szocialista irodalom internacionális jellege az emigrációból következne. *Bertold Brecht magyar fogadtatása* című tanulmánya nemcsak a címben is kifejezett eseményekről ad képet, de arról is, hogy a haladó magyar kultúra saját törekvéseinek képviselőjét látta Brechtben. A német író éppúgy témája volt a realizmus értelmezésének, mint íhlető példája megának a realista irodalomnak. „József Attila villonos-plebejus hangjában talán Brecht és a húszas évek vásári rigmusok ihlette költészetének hangja is benne zeng... Tartalmilag pedig, akármilyen szigorú Villon-ballada a formája, a marxista Brecht költészetének mégis közelebbi rokona volt a *tökések hasznáról szóló ballada*”, mint a középkori francia líra.

Az ellenforradalom elől menekülő alkotók tehát azért tudták viszonylag könnyen megtalálni helyüket az életben, mert kultúrájuk és világnézetük internacionális volt. Ez derül ki a kötetnek azokból az írásaiból, amelyek a Franciaországba került művészekről szólnak. Löffler A. Pál. a szemtanú hitelességével emlékezik a magyar baloldali mozgalomra (*Adalékok a franciaországi magyar baloldali irodalom történetéhez*); Erki Edit a párizsi antifasiszta sajtó egy hat számot megért lapját elemzi (*Az Úzenet*). Ebből viszont az derül ki, hogy a hazai talajból is táplálkozó internacionálisizmus nem jelent elszakadást a szülőföld problémáitól. *Az Úzenet* jelentőségét nem utolsósorban az adja, hogy Révai József még Párizsból nézve is egyetemes érvényűen ítélte meg a Márciusi Front nem egykönnyen áttekinthető fejleményeit.

Hasonló tanulsággal szolgál a határainkon túli magyar irodalom vizsgálata is. Kovács Győző — *Fábry Zoltán és az expresszionizmus* című tanulmányában — azt mutatja be, hogyan lépett túl Fábry az expresszionizmuson, s hogy ez a lépése milyen jelenségekre adott választ a magyar és az európai irodalomban. Varga Rózsa rendkívül adatgazdag írása — *A Magyar Nap c. napilap az antifasiszta népfrempolitikai szolgálatában* — számos adalékkal szolgál a népies-urbánus vita jobb megértéséhez, a Márciusi Front történetéhez, József Attila pályaképehez. Jaroslava Pašiaková talán éppen e rokoní szálak miatt foglalkozik *Kassák-huzamok* a magyar, a csehszlovákiai és a német avantgarde rokon vonásainak szemléltetésére.

A *Meghallói a Törvényeknek* tehát meggyőzően mutatja fel a magyar szocialista irodalom nemzetközi kapcsolatait. (Ennek legkuriozikusabb példáit Galla Endre sorakoztatja fel *A magyar proletárirodalom kínai fogadtatása* című tanulmányában.) Egy valamiről azonban talán a kelleténél kevesebb szó esik. Csak elszórt utalásokkal találkozunk a hazai sajátosságokra vonatkozóan. Nem rajzolódik ki a különbség a más és más nemzetiségű avantgarde és szocialista irodalmi törekvések összképe között. Szerencsére Szabolcsi Miklós írása ebben a tekintetben is példát mutat. Alcime szerint ez az írás („... akkor inkább Bakunint meg Kropotkinkát...”) egy epizód csupán József Attila életéből.

Egy kis jelenet, amely a párizsi baloldallal és az anarchista mozgalommal való kapcsolatát tárja fel. Szabolcsi azonban nem elégszik meg a tények ismertetésével és a nyilvánvalóan nemzetközi kapcsolatok feltárásával. Felfedi a sajátosságokat is. Ebből a rövid lélegzetű tanulmányból az is kiderül, honnan jött József Attila, és merre tart. Megtudhatjuk tehát azt is: mit jelentett az anarchista-kommunista mozgalom a költő József Attilának, s hogy ezt milyen sajtós módon építette be költészetébe.

A kötet bevezetőjében a szerkesztők arról írnak, hogy a „korszerű poétika eszközeinek felhasználásával készült műelemzések, műfaji alkotáslektantani problémák megválaszolása — leggyengébb oldalunk. Általában: a szocialista művészet folyamatának és műveinek *esztétikai* elemzése területén van a legtöbb tennivalónk.”

Így igaz. Ezért van hiányérzetünk még a legjobb írói arcképek olvastán is, mint amilyen József Farkas írása Barta Lajosról, Markovits Györgyi portréja Knopp Imréről, Jordáky Lajos emlékezése Korvin Sándorra, Pomogáts Béla tanulmánya Kis Ferenc költészetéről. A szemléleti kérdéseket talán már tisztán látjuk, az esztétikai minőség szemlélethordozó és -alakító funkcióját azonban nem mindig vesszük kellően figyelembe. Hogy a kötet egy tanulmányára utaljak — Kiss Ferenc: *A szocialista kritika történetéből* —, a harmincas években a marxista kritika művelői közül Bálint Györgynek megvolt az az érzéke, hogy az irodalmat többnek lássa formába öltöztetett sémánál. Bálint pontos ítéltőképeségének nem utolsósorban éppen az a magyarázata hogy — a művek társadalmi tartalma mellett — az esztétikai jelentésére is odafigyelt. „Bálint György benne élt a társadalom és az irodalom sűrű közegében. Állandóan érzékelté azt, ami az írókat írásra késnyserítette” — állapítja meg Kiss, a lényegre tapintva. A múltat vizsgáló irodalomtörténész persze nem élhet a régi korban. Éppen ezért sürgető feladata a marxista esztétikának, hogy az eddigieknél többet tegyen az irodalom művészi jellegének feltárásáért. Mint ahogy a tények megismerését is segíti a kötet függeléke, a magyar szocialista irodalom válogatott bibliográfiája (1961—1968), melyet *Botka Ferenc és Lakatos Éva* állítottak össze.

Vadás József

DÁN RÓBERT: HUMANIZMUS, REFORMÁCIÓ, ANTITRINITARIZMUS ÉS A HÉBER NYELV MAGYARORSZÁGON

Bp. 1973. Akadémiai K. 272 1.

A XVI. századi Magyarország szellemi életének, irodalmának kutatása, a kéziratosszövegek, szétszórót adatok kiadása és rendezése az elmúlt másfél évtized során valóságos virágkorába lépett. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, ennek Reneszánsz Kutató Csoportja és a hozzá csatlakozó más szakemberek az összehasonlító irodalomtudomány és az eszmetörténet jegyében valósággal ártírták e korszak szellemi életéről régebben kialakult rendszerezéseket, és napról napra jelennek meg olyan részletkutatások, amelyek nem egy ponton vitássá teszik már az Akadémiai Irodalomtörténet 1964-ben megjelent I. kötetének nagyszabású szintézisét is. Dán Róbert könyve a humanizmus korának egy kiválasztott szempontja — a héber nyelv magyarországi jelenléte érdekében veszi vizsgálat alá a jelzett századot és a *lingua primigenia* hazai hatásának alapos feltárásával igen jelentős ideológiai eredményekhez jut el. A bírálónak előljáróban meg kell mondania, hogy ez a monográfia régen várat magára, s a kérdés ilyen szintű feldolgozását csak megelégedéssel üdvözölhetjük. A múlt század, de még a két világháború között lefolyt időszak is a reformáció kérdéseinek vizsgálatát szinte kizárólag a felekezeti polémia tálján tárgyalta, vagy — és ez volt a jobbik eset! — olyan liberális jellegű, egyetemes „protestáns” szemléletet tétélezett fel, amely a valóságban sohasem volt. Elég, ha itt Zsilinszky Mihályra vagy Zoványi Jenőre utalunk. Másfelől a magyar irodalomtudósok és történétírók körében fehér hollónak számított az, aki a héber nyelvet értette, aki pedig tudta (mint a nagyérdemű Szilády Áron), annak ismeretei sem terjedtek túl a *bibliai* nyelv keretein, noha a zsidó irodalom középkori fellendülése igen nagy terjedelmű *postbiblikus* anyagot adott az egyetemes kultúrának. Ennek ismerői és értői viszont, a magyar zsidó tudósok, szintén csak felekezeti szempontok szerint tudtak dolgozni. Így történhetett meg, hogy a kitűnő Kohn Sámuel, az erdélyi szombatások historikusa, a mozgalom történetét és ideológiájának változatait, óriási anyagismerete ellenére is, sok ponton félremagyarázta: ott is állította a héber irodalmi hatásokat, ahol azoknak csak áttételes vagy éppen semmi nyoma sem volt. Mindez persze nem kérdőjelezi meg egy Thury Zsigmond, Kanyaró Ferenc, Pokoly József, Kohn Sámuel és mások érdemeit, de arra nyomatékkal kíván utalni, hogy az új szintézisre a magyar irodalom- és történettudománynak feltétlenül szüksége volt.

Dán Róbert könyvének tizenhárom fejezetében a zsidó nyelv egész hazai történetét áttekinti a XVI. század végéig. Bevezetésében plasztikus képet rajzol a postbiblikus héber nyelvű irodalomról, függelékeiben pedig fontos szövegeket tesz közkinccsé, pl. Dudith Andrásnak egy Stancaróhoz írt levelét a héber források értékéről (1571), vagy Bogáti Fazekas Miklós Apokalypsis-kommentárjának magyar nyelvű ajánlását és előszavát az 1580-as évek végéről.

A humanizmus kora már a XV. század utolsó harmadában a „szent nyelvek” közé emelte a hébert: nem olyan vonatkozásban, mintha a középkor nem tartotta volna a ki nyilatkoztatás eredeti nyelvének, hanem oly értelemben, hogy a tudás teljességéhez, az *írások* értelmezéséhez nélkülözhetetlen voltát hangsúlyozta. A humanista szövegkritika *ad fontes* elve, a Vallától már nagy lendülettel gyakorolt bibliai szövegkritika kényszerítő erővel vitte a kutatást az Ószövetség nyelvének ismerete felé. Erasmus ugyan sohasem vált jó hebraistává, a rabbinikus irodalom iránt fenntartásokat is hangoztatott, a híres Reuchlin—Pfefferkorn vitában mégis egész szívvel az egyházi reakció által megtámadott zsidó tudományosság mellé állt, a kutatás jogának védelmében az obskurantizmus ellen szállt síkra.

A magyar irodalomban Erasmus szemlélete vált irányadóvá Sylvester János munkásságában, és a *lingua primigenia* legjobb korabeli ismerői közé számított a sárvári biblia szerzője. Jól tudott héberül Székely István is, 1548-as zoltárparafrázisai már rabbinikus kommentárok használatáról is tanúskodnak. Mindkettőjük alapszövege Sebastian Münster (1489—1552) héber bibliája volt, aki a szöveget latin fordítással is ellátta, és számos rabini kommentárt használt. Vele szemben Johannes Forster (1496—1558) a zsidó nyelv használatát szigorúan csak a bibliai szövegre kívánta korlátozni, s ez felett meg az orthodox lutheri álláspontnak (22—23. l.). Dán Róbert könyvének fontos eredménye éppen annak bemutatása, hogyan lesz a héber stúdium mindinkább a radikális dogmakritika eszközüvé. Heltai és Károlyi Gáspár bibliafordításainak alapja a hébert követő latin szöveg, de az Ószövetség nyelvének állandó szemmel tartása kimutatható, amint azt Kállay Kálmán alapos vizsgálatai már 1940-ben bizonyították. — A szerző Melius héber nyelvtudását szintén magasra értékeli, de leszögezi, hogy Meliusnál jelenik meg először a bibliai és rabbinikus szövegek dogmatikai szempontú bizonyító-cáfoló használata. Az alapelvek vonatkozásában a

már *judaisans*nak gúnyolt Melius Forster vonalához csatlakozott, de jelentős újdonsága volt bibliai exgesisének a *kabbala* számmisztikájának használatára (79. l.), amelyet persze nem csupán dogmatikai törekvések indokoltak, hanem a reneszánsz korának rejtett értelmeiket kereső divatja is (vö. Pico della Mirandola!). Világosan felismerte viszont s Bullingerhez intézett egyik 1569-es levelében ki is fejtette, hogy az antitrinitárius tanok a rabbinikus polémia érveire támaszkodnak. Különösen sokat vesződött József Albó XV. századi kiváló zsidó filozófus érveinek cáfolatával: ez a műve azonban sajnos, elveszett. Szép része Dán Róbert könyvének az a fejtegetés, amely Albó eredeti héber művének alapján összeállítja azokat a tételeket, amelyekkel Meliusnak — dogmatikája szerint — vitakoznia kellett (81—86. l.). Ez két a Függelék Gilbertus Genebrardus latin fordításában (1566) közli is. Egyetértünk a szerzővel, hogy Melius „fordításainak filológiai modernségét tompítja világnézeti konzervatívizmusa, míg az unitáriusok kezében a „Sídó nyelv igazsága” már félelmetes fegyverré kovácsolódott.” (87. l.) A modern irodalomkutatók viszont azt is elismerte, hogy a nagy debreceni reformátor egyáltalán nem volt a *Debreceni disputa* szánalmas „Péter pápá”-ja, kitűnő héber tudása is egyik vonás a *humanista* Melius szellemi arcképén.

Külön hely illeti meg a magyar szellemi élet nagy magányosát, Dudith Andrást. Felvilágosodott dogmatikai függetlenségét egyáltalán nem lehet antitrinitáriusnak minősíteni (98. l.), a héber nyelvvel kapcsolatban pedig éppen az unitáriusokéval ellentétes álláspontra helyezkedett. Nemcsak a bibliai textus szent voltát tagadta meg (romlott és elrontott!), hanem az egész rabbisztikus irodalmat is, amint Stancaróhoz intézett híres leveléből kitűnik. Stancaro hebraizálását gúnyosan elítéli, és a *Talmud* furcsa — mint a szerző mondja: „borsos” — részleteit hosszasan citálja, főleg a konvertált Sixtus Senensis katolikus szellemű műve alapján (*Bibliotheca Sancta*. Velence 1556). Dudith tehát Meliusszal azonos elvi alapon állt (legalábbis részben!). Ismeretes mégis a közöttük kifejlődött étes vita. Ennek okát Dán Róbert főként héber exegézisták elmentéses módszerében látja; szerinte Dudith Melius „judaizálásait” ítélte el. Ez természetesen lehetséges, a fő ok azonban Melius dogmatikus türelmetlenségében keresendő, amint az levélváltások nem egy részletéből kiderül. Dudith egyenesen az ellenfelek elpusztításának vádját szegezi a debreceni reformátor mellé. (A megfelelő szövegeket idéztem a *Herbárium* 1961-es kiadásához írt bevezetésemben.)

A nagy unitárius polemikusok (Dávid Ferenc, Hunyadi Demeter, Enyedi György)

héber nyelvtudása fölényesnek nevezhető, radikális dogmakritikájuk csaknem egészében a rabbinikus források ügyes felhasználásán alapszik, a Trinitas érdekében felsorakoztatott „katholikus” érveket a héber grammatika részletkérdéseinek ismeretével cáfolják. Segíti őket ebben a zsidó tudományosság *karaita* ágának alapos tanulmányozása, s különösen a lengyelországi karaiták fejenek, Jichák ben Abraham Troky (1533—1594) műveinek értékesítése, különösen Enyedi György híres *Explicationes*-ében. (124. l.)

Vizsgálat alá veszi a szerző az ultraradikális irányzat kialakulásának történetét és a héber nyelvhez való viszonyának kérdését is. Sommer János, aki főként Károlyi Péter trinitárius érveivel vitakozott, kiterjedt és rendszeres héber nyelvtudásával szedte izekre a szintén kitűnő hebraista ellenfele (Melius püspök utódja) érveit, bár igazi jelentősége — Pirnát Antal nézete szerint — nem ebben állt. A jeles humanista lényegre tapintott, amidőn a Trinitas-dogma platonista gyökereire utalt. Ennek kissé részletesebb kifejtését szívesen vettük volna az ókori forrásokban is jártas szerzőtől. A másik nagyformátumú antitrinitárius vitázó, Paleologos Jakab viszont nem támaszkodott héber forrásokra. (Örömmel értesülünk, hogy a *Catechesis Christianae Dierum XII* Ružena Dostálová kiadásában 1971-ben napvilágot látott Varsóban.) Egyetértőleg idézhetjük a szerzőt: „Sommer és Paleologos felfogása jelzik, hogy az erdélyi antitrinitarizmusban, az 1570-es évek első felében, már erjedni kezdett a Dávid Ferenc által kimunkált tiszta unitárius ideológia... A tiszta unitárius felfogás eljutott addig, hogy a teológiából kiinduló exegézist egy racionálisabb, az exegézisből kiinduló teológiával helyettesítette.” (134. l.) A „zsidózás”, amelynek „alapítóját”, úgy látszik, Vehé-Glirius Mátyásban kell látnunk, ilyfajta teológia volt. Possevino így jellemezte Glirius: „... il quale dagli Ariani era tenuto per dotto nelle letter hebee (*Transylvania*. 1584). Mindennek ellenére a szombatosság „nem az állítólagos „judaizáns” (ti. Glirius) egyéni elképzelései alapján állt rendszerbe, hanem a radikális antitrinitárius irányzat korábbi eredményeit fejlesztette tovább, és semmi esetre sem a rabbinikus irodalom közvetlen átvételének nyomán jött létre, amint azt a kortársak feltételezték.” (142. l.) Ez a helyes megállapítás Kohn Sámuel téziseinek tagadását jelenti, s mindenben megegyezik azokkal a következtetésekkel, amelyeket Varjas Béla a RMKT XVII. sz. 5. kötetében közölt korai szombatos iratokból levont. Hogy azután a szombatoság később szembefordult minden humanista (világi!) műveltséggel, ez már

nem tartozik XVI. századi kialakulásának történetéhez.

Dán Róbert könyvének négy utolsó fejezete a magyar irodalomtörténet egy régi vitakérdését oldja meg Bogáti Fazekas Miklós életútjának és írói pályájának rendszerezésével és minden oldalról történő megvilágításával. Bizonyára nem érheti a recenziót az elfogultság vádjá, ha bevallja, hogy ezeket a fejezeteket olvasta a legnagyobb érdeklődéssel. A szerző tökéletesen felszámolja Zoványi Jenő híressé vált „két Bogáti” tételét, teljes sikerrel bizonyítja, hogy a XVI. században csak egy Bogáti Fazekas Miklós élt, aki jeles költő, eszes teológus volt, az unitárius tanítás balszárnyán foglalt helyet, de szombatossá sohasem lett — mint Kohn Sámuel nagy apparátussal bizonyítani vélte! — már csak azon egyszerű oknál fogva sem, hogy alapjában nem is tudott héberül, amit egyébként maga sem kívánt leplezni. Igen szerény zsidó nyelvismereteit Károlyi Péter alatt gyűjtötte, héber forrásokat sohasem használt. Paul Eber *Calendarium Historicum*a volt igazi vezérfonala: ebbe hosszú időn keresztül életrajzi adatait is bejegyezte. 1582 nyarának elején Baranyába kellett menekülnie, nem tudjuk milyen okból. Pécssett Válaszúti György vendégszeretét élvezte, s itt alapos latin nyelvű teológiai munkákat írt unitárius szellemben. Ezeknek téziseire még az 1588-ban lezajlott *Pécsi disputa* szövegében is találunk hivatkozást. Itt készült a Péchi Simon énekeskönyvében fennmaradt verses *zoltárparafrázisa*, egyébként az egész zoltárkönyv magyar nyelvű átültetése. Erről Dán Róbert gondos filológiai vizsgálattal megállapítja, hogy nem héber szövegből készült, hanem Augustinus Justinianus nyolc nyelvű zoltárkiadványának (*Octapltus psalterii*, Genova 1516) latin és görög (*Septuaginta*) átültetéseiből. Kiviláglik, hogy nem ismerte a zsidó liturgiát, az ótestamentumi szokásokra nézve kalauza Eber kalendáriuma volt. Csak a történelmi zsidóság állt szeme előtt, egy bibliai könyv értelmét akarta kifejezni racionális kritikával: a szombatosság felé haladó „zsidózás”-nak Bogátinál nyoma sincs.

Költőnkét egyébként 1584. június 4-én ismét Tordán találjuk, s itt szerzi a régi magyar irodalom ékességei közé számító *Enekek éneke* fordítását. Erdélyben újra felvett tudományos munkásságának kulcsfontosságú irata az *Apokalypsis-kommentár*, amelynek teológiája teljességgel unitárius. Nyilván ez tette lehetővé, hogy 1591 szeptembere után kolozsvári prédikátorként találkozzunk vele, széphistóriái Heltainé sajtóján jelentek meg, de 1592 végén már nem volt életben. A monográfia szerzője figyelmesen követi Bogáti eszmevilágának változásait,

hitrendszerének alakulását, és az irodalomtörténet magáévá teheti Dán Róbert végső megállapítását: „Világnézete átmenetet képez az antitrinitárius ideológia konzervatív és radikális irányzata között, de a szombatosságig nem jutott el.” (195. l.)

A bírálatunk tárgyát adó monográfia eddigi vázlatos ismertetése nyilván megmutatta, hogy értékeit az irodalom történetébe teljes elismeréssel fogadja, és sajnálja, hogy jó néhány részleteredményéről már nem adhat számot. Az elmondottak kiegészítésére viszont még egy-két elvi és tárgyi megjegyzést kell tennünk. Először is feltűnő, hogy Fausto Sozzini erdélyi szerepéről (1578—1579) egyáltalán nem esik szó, neve a névmutatóban sem szerepel, noha az antitrinitárius eszmék kiváló teológusa volt. Bizonyára a héber nyelv vonatkozásában is lehetett kialakult véleménye. — Tisztázunk kell, hogy Erasmusnak két Latomus nevű kortársa volt: Bartholomaeus Latomus (1490—1570) és Jacobus Latomus (1470—1544); a *De trium linguarum et studii theologiae ratione* (Párizs 1519) ez utóbbinak a műve, nem Bartholomaeusz, mint könyvünk 90. lapján olvassuk. (Vö. *Lex. für Theol. u. Kirche*, VI, 1934, 407. hasáb) Borsa Gedeon 1973-as községi előadásában világosan kimutatta, hogy Károlyi Gáspár, pontosabban Mantskovits (Farinola) Bálint nyomtató műhelye nem férhetett el a vizsolyi templom sekrestyéjében (65. l.). — A szerző nyilván nagyon jól tudja, hogy a „hat-ezer éves” világidő nem Wittenberg „felfedezése”, az ál-illési jóslatok késői antik eredetűek, s az egész középkorban éltek Augustinus nyomán. Ezt érdemes lett volna egy kissé tisztázni (66. l.). — A zsidó és protestáns exegézis a *Canticum canticorumot* Isten és a választott nép, illetőleg Isten és az Egyház viszonyaként értelmezte (pl. 173. l.). Nem ártott volna megmondani, hogy a késői középkor katolicizmusa Máriát látta a „libanoni jegyes” alakjában. Itt jegyzem meg, hogy Bogáti magyar fordítása Komoróczy Géza kiadványa (1970) előtt már megjelent a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* I. c. egyetemi segédkönyvben is (1963.). — A 171. laphoz tartozó 150. jegyzetben a szerző szerint a hébernek „szent nyelv” elnevezése (Reuchlin!) a középkor homályábavész. Ez helyes, de jó lett volna a „középkor enciklopédia”-ját, Dante *Commediáját* megnézni: a *Paradisóban* (XXVI. 124—138) a költő Ádám nyilatkozatát hallja az Úr teremtette első nyelvről. Itt Dante azt az érdekes — és modern! — teóriát fejti ki, hogy Ádám nyelve nem a héber volt, s ez az ősnelv még a Babel-torony építésekör (vagy előtte) kiveszett. Ebben az ősnelvben Isten neve is I volt a héber El helyett. Ez utóbbi

gondolatot valószínűleg Joachim apáttól vette. A *De vulgari eloquentia* írásakor még Dante is a hébert tartotta az első emberpár nyelvének. — Bibliográfiai kiegészítésként csak két adalékot! A nagybányai iskola-történetre legteljesebb Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*. Nagybánya 1905. A Sylvester-féle *Grammatica Hungarolatina* első kiadója Kazinczy Ferenc volt (1808); ezt a nagy irodalmi reformátor iránt érzett tiszteletből mindig meg szoktuk említeni (33., ill. 38. l.)

A jelen sorok írója nem tartja magát illetékesnek a héber nyelvű szövegek és fordítások elbírálására; azt azonban szeretné volna, ha a szerző a héber könyvcímeket is lefordította volna, pl. a 96. lapon; a görög textusokban azonban többször bukkant kisebb sajtóhibákra (pl. az *v* és *a* összecserelésére), ezek viszont sajnálatosan megszaporoztak a latin szövegekben, pl. csak a 45. lapon: qui hac dere = qui hac de re; is est — id est; quidda = quiddam. A 160. laphoz tartozó 147. jegyzetben közölt hosszú latin címben — Justinianus *Octapulus*-ról van szó — szintén több ki nem gyomlált sajtóhiba akad: a végén az *interelsas* szót pl. nem értem. E ritka művet nem tudtam kézbe venni, Graesse *Trésorja* (Berlin 1922, 409) ugyanezt (Genova 1516) egészen más címmel idézi. Úgy látszik, nyomdai címlapváltozatok voltak. Bántja a szemet a Chrisostomos átírás. Furcsa a Clementius alak a szokott Clemens helyett. — Elismerem, hogy nagyon nehéz kérdés a középkori szerzők nevének írása, ebben a vonat-

kozásban európai zürzavar uralkodik. A németek Wilhelm von Malmesburyt, az angolok John of Salisburyt, a franciák Bernard de Chartres-t írnak, ennek felelne meg a mi magyaros Abeldard (Abaelard) Péterünk. Az ilyfajta névalakok viszont sok esetben már avultnak hatnak. A mi latinus alapműveltségünk szerint legjobb lenne a szerzők *eredeti*, a középkori latin szövegekben használt névalakját közölni, tehát a fenti esetekben Guilelmus Malmesberiensist, Johannes Saresberiensist, Bernardus Carnotensist és Petrus Abaelardust. Felemás alak ugyanis a Sigonius Saumurienensis (13. l.), ide Salmuriensis kell. Az ugyanitt említett Sigebertus nevében sajtóhiba van. A 12. lapon is vagy Rémy d'Auxerre vagy Remigius Autissiodorensis. Mindez, ismétlem, valóságos rejtvényfejtő játék, de a filológus nem térhet ki előle, legalábbis valamelyik típus *következetes* alkalmazására kell törekednie. Nyilvánvaló, hogy ezeket az apró következetlenségeket nem tartjuk lényegessékné, a „nasutus lector”, aki természetesen „pius” is kell hogy legyen, könnyen javíthatja őket. Dán Róbert könyvét a magyar irodalomtudomány nyereségének kell tekintenünk, s nemcsak a XVI. század ideológiájának ismeretében bővíti eddigi tudásunkat, árnyalja azt a képet, amelyet Pirnát Antal és Varjas Béla kutatásai alapján kialakíthattunk, hanem egy nagy magyar költő pályaképeinek pontos rajzával is lekötölte irodalmunk múltjának kutatóit.

Bán Imre

К. ШАХОВА: ВЕНГЕРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 20—40-Х ГАДОВ XIX ОГО ВЕКА

Издательское объединение „Вища школа”, Киев 1973. 208 с.

A XIX. századi magyar irodalom képe — mint általában a külföldi közönség előtt — a szovjet olvasó szemében is sokáig maga volt a sötét végteleniség, amelyen az egy üstökös Petőfi száguldott keresztül (jó esetben Jókai, Mikszáth néhány regényét, Madách nevét ismerték). Ma már a magyar irodalomtörténet a szovjet irodalomtudományos közvéleményben tudományos vizsgálat tárgya, egyes nevek helyett kezd folyamattá összeállni, az európai irodalmi fejlődés részének tekintik. Kétségkívül orosz-lánrésze van ebben annak a magyar történelemmel és irodalomtörténettel foglalkozó gárdának, amely az elmúlt két évtizedben nőtt fel a Szovjetunióban, s amelynek egyik képviselője Kira Sahova is.

Sahova könyve a magyar irodalomnak az 1820-as évektől (1823-tól) 1849-ig terjedő szakaszával foglalkozik; e szakaszt a szerző a Petőfihez vezető fejlődés szemszögéből

vizsgálja és Petőfi korának nevezi. Az elnevezés, amennyiben új periodizációs felfogást jelölne, indokolatlannak tűnik (Petőfi irodalmi korát aligha Petőfi bölcsőjétől számítjuk); nyilvánvaló azonban, hogy ez itt inkább módszerbeli segédeszköznek számít, hiszen a magyar irodalomtörténetben járatlan külföldi olvasó számára bizonyosan Petőfi életműve szolgáltatja az eligazodás koordinátáit.

A könyv fejezeteit a reformkor legjelentősebb képviselőinek — Széchenyinek, Bajzának, Eötvösnek, Vörösmartynak, a márciusi ifjaknak és Petőfinek portréi alkotják (Kölcseyről és Kossuthról e fejezeteken belül esik részletesebb szó).

A szerző nem kívánja hőseinek teljes útját bemutatni, egyes írókat és egyes alkotásokat választ ki, de elemzésükben összefoglalja a kor és az életmű kimagasló eredményeit és legfőbb dilemmáit. Jó elő-

adóra valló érzékkel adja vissza a művészi egyéniség jellegzetes színeit és az alkotás hangulatát. A könyvet nem egyszerűen biztos tárgyi tudás jellemzi, hanem az árnyalatok finom megkülönböztetése, a magyar irodalomtörténetírás ítéleteinek alapos ismerete; a műben foglalt tárgyi anyag sokkal bőségesebb, mint a bibliográfiai utalások sejtetik. A szűkséggel szemben sok helyet igénylő ismertető-leíró részeket a szerző igen jól oldotta meg, amit nyújt, az teljesen elegendő a tájékozódáshoz, de nem fullad terjengősségbe.

Számunkra feltétlenül az összehasonlító aspektus a legtanulmányosabb, amely végigkíséri az egész művet és sok tekintetben úttörő jellegű. A magyar reformkori irodalom általános természetét a szerző egyes korai orosz romantikus és korai kritikai realista jelenségekkel veti össze, általános párhuzamokra és átvillanó egyedi analógiákra bukkan. Az általános megfelelések részben találkoznak azokkal, amelyeket a szláv irodalmak szovjet kutatói (Sz. V. Nyikolszkij, A. N. Szokolov, B. F. Szahejev) más irodalmak vonatkozásában már megállapítottak, de tágitja is a kört, természetesen elsősorban — de nem kizárólagosan — a két irodalom közvetlenül politikai mozzanataiban. Analóg jelenségeket állapít meg a nemzeti és a társadalmi felszabadító küzdelem értelmezésében, a Napóleon-ellenes tematikában, a zsarnokellenességben, a jobbagyfelszabadítás igényében és követelésében; mindkét romantika felvilágosodott alapvetésében; a politikus költő eszményében, a társadalmi aktivitás felfogásában, az elpuhult kortársi nemzedék ostromozásában, s abban is, hogy a romantikus individualizmus és az exotikum kultusza a nyugati romantikus tendenciákhoz képest mindkét irodalomban aránylag háttérbe szorult, a nemzeti múlt és a népköltészet kultusza pedig előtérbe került. A szerző gondolkodása túllép a szláv irodalmak összehasonlításának szokásos határain (amelyeket olykor inkább a hagyomány és a kutatók nyelvi ismeretei tartanak fenn, mint az irodalomtörténet objektív adottságai); azoknak a nyomába lép, akik a keletközép-európai, illetve kelet-európai irodalomtörténeti zónákat a társadalom- és irodalomtörténeti tipológia szemszögéből vizsgálják.

A két nemzeti irodalom domináló tendenciáiban adódó rokon jelenségek mellett, illetve ezeken belül és ezek eredményeként Sahova sok érdekes kisebb megfelelésre akad. Eötvös és Gogol tájleírásának kinálkozó, Tengelyi és Csackij alakjának távoli, de nem alaptalan párhuzamára stb. Zsukovszkij és Vörösmarty analógiája kissé

erőltetettnek tűnik. A külső bíráló friss szemére vallanak egyes észrevételei, hipotézisei vagy korábbi hipotézisek kidolgozása is: a szerző *A karthausi* Petőfőre gyakorolt esetleges hatását kutatja; Andorlaki szenvelgéseiben pedig Petőfi katonaélményeinek realitását is megérzi.

A fejezetek belső szerkezetében van bizonyos egyenetlenség, amely műfaji tisztázatlanságból, részben a feladat nehéz természetéből fakad. A könyvnek egyfelől ismeretterjesztő hivatása van, s ennyiben természetesen a reformkor csúcsteljesítményeinek elemző bemutatására épül; másfelől a szerző az ismeretterjesztésen túl a maga önálló tudományos véleményével a magyar irodalomtörténetírás egyes polémiáinak is tevékeny részese kíván lenni. Mindkét igény jogosult, de a kétfajta analízis nem mindenütt világosan felfogott együttese, helyenkint inkább szimbiózis, mint szintézise azt eredményezi, hogy néhány mű elemzésének terjedelme messze meghaladja e művek esztétikai értékét, míg másokról, esetleg sokkal jelentősebbekről, alig esik szó. *A Délviziget* és a *Tündérvölgy* szellemes tárgyalása mellett Vörösmarty lírája jószerével elenyészik, hasonlóképpen a *Tigris és hiéna*, valamint *A hóhér kötele* mellett elhalványul Petőfi szerelmi költészete. A szerzőnek természetes joga, hogy annak a műnek szentelje figyelmét, amelyiknek kedve tartja, azonfelül az egyes tanulmányok láthatóan különböző alkalmakból és céllal születtek. Ám a korban tájékozatlan olvasó számára az ellentmondást valamiképp, akár csak néhány jegyzettel, mégis fel kellene oldani, hogy a tanulmányok arányai az életmű arányainak ne tűnjének. Hasonló módon egy-két magyarizót jegyzet hiányzik olyan fogalmak mellől, amelyek nyelvünkben szemantikai tartalmuk mellett a korra jellemző erős hangulati színezettel párosulnak, s amelyek fordítása hiányzik (táblabíró, alispán, Macskaházy és Nyúzó nevének jelentése, ha már a szerző külön utal erre). Sahovának van érzéke az ilyesféle hangulatok iránt. Oly jól tud magyarul, hogy a „világszabadság” szóban megérzi a különös erőt, amely abból fakad, hogy a fogalmat egy szó fejezi ki.

Ha könyvének csupán annyi érdeme volna, hogy a szovjet irodalomtudományos közönség, különösen pedig a közép- és kelet-európai irodalmak történetével foglalkozó kutatók részletesebben tudomást szerezhettek a magyar reformkori irodalomról, már ez is rendkívül jelentős lenne. Sahova műve azonban nem szorul tematikai captatio benevolentiae-ra.

H. Lukács Borbála

Barla Gyula eszmetörténeti tanulmánya a Kemény Zsigmond-i életmű első nagy periódusának gondolatrendszerével foglalkozik. Írónk világnézetének, gondolkozásának, eszméinek fejlődésrajzát kívánja adni, az eszméltető enyedi kollégiumi évektől egészen 1848-ig, kijelölve Kemény helyét ellenzéki harcostársai között.

Kemény tudvalevőleg korának egyik legműveltebb, legsokoldalúbb, legmélyebben gondolkodó író-politikusa. Regényművészetének, közéleti szereplésének megítélésében egy évszázadon át és ma is a legkülönbélebb, egymással merőben ellentétes nézetek uralkodnak. Politikai, újságírói tevékenysége sok tekintetben még feltáratlan. Nos, mindezek a tényezők a Kemény-oeuvre kutatójától is nem mindennapi tudományos felkészültséget, tetemes és igen áldozatos munkát, s fokozott ítéletképeséget követelnek.

Eleve elismeréssel forgatom tehát Barla Gyula tanulmányát. Tisztelem a szerző messz vállalkozását, kutatói szorgalmát, — s tisztelem munkájának jelentős, becsülendő eredményeit is. Noha úgy vélem, nem fedezett fel alapvetően újat Kemény Zsigmondról, sok érdekes és fontos gondolati-eszmei összefüggés feltárásával mégis jelentékenyen módosította-finomította eddigi Kemény-képünket. Művének erényei és eredményei, illetve hibái és hiányosságai egyaránt ismertetésre és elemzésre érdemesek: mert ezekre figyelve, a jelen és a jövő Kemény-kutatói biztató ösvényeken indulhatnak el, vagy tévutakat kerülhetnek ki.

*

Az áttekintés, melyet Barla Kemény 1849 előtti gondolati fejlődéséről, „eszmétomb”-jeiről ad, röviden és óhatatlanul leegyszerűsítve így összegezhető: Kemény hatalmas műveltsége, széleskörű tájékozottsága az enyedi kollériumban eltöltött 11 év alatt alapozódik meg, s világnézetének, filozófiai-erkölcsi felfogásának, egyéniségének főbb vonásai is itt alakulnak ki. Világképe, gondolkodása, ízlése alapvetően romantikus, a kantianus filozófiából és etikából táplálkozó klasszicizmus erős fékjeivel: zseni-kultusza, szenvedélytisztotele racionalizmussal, kritikizmussal párosul. A kanti harmónia-elv is tovább él nála, a különböző társadalmi rétegek, a célok és módszerek, a testi és lelki erők okos egyensúlyának hirdetésében. 1834-ben már önálló személyiség Kemény: szuverén gondolkodó, imponáló szellemi fegyverzetben, telve írói-politikusi ambíciókkal. Világképe, személyisége persze a későbbiekben teljesedik ki, egyes vonásai

módosulnak is, de meghatározó jegyei megdöbbenően állandók maradnak. — Az 1834/35-i erdélyi országgyűlésre nagy várakozással tekint, felajzottan várja a történelemformáló személyiség fellépését, a haladói és sérelmi politika egyeztetését, a reform győzelmét. Az ellenzék meddő sérelmi politikája, széthúzása, a sikeres vezér hiánya az országgyűlés kudarcát okozza; s e kudarc, az élénk politikai-szellemi mozgalom utáni apály elosztatja Kemény romantikus illúzióit, kijózanító hatással van rá. — A kapudi magány, a kancellista gyakorlat, a bécsi tartózkodás évei következnek, s ez az öt éves periódus a magabizáltság, a tanulás, a politikusi pályára való intenzív készülés, az első írói szárnypróbálgatás időszaka. Kemény rendkívül behatóan tanulmányozza a korabeli Európa társadalmi-politikai mozgalmait, a magyarországi és erdélyi politikai, gazdasági, közjogi viszonyokat. Erősen deromantizált politikai-társadalmi elvrendszere — középpontjában a széleskörű reformprogrammal, a szervezett párt szükségességének felismerésével, a politikai eszközök, módszerek helyes megválasztásának hangsúlyozásával, az ún. okkútfő tanával — az 1830/40-es évek fordulójára állandósul, s később már nem is változik alapvetően. — Az 1840-es évek elején Kemény a legkövetkezetesebb liberális politikus, publicista Erdélyben. Az európai és hazai politikai-szellemi áramlatok, jelenségek fölényes ismerője, elméletileg és taktikailag egyaránt a legképzettebb az erdélyi harcostársak között. Osztályának nagykonceptiójú realpolitikusa: az úrbér és unió elválaszthatatlanságának, a társadalmi érdekek kölcsönös kiegyenlítésének, a forradalmi törekvések semlegesítésének hirdetője, a kis- és középbirtokra épülő, államilag irányított és ellenőrzött, pauperizmustól és szervezett munkásmozgalomtól mentes polgári rend híve; a legliberálisabb nemzetiségi politika képviselője. — Az 1841/43-i erdélyi országgyűlés meddősége, az erdélyi ellenzék széthullása, a politikai-szellemi életben bekövetkező pangás, a közéleti és magánéleti csalódások s más tényezők 1845–46-ra nagy válságba sodorják. E válságperiódus művészi terméke, s egyben legfőbb tükrözője is a *Gyulai Pál* c. regénye. Lélekrajz, mely a bűnnek, azaz: a hűség és hála túlzásának, a rajongásnak, a józanság száműzésének, az önálló személyiség feladásának súlyos következményeit taglalja. — 1847 elejétől 1848 márciusáig Kemény a magyarországi ellenzéki mozgalom mérsékeltbb hívei között tevékenykedik. A centralista *Pesti Hírlapban* fejti ki reformelképzeléseit.

Lényegileg a centralisták közé tartozik, megőrizve részleges politikai függetlenségét, különállását. — 1848 márciusában saját politikai-társadalmi reformprogramjának győzelmét ünnepli, — s ettől kezdve a márciusi eredmények lelkes védelmezője. Sőt, az év őszén, egészen november végéig, a harcra is készen áll: küzd és küzdelemre buzdít az ország függetlenségéért. Decemberben aztán megtörik szárnyalása, s reményét vesztve sodródik a szerveződő békepárti erőkhöz.

Ennek az áttekintésnek fő erénye az alapjaiban helyes *periodizáció*. Barla minden korábbi kutatónál elfogadhatóbban jelöli ki és jellemzi a fiatal Kemény eszmélésének, gondolkodásának fontosabb időhatárait. Az áttekintés szervei hibája viszont, hogy nem mutatja be megnyugtatóan Kemény eszmei, világnézeti fejlődésének menetét és ívét. Nem teljes és folyamatos a kapott fejlődésrajz: olykor részletezőbb, olykor meg túlzottan vázlatos, hézagos. Egyetlen a tanulmány oly értelemben is, hogy viszonylag mélyen és sokoldalúan bemutatott eszmetörténeti periódusok elnagyoltan, hiányosan vagy ellentmondásosan jellemzettekkel váltakoznak benne.

A mű főbb *tartalmi eredményeit* sorra véve: Barla érzékletes és több ponton újszerű képet ad arról a társadalmi-szellemi környezetről, melyben az ifjú Kemény az 1830-as évek elején Nagyenyeden él, tanul, munkálkodik. Enyed ekkor az erdélyi közelet centruma. A társasági élet politikai-művészeti vitáktól hangos. A Burg, a b. Kemény-család háza, ahol Kemény mindennap megfordul, a szerveződő ellenzék fellegvára. A konzervatív és a szabadelvű erők csatározásai a kollégium falai között is hevesen folynak, s a diákság ellenzéki szellemű akcióiban Kemény is részt vesz. A kollégiumban jól képzett tanári kar működik, melyből különösen két nagy tudós-pedagógus alakja emelkedik ki: Köteles Sámuel és Szász Károlyé. Köteles kantianus filozófus és etikus; racionalizmusa az ész képzelődés és szenvedélyek feletti uralmát, kriticismusa pedig mások ismeretének, ill. az önismeretnek a fokozott szükségességét jelenti; a pszichológiában a szenvedélyek, ösztönök, lelki torzulások természetrajzát kutatja; a kanti harmónia-tan híve, a társadalomban és a lélekben egyaránt; az államelmélet terén az alkotmányos monarchia primátusát hirdeti. Szász Károly viszont romantikus, történet- és művészetsemleketben is, egyéniségében is. A nagy egyéniség történelemformáló szerepét abszolutizálja, s a nemzeti fejlődés problémáira irányítja a figyelmet. Széchenyi híve, rendíthetetlen liberális. Mindkettőjük gondolatvilága, személyisége felzabáló hatású a fiatal Keményre. — A

tanulmány azt is valószínűsíti, hogy Kemény rendszeresen olvassa a korabeli magyarországi és erdélyi lapokat, folyóiratokat. Politikai, társadalmi felfogásában főképp három nagy egyéniség eszmevilágának, praktikus nézeteinek nyomait érzékeli Barla: Széchenyi polgárosodási programjának és politikai metodológiájának, Wesselényi reformterveinek és nemzetiségi koncepciójának s Bölöni Farkas Sándor nyugati utazási tapasztalatainak, társadalomfejlődési analógiáinak elemeit.

Barla meggyőzően, alapos elemzéssel mutatja be, hogyan és mely pontokon változik, ill. mélyül el Kemény filozófiai-politikai gondolkodása 1835 után. A nagy államférfi történelemalakító szerepének romantikus kizárólagossága helyébe, nyilván az 1834/35-i erdélyi események tanulságaként, a nagy egyéniség és a bázis, a vezető és a vezetettek árnyaltabb kapcsolata lép. Angol és francia példára úgy látja, hogy a politikai vezéregyéniség, a modern államférfi szervezett tömörülések, pártok élén fejthet ki igazán hatékony irányító tevékenységet. A korábbi, a sikert abszolutizáló machiavellizmusa szelídül, és szervezetek, pártok harcmodorává változik. Egyre nagyobb szerepet kap gondolkodásában a teljes ismeretanyag birtoklásán, a körülmények pontos ismeretén alapuló eljárási mód keresésén, az ügyes stratégia és taktika, a józan számítás. Kemény a szigorú kauzalitás képviselője lesz. Vallja, hogy a kutató elmét a helyzetek, a viszonyok oksági elemzése vezeti el az ezeket szülő, meghatározó alaptényezők, irányító erők felfedezéséhez, feltérképezéséhez. Így aztán az ember, a vezető személyiség, a politikus olyan fegyver birtokába jut, melynek segítségével a sors adta helyzet fölébe kerülhet, felismerheti és a minimálisra korlátozhatja a véletlen, vagy végzetserűen kiszámíthatatlan tényezők lehetőségeit.

A tanulmány legfontosabb mondandóját, legsikerültebb, finom megfigyelésekkel teli fejezete a *Gyulai Párról* szóló; ebben Barla a regény gondolatvilágának számomra ezidáig legelfogadhatóbb értelmezését adja. Helesen szögezi le, hogy a *Gyulai Pál* lélekrajz, Kemény forrongó egyéniségének tükré. Pontosan fogalmazza meg a mű fő mondanivalóját: az erény (itt a hála) túlhajtása, rögeszmévé válása, majd mértéktelen rajongássá, megszállottsággá növekedése bűn, mely súlyos következményekkel terhes: a személyiség kifordul sarkaiból, feladja önmagát és szükségszerűen elpusztul, veszt hozva egész közösségére, környezetére is. Kemény felmutatja a bűn (a rajongás) természetét és kiszámítható hatását, — hogy felhívja a figyelmet az egyedüli ellen-szerre, a józan ész irányította és ellenőrizte

életre, cselekvésre. Barla hangsúlyozza: Lényegében valamennyi regényében ezzel a problémával foglalkozik Kemény; hogy a *Gyulai Pál* világa mégis komorabb, mint a többié, annak oka részint Kemény akkori kedélyállapota, részint a választott írói attitűd, amely nem a bűn és bűnhődés bemutatásában tapasztalt és megcsodált könyörtelen logikai szigorral tekinti át, sorakoztatja fel a számba jöhető ellensúlyozó, semlegesítő erőket. — Alapvetően fontos és sok zavart eloszlató az, amit Barla a regény végzet-problematikájáról állapít meg. Abból indul ki, hogy Kemény és a regény főalakja, Gyulai nem azonosíthatók; Gyulai nem Kemény egyéni és közéleti problémáinak objektivációja; Kemény gondolatait a regény egész szövete, struktúrája hordozza. Kemény a regény folyamán Gyulai tetteit, viselkedését következetesen rajongónak bélyegzi, számára nem ad felmentést. Gyulai a cselekmény folyamán az öncsaló szerepét játssza: a saját valódi bűne elfedése végett, mintegy a maga mentségére, önnön felmentése érdekében szüli a kényszerhelyzet képzetét, a végzet tanát, erre a fiktív sorsra, fátumra, a viszonyok kényszerítő hatalmára próbálva hárítani saját felelősségét. A regény folyamán sohasem Kemény, hanem mindig a lelkiismeretével viaskodó Gyulai elmélkedik a fátum tipró, büntülőjének hatalmáról, — így a végzetről való gondolkodása önnön jellemrajzának szerves része. Amikor tehát Kemény könyörtelenül elmarasztalja Gyulai tetteit, akkor ezzel együtt gondolkodását is elveti. Kemény sohasem hitt és hisz semmiféle vak végzetben, fátumban. — Barla *Gyulai Pál*-értelmezése két fontos ponton korrigálja az újabb irodalomkutatásban kialakult Kemény Zsigmond-képet. Egyfelől vitathatatlanná teszi, hogy Kemény már első eszmélésétől kezdve mindennemű tevékenységében és művében — így a *Gyulai Pál*-ban is! — következetes elutasítója a végzet, a fatalizmus tanának; s ezzel helyreáll az oktanalul megbontott egység a következetes és cselekvő liberális reformer és az író Kemény között. Másfelől bizonyítja, hogy Kemény 1845–46 körüli válsága, részleges pályafordulata nem világnézeti válság, s a *Gyulai Pál* nem jelent cezúrát Kemény eszmei-gondolati fejlődésében.

Filológiai névumokat rejt magában a Kemény 1848-i publicisztikai tevékenységével foglalkozó részfejezet. Különböző forrásokból már eddig is tudtuk, hogy Kemény 1848-ban nemcsak névaláírással ír a *Pesti Hirlap*-ba, hanem -e-, -a-, -a.- szignóval is. Barla most újabb érvekkel erősíti meg és finomítja e tudásunkat, sőt ki is egészíti az eddig ismert Kemény-cikkek listáját. Am nem áll meg e ponton, hanem — óvatos

és körültekintő eljárással — jónéhány aláírás nélküli cikkről bizonyítja, hogy Kemény a szerzőjük. — A saját kutatásaim részint megerősítik Barla eredményeit, részint a következőkre figyelmeztetnek: a *Pesti Hirlap*-ban azonosításra váró hatalmas cikkanyagban még igen sok Kemény-írás lehet, főképp a lap áprilisi—májusi és novemberi—decemberi számaiban; nehezteleni fogja a további kutatást, hogy az aláírás nélküli cikkek között lehetnek több szerzőjű írások is, s még az sem kizárt, hogy egy szignóval, taktikai okokból, többen is dolgoznak a lapba; a filológiai vizsgálódást a jövőben széleskörűben kell folytatni, egyidejűleg Kemény, ill. az újság más dolgozóitársainak életműve felől; a kutatás módszerének komplexebbnek kell lennie, s a tartalmi összefüggések feltárása mellett nagyobb szerepet kell kapnia benne a stíluskritikának.

E valóban jelentékeny tartalmi erények, eredmények ismertetése után a *tanulmány* szembetűnőbb *hiányaira, fogyatékoságaira, hibáira* mutatok rá. Ezek közül a legsúlyosabbnak azt érzem, hogy Barla lényegében adós marad Kemény erdélyi liberális reform-programjának konkrét és részletes bemutatásával. Tehát azzal, hogyan alakul ki Kemény reformkonceptója az 1840-es évek elejére, mi Kemény álláspontja a fő reformkérdésekben (pl. úrbér, választási rendszer stb.), s nézeti hogyan viszonyulnak más erdélyi, ill. magyarországi ellenzékiek vélekedéséhez. A nemzetiségi kérdés is sokkal nagyobb súlyú és motiválóbb erejű tényező Kemény eszmerendszerében, hogysem anynyira másodlagosan szabadna kezelni, mint Barla teszi. Az alapvető probléma talán ott lehet, hogy a szerző nem ismeri eléggé Erdély valóban igen bonyolult politikai, társadalmi, közjogi történetét, s főképp az egykorú erdélyi viszonyokat, — ezért lebegtetni meglehetősen „ritkított közegben” Kemény általa jellemzett „eszmetömbjeit”. E feltételezést valószínűsíti az is, hogy a tárgyszerűség, az adatok vonatkozásában általában megbízható tanulmányba éppen az erdélyi viszonyokról szólva kerülnek be hibák, például: az erdélyi úrbér történeténcz felvázolásakor megfigyelkedik Mária Terézia 1769-i ún. Bizonyos pontjairól (42. l.); vagy: Bethlen Jánosról ír a 45. lapon, s a szövegből kiderül, hogy nem érti az ún. királyi hivatalosság lényegét.

Nem kielégítő az a kép sem, melyet Barla Kemény 1843 és 1846 közötti, eszmetörténetileg oly fontos éveiről ad. Voltaképp megelégszik Kemény Wesselényihez és Széchenyihez fűződő eszmei-személyes kapcsolatának igen hézagos, felületes jellemzésével, valamint az 1845–46-os válság pármondatos jelzésével. Pedig hát Kemény 1843 közepe

után is Erdély legnagyobb hatású publicistája marad. Ekkor mélyed el fokozottabban a közgazdasági és szociológiai tanulmányokban, az összehasonlító jogtörténetben s az állam- és történettudományban. Ezekre az évekre esik Kemény életének talán legsúlyosabb válsága is: családása erdélyi pályatársaiban, légüres térbe kerülése s egyedül maradása a közéletben, magánéleti kudarcok stb. Mindezek a problémák lényegileg feltáratlanok maradnak a műben.

A tanulmány további fogyatékosága, hogy nem dolgozza fel módszeresen Keménynek a *Pesti Hirlap* 1847. évfolyamában megjelent, tetemes mennyiségű publicisztikáját, s így nem végzi el Kemény régebbi erdélyi, majd magyarországi reformprogramjának összevetését, a változások eszmetörténeti általánosítását és értékelését. Nagy lehetőséget szalaszt el ezzel Barla: nevezetesen Kemény és a centralisták viszonyának megnyugtató tisztázását. Pedig némely óvatos megfogalmazása („a centralistákhoz állt legközelebb”, Kemény „a centralisták körében”, 1848 elején „függetlennek számít” stb.) azt sejteti, hogy érez bizonyos különbségeket Kemény és a centralisták között. Ha merészebben nyúl e nem könnyű témához, talán ő is arra a következtetésre jut, hogy Kemény centralistának minősítése az újabb Kemény-irodalomban — fikció. S hogy egyes gyakorlati politikai, vagy konkrét reformelképzelésekben (a képviselői rendszer kialakítása, a városok rendezése stb.) megegyezik ugyan Kemény és a centralisták véleménye, de igen lényeges filozófiai-szemléleti kérdésekben (pl. egyén és tömeg viszonya, a történelmi személyiség mibenléte), továbbá fontos politikai problémák megítélésében (mint pl. a központosítás és a helyhatósági rendszer együttélése, az arisztokrácia szerepe társadalmunkban, a nemzetiségi kérdés) komoly nézeteltérés mutatkozik közöttük.

Nem fogadható el Kemény 1848. március 15-ét követő közéleti szereplésének értékelése, eszméinek summázata sem. Barla úgy látja, hogy 1848 nyarán a forradalomtól, a tömegmozgalomtól, a véres harctól általában iszonyodó Keményben az iszony, a szorongás, az „ösfélelem” helyére „a szabadságért, függetlenségért küzdő népek szolidaritása” kerül; valósággal szárnyal, harcra, ellenállásra hív fel; s Kemény — Barla szerint — időlegesen túllép szigorú, zárt eszmerendszerének határain. Nos, szó sincs és nem is lehet erről a „túllépésről”: Kemény 1848-ban a korábban kialakult eszmerendszeréhez nagyon is híven, konzekvensen él, cselekszik. Mindvégig a vér nélküli márciusi forradalomnak, mint a történelmi konfliktusok számára egyedül ideális megoldásának s a forradalom eredményeinek, azaz a

márciusi törvényeknek a védelmezője; a megvalósult, de törekenynek tűnő „eszélyes súlyegyen” őrzője. Az ő védekező jellegű 1848-i stratégiájának és taktikájának itt a kulcsa. Kemény minden tényező, jelenség, erő ellen harcol, mely veszélyezteti ezt a súlyegyent: így a jobb- és baloldali túlzónak ítélt törekvései, a tömegmozgalmak, az anarchikus megnyilvánulások, a fenyegető külső erők, a mozgolódó nemzetiségek, Ausztria „éretlen és értetlen” politikája, az uralkodó magatartása ellen. Nem Kemény eszmerendszere, hanem eszméinek és a történelmi szituációknak a viszonya változik 1848 folyamán: innen, hogy tavasszal és nyáron a koncepciója szempontjából fő veszélyt jelentő társadalmi és nemzetiségi mozgalmak ellen lép fel nagyobb energiával, ősszel viszont a konzervatív, a márciusi viszonyokat megsemmisíteni kívánó ellenforradalom ellen összpontosítja érveit, indulatait. — S téved Barla: dehogy táplál Kemény illúziókat Ausztria, az udvar irányában. A polgári átalakulás útjára lépett Ausztria és Magyarország állami egységét kül- és belpolitikailag egyaránt történelmi szükségszerűségnek tarja 1848-ban is, s következetesen szembeszáll minden törekvéssel, mely ennek az államalakulatnak a léte ellen irányul. 1848 nyaratól—őszétől úgy látja, hogy maga a bécsi kormány, az osztrák uralkodó körök, sőt a király akar lelépni az ésszerű történelmi útról, — s ennek megelőzése, az útontartás érdekében korholja, ostorozza, világoztatja fel a bécsi politika irányítóit. Amint azonban, 1848 november végétől, belátni kénytelen, hogy Bécs nem fogadja el az osztrák birodalom átalakulásának 1848 márciusi platformját, s erre már valószínűleg nem is kényszeríthető, befejezi a *Pesti Hirlapban* folytatott agitációját, elhallgat. Úgy érzi, politikai koncepciója időlegesen megbukott, s az irányíthatatlan események uralma érkezett el.

Furcsa történet szemléleti fonáksága a könyvnek, hogy miközben a szerző sok lényeges vonását ragadja meg Kemény sajátos liberalizmusának, e liberalizmus végső summázó értékelését eléggé vulgárisan végzi el. Helyesen elemzi Barla (88—9., 128—9.1), hogy Kemény mennyire központi társadalmi problémának tartja szegény és gazdag örökös harcat, a bírhatás, a tulajdonszerzés állandó vágyában lelve meg „ez örökös polgárháború” alapokát, mozgatóját; szrinte egy és ugyanazon ösztön hozza létre a fennálló rendet s az ellene való harcot. Majd csodálkozva kérdezi Barla, hogy „Kemény miért nem szúrta le ésszerűen: az örökös polgárháború mindaddig tart, míg vagyoni egyenlőtlenség lesz a magántulajdon révén”. Barla válasza: Kemény nem mer eddig elmenni, megmarad realpolitikuskak;

csak a saját koráról elmélkedik, nem hajlandó ábrándozni a jövőről. — Nos, így értetlen-vulgáris ez a magyarázat. Számomra olyanféle értelmezést sugall, hogy Kemény tulajdonképpen sokat megért az osztálytársadalom törvényeiből, de óvatosságból, vélt érdekből, taktikai megfontolásokból megmarad a liberalizmus társadalomfelfogásánál. Nem. Kemény nem jut el az osztályharc lényegének megértéséig. Nála nem taktikai elem a polgári liberalizmus, hanem tollát és cselekedeteit kizárólagosan irányító elmélet, világnézet. S Kemény társadalomszerveletének nem marxista voltán csodálkozni, számonkérni tőle a liberalizmus meghaladását — ez történetietlen s kissé bizarr álláspont.

Barla tanulmánya *módszertani* szempontból is tanulságos és részletesebb jellemzést igényel, — erényei miatt is, de, sajnálatos módon, főként a fogyatékoságai miatt. — Szembetűnő Barla törekvése, hogy az eszmétörténeti kutatás örök veszélye, a rendszert meddő hatásvizsgálat helyett a párhuzamkeresés termékenyebb módszerrel dolgozzék. E módszerrel ér el figyelemre méltó eredményeket a nyitófejezetben, ahol is az enyedi tanárok és az ifjú Kemény gondolatrendszerének több rokon vonását meggyőzően mutatja be. Ám a tanulmány későbbi fejezeteiben az eszmei-gondolati párhuzamok vizsgálata fokozatosan elszegényedik, hézagossá válik, s csupán néhány s nem is mindig lényeges részletkérdésre terjed ki; azaz a korábban oly termékeny módszer beszűkül, s valamiféle „szemelgetés”-nek adja át helyét. (L. pl. Széchenyi és Kemény, ill. Wesselényi és Kemény eszmerendszerének többszöri „szemelgető” összevetését, 30—3, 104—112. l.). — Az eszmétörténeti studiumban partikuláris eredményekre, sőt tévutakra vezet, ha az elemzés bázisa összezsugorodik s túlzottan az elemzett gondolkodó saját írásaira, megnyilatkozásaira korlátozódik Barla láthatóan ugyanígy vélekedik: tanulmánya elején, mint láttuk, sikeres erőfeszítéseket tesz a Kemény gondolatvilágát formáló enyedi szellemi közeg érzékeltetésére. Sajnos, a későbbiek folyamán egyre inkább lemond annak a kulturális-szellemi miliónek a módszeres és változásaiban megragadott rajzáról, melyben Kemény eszméi érlelődnek, módosulnak. Tudom, rendkívül nehéz, fáradságos az ilyenfajta egzakt eszmétörténeti kutatás, mégis csupán ezt tarthatom igazán modern módszernek, — s Barlánál az e módszer alkalmazására irányuló törekvést hiányolom.

A források kezelése és értelmezése, azaz a forráskritika terén nem eléggé megfontolt a szerző. — Kemény személyiségének bemutatásakor gyakran kritika nélkül, szó szerint, evidens igazsággként fogadja el Keménynek az önnön alkatával, tevőknye-

ségével foglalkozó, bárhol és bármikor elmondott, levelekben, cikkekben vagy naplóban leírt önvallomásait. Innen eredeztethető, hogy Barla el-elrajzolja, túlromantizálja Kemény személyiségét (l. pl. 5—6., 103. stb. 1.). Pedig amennyire Kemény nem azonos egyetlen regényalakjával sem, annyira nem azonosítható személyisége sem a saját szubjektív megnyilatkozásaiban szuggesztált önjellemzéssel. A telivér romantikus Kemény egyfajta expresszív szerepjátéknak vagyunk tanúi: ő hallatlanul szereti önnön személyiségét a valóságosnál ellentétekből állóbbnak, titokzatosabbnak, különösebbnek feltüntetni. — Ugyancsak óvatossággal kellene kezelni az írónk egyéniségét tudatos és tendenciózus torzítással megidéző kortársi emlékezőket, jellemrajzokat. Pálffy János memoárjának forrásértéke például köztudottan kétséges, s Keményről különösen vitatható megállapításokat tesz; Barlának sem szabadna autentikus forrásként felhasználnia (l. 6., 39. l.). — Jól ismert forráskezelési hiba a tanulmányban az idézés ama módja, amikor a szerző egy feltételezés, egy prekonceptió bizonyítása érdekében részleteket ragad ki természetes szövegösszefüggéseiből. Egy kirívó példa: a 72. lapon Kemény és Kovács Lajos elvi-eszmei különállásáról ír a szerző, s egyetlen Kemény-cikkből vett idézettel próbálja tételét bizonyítani. Téves szándékú törekvés. Kemény és Kovács reformprogramja — tessék alaposan összevetni az általuk közösen szerkesztett *Ördélyi Híradó*-ban megjelent cikkeiket! — ekkor még, az 1840-es évek elején nagyon is rokon egymással. S aki figyelemmel olvassa el a *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében* c. cikket, melyből a furcsán kiemelt idézet származik, annak számára nyilvánvaló: a cikk éle a korteskedés mint „körjelenség” ellen irányul; Kemény nem utasítja el fölényesen a szatmári 12 pontot (mint Barla tévesen állítja); taktikai-retorikai megfontolásból hangsúlyozza túl a 12 ponttal való részleges egyet nem értését, hogy annál objektívabb pozícióból és még nagyobb felháborodással ostromozhassa a 12 pont megbuktatóit, Kovács Lajos támadóit, a korteskedő konzervatívizmus lebunkózó politikai módszerét.

A tanulmány *stílusát* nem dicsérhetem. Barla is abba a hibába esik, amelybe a kor annyi más kutatója: túlzottan az elemzés tárgyaktól választott személyiség hatása alá kerül, s szinte észrevétlenül át-átveszi stílusának, mondatfűzésének, sőt helyesírásának egyes sajátosságait. Kemény szóhasználat, stílusesszékői aztán — Barla száraz, kimért értekező prózájába kerülve — idegen elemekként hatnak. Néhány példa. Kemény kedveli a „kötöz” szót, Barla is gyakran használja, pl. Kemény „kötöz

öszöntézt" kap Kötelestől (23. l.); Erdélyben csak a sérelmi „oppozíció éledezik, azt is kötözi...” (43. l.); „Gyulai megkötözte magát a hála rosszul értelmezett láncáival” (125. l.). Kemény világa szerinte „sújtó korszakok tükrözője” (l. 56. l.); Kemény „sűrű tevékenysége és kitartó táborozása” az Erdélyi Híradónál (98. l.). „Valódi” Kemény Zsigmond-i mondatok Barla tanulmányában: „Kolumbus merész hajója az új világ partjait csókolta” (39. l.); „De minden ily eszme csak gyors fellegárnyként vonulhatott át Toldi kedélyén”. (56. l.); „Hiába a mentegetőzés, ösztöne mégiscsak ott sejt a lóporos aknát, melynek lobbanó szalagja kémleletlen irányban vonul. Súlyos léptei alatt érzi már 1842-ben a dűbörgő forrongást, s a kitörni készülő láva forráságát”. (88. l.); „Boldog szeretne lenni, mint mindenki, s életét a szerelmi fellobbanásokat követő íszkös égés sebei kietlenné teszik.” (98. l.) Kemény is írhatná Gyulairól, amit Barla ír róla: „Mindig a Caligulák kora, mindig a torzalakok, kiket hűn rajzolt Sveton, mindig a kegyencek elmosódott, sivár képei, kik magokat mentegetik, s vádolják a sorsot, lebegtek szeme előtt. Ixion kerekéként aorgott elméje...” (120. l.) — Nem ritka a tanulmányban a ponyola fogalmazás

(l. pl. a 42–3. lapon, a „Mégis hogy meg-híusult...”, a 113. lapon „A Gyulai Pál...” kezdetű mondatokat), valamint az idegen szavak ügyetlen használata sem (l. pl. a 41. lapon az organizált ellenzék centralizációjáról szóló mondatot). — A stílus ilyen fonákosságai komolyan csökkentik Barla művének gondolati hatékonyságát.

A Kemény Zsigmond-életmű kutatói, a róla értekezők — tisztelet a kevés kivételnek — még mindig túlzottan a nagy, reprezentatív művek (regények, röpiratok) elemzésére koncentrálnak, s nem szembesítik e nagy művek eszmei-gondolati tanulságait a publicisztikával, a töredékekkel, a levelezéssel. Barla Gyula a kevés kivételhez tartozik, ez ad tanulmányának különleges érdekét. A Kemény-kutatásnak az általa jelzett úton szükséges tovább haladnia, s mielőbb el kell végeznie a teljes Kemény-életmű filológiai felmérését és értékelését, a kor legszélesebb és alapjaiban feltárt politikai, társadalmi és szellemi összefüggéseibe ágyazva.

Rigó László

TAMÁS ALADÁR: A 100% TÖRTÉNETE

Bp. 1973. Magvető K. 402 l.

Irodalomtörténeti szakfolyóiratban eltekinthet a recensens attól, hogy ismertesse a már viszonylag köztudottakat. Nem mutatom be tehát részletesen a 100%-ot, a két világháború közötti szocialista irodalom (s egyúttal a kommunista mozgalom) e kiemelkedő jelentőségű folyóiratát (1927–1930). S hasonlóképpen nem érzem annak szükségét, hogy az egykori szerkesztő és a mai tanulmányíró, a folyóirat-antológiát összeállító Tamás Aladár munkásságáról szóljak. Márcsak azért sem, mert ez az 1973-as kiadvány valójában második kiadás (jóllehet az impresszumatatok ezt elhallgatják s csak Tamás Aladár bevezetése utal rá): az Akadémiai Kiadó „Irodalom — Szocializmus” sorozatában 1964-ben jelent meg az első (valamivel gazdagabb válogatást tartalmazó) kiadás. Abban a kiadásban Szabolcsi Miklós bevezetése és Botka Ferenc 100%-repertóriumja is helyet kapott. S e könyvről az *Irodalomtörténeti Közlemények* is közölt terjedelmes ismertetést (ezért is felesleges az „újrecenzálás”): Illés László cikkét az 1965-ös kötetben (118–119. l.). A 100%-antológia annak idején a magyar szocialista irodalmi örökség kutatásának gyors fellendülését is bi-

zonyította. Szervesen kapcsolódott bele az 50-es évek végétől intenzíven megkezdett kutatások áramkörébe, melyeknek szemléleti alapját a szocialista irodalom korszerű — a dogmatikus és voluntarista hagyomány-szűkítést „robbantó” — értelmezése jelentette. S jelenti ma is, amikor a szocialista irodalom kutatása már magasabb színvonalon, elmélyültebben s egyúttal szervezetesebben folyik.

Elsősorban ebből a szempontból olvastam most újra a második kiadást, Tamás Aladár tanulmányát és a folyóiratválogatást. S ha az alábbiakban jóformán csak kifogásaimat, vitamegjegyzéseimet sorolom fel, az korántsem jelenti a 100% értékének „esztéta” lebecsülését vagy akár az új kiadás felletti fanyalgás „megideologizálását”. Irodalomtörténeti szakfolyóirat megengedheti azonban magának az „aránytalan” érvelést, főleg ha már ismert valamint ideológia-, irodalom- és munkásmozgalomtörténeti szempontból egyaránt joggal magasra értékelt folyóiratról, illetve kiadványról van szó.

Méltatva az újrakiadás tényét sem egyértelműen pozitív ugyanis a kötettel kapcsolatos véleményem. S éppen a szocialista

irodalmi kutatások immár másfél évtizedes „reneszánsza” tükrében. Csak formai-technikai kérdés, de mégis megemlítendő: fésületlen, gondozatlan a szövegkiadás és a tanulmány. Rengeteg a durva sajtóhiba, a 249. lapon pl. „megalkuvás” szerepel „megalakulás” helyett. Már komolyabb hiba, hogy a szövegközlés nem érvényesíti azokat az álnév-feloldásokat, amelyeket az első kiadásban szereplő Botka-repertórium nyomán már elfogadottnak tekinthetünk, így például álnévvel (még [-]es utalás sincs!) szerepel a *Két kísértet kézfogása egy sír felett* (218—221. l.) és a *Plehanov halálának 10. évfordulójára* (371—375. l.) c. Lukács György-írás, Kun Béla *A Munkás-kultúrszövetség alakulásához* (249—252. l.) c. cikke és Nagy Lajos *Baumgarten alapítványa* (245—247. l.) című, bizony meglehetősen doktrinér írása. De a technikai hibák ezen a ponton már a tartalmi kérdésekkel érintkeznek.

Kétségtelen ugyanis, hogy a kötetben, a tanulmányban és a bevezetőben nem (vagy csak igen kevésbé) érvényesülnek az első kiadás óta eltelt egy évtized kutatásainak szemléleti és filológiai eredményei. Tamás Aladár maga írja, hogy a folyóirat objektív megítélése nem lehet az ő, az egykori szerkesztő feladata, megközelítése is erősen memoárszerű, személyes. S ez nem is baj, kevés olyan érdekes munkásmozgalmi dokumentumot olvastam, mint Tamás Aladár 100%-tanulmányát. A kötet megszerkesztésével, kiadói előszóval, a tanulmány szövegének javításával kellett volna érvényesíteni az újabb eredményeket. Nemcsak ez hiányzik azonban, hanem az 1964-es Szabolcsi-bevezető is, amely már az akkori kutatások fényében (pl. Erki Edit tanulmányára hivatkozva) is jelentősen árnyalta, módosította Tamás Aladár némelyik érvelését, kimutatva a 100% és az illegális KMP akkori irodalompolitikájának (a vitathatatlan érdekek mellett is) szervi gyöngéit, súlyos ellentmondásait. Az újabb kutatások csak megerősítik ezt a véleményyt, a „helyretevő” előszó elmaradása, sőt Tamás Aladár új bevezetője viszont elég nyíltan ez ellen „érvelnek”.

Tamás Aladár ugyanis — tanulmányát megelőző rövid bevezetőjében — mentegőtűző, védekező magatartást vesz fel. Burkoltan-nyíltan kétségbevonja a 60-as években a 100%-ról elhangzott — nemcsak valóban polgári-esztéticista, lekezelő, hanem a — marxista értékelések bíráló érveit is. Elismeri a 100% egyes cikkeinek hibás voltát, fiatalos türelmetlenségét, nem tagadja, hogy a KMP tévedései is érvényesültek a lapban, mindezeket a jelenségek azonban nem látja összefüggéseiben. Nem villantja föl történet-szemléleti, ideológiai-esztétikai totalitásában a 100% ellentmondásos marxista platformját.

Jogtalanak érzem az „agitációs irodalom” jelenlétének tagadását (8. l.), s azt is, hogy a RAPP nem-ismeretére hivatkozva visszautasítja a szerző a 100% egyes tendenciáinak „proletkultus” minősítését (63—64. l.). Nincs itt terem részletesen bizonyítani, de ténykérdés, hogy a folyóirat mindhárom évfolyamában — nemcsak az antológia-szövegeket véve tehát alapul — s főleg az utolsó évben egyértelműen jelen van a proletárkultúra, a munkáskultúra (megoly jószándékú) doktriner értelmezése, amelyet semmiképpen sem tesz „jogossá” a polgári és szociáldemokrata irodalomszemlélet és szocializmus-ellenessége. Kun Béla cikke a „munkás-kultúrszövetségről”, a Németh Lajos álnévvel írott kulturpolitikai írások (megannyi helyes, maig érvényes felismerésük, a politikamentes kultúrmozgalmi törekvésekkel való jogos vitájuk ellenére) elég nyíltan tartalmazták a lenini koncepcióval szembeni vagy legalábbis az azt nem ismerő felfogást. Pl.: „Nem; kultúrát a munkásoknak, hanem munkáskultúrát” (263. l.). A lenini „kulturális forradalom” koncepcióját a marxista filozófia csak újabban rekonstruálta a maga teljességében, eredeti gazdagságában, de lényege már a 20-as években is világos volt. Az osztályfölöttséget hangoztató polgári kultúra-koncepcióval szemben hamis, szektás alternatíva volt a „saját osztálykultúra”-ra törekvés (lásd 269. l.).

Nem igaz az, hogy alig történt valami az első kiadás megjelenése óta a 100% és a szocialista irodalom népszerűsítése terén (6—7. l.). Bántóan igazságtalan megfogalmazás ez is: „Azt hiszem, hogy mind a mai napig sem tették vizsgálat tárgyává, hogy 1919 után milyen törés állott be a haladó magyar irodalom fejlődésében, meddig tartott ez és mikor, milyen körülmények között indult meg újból a felemelkedés korszaka” (64. l.). Ha az első kiadásban fogalmazta is meg ekként a szerző: félrevezető, durva torzítás ez 1973-ban. Érvényesül természetesen ez a kissé türelmetlen, a „táboralanság”-ot és az „egyedüliség”-et sugalló szemlélet a 20-as évek második fele társadalmi-szemléli-irodalmi tendenciáinak értékelésében is.

Lehetetlen helyütt végigvenni Tamás Aladár tanulmányának fontosabb elvi-történeti megállapításait. Szerkesztői előszó, átdolgozás és módosítás híján korszerűtlen (bár sok értékes adatot, találó elemzést tartalmazó) irodalomtörténeti koncepció érvényesül itt, szinte „visszavéve” az utóbbi egy évtized kutatási eredményeit. A 100% ténylegesen kiemelkedő jelentőségét egy percig sem vonja kétségbe az, aki az előzmények és a rokon típusú, baloldali lapok árnyaltabb mérlegelésére figyelmeztetett, akár a szocialista *Együtt és Munka*, akár a polgári folyóiratok viszonylatában. Azt is —

enyhén szólva — túlzásnak érzem, hogy „8 éven át [1920–27] egy sor sem jelent meg a magyar sajtóban a Szovjetunióról, ami nem a gyűlölet és a rágalom forrásából táplálkozott volna” (82. l.). S bármennyire jogosult is a Kassák-féle *Munka* defetista politikai cikkeinek éles bírálata, egy népszerű kiadvány nem közölheti újra megjegyzés nélkül azokat a durva hangnemű s érvelésükben is sokszor hibás cikkeket, amelyekben Kassák és folyóirata „a trockizmus nyílt, tudatos propagálója”-ként jelenik meg (321. l.), illetve ezt írják: „Ugyanekkor, hogy »baloldali« legyen a lap, néhány cikkében a Szovjetuniót dicséri — persze ez arra jó, hogy a trockista agitációt és a szociálfasiszta nézetet az olvasó könnyebben bevegye.” (321.)

Irodalompolitikai-esztétikai síkon is érvényesül ez a szemlélet s nemcsak a korabeli 100%-ban, hanem kissé Tamás Aladár mai tanulmányában is. Pákozdy Ferenc mégoly becsületesen-pártos, jószándékú, de rossz versét (159. l.) azzal véli jellemezni a szerző (noha előzőleg kijelenti: „nem azért mondom el [ezt], mintha ezzel a költemények színvonalát kívánnám bizonyítani”), hogy a költő hathónapi börtönbüntetését — ami emberi-világnézeti szempontból meg-rázó és tiszteletreméltó, de nem „esztétikai” érv! — említi. „Ez a súlyos ítélet, aminő magyar költőt egyetlen verséért alig-alig ért, az akkori magyar hatóságok válasza volt, ami a költemény tartalmára és irodalmi színvonalára egyaránt vonatkozott” (70. l.).

A szocialista irodalom és kritikai öntudata fejlődésében történelmileg szükségszerű és komoly értékeket is felmutató periódus volt ez a proletkultus időszak. Elvi-elméleti tanulságai és történelmi funkciója azonban a szubjektív körülményekkel együtt is objektív kritika tárgya kell legyen. Ettől tudomány ugyanis a tudomány. S egyébként már a húszas évek végén feltűnt egy másik szocialista tendencia is mind a lírában, mind a kritikában, amely gyökeres fordulatot, valóságos vitát jelentett ezzel a szemlélettel. A mai történelmi értékelés tehát a korabeli „erőviszonyokra”, „alternatívákra” is építhet. Már 1928-ban s egy polgári lapban megfogalmazta József Attila azt a máig érvényes marxista gondolatot, hogy „A formai szempontoktól eltekintve, minden szocialista pretenzióval fellépő költővel kapcsolatban — éppen a szocializmus érdekében — első-sorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyiben élte át a szocializmust mint költészetet, vagy pontosabban szólván, eszmei tartalmát mennyiben sikerült lelkivé váltani. Ez fontos szocialista szempontból, mert *anélkül még a munkásság osztályharca is válhat szocializmus-ellenessé*, és fontos nem-szocialista szempontból, mert egy tömegmozgalom emberi mélységét méri” (József Attila: *Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei*. = *Nyugat*, 1928. június 16. illetve JAÖM III. kötet, 10. l.).

Agárdi Péter

MÓRICZ LILI: KEDVES MÁRIAI!

Móricz Zsigmond levelei Simonyi Máriához. Bp. 1973. Magvető K. 329 l.

Több mint egy évtizede jelent meg Móricz Zsigmond levelezésének első gyűjteménye F. Csanak Dóra szerkesztésében, a legkorszerűbb filológiai igényeknek megfelelő, minden fontos tudnivalót tömören és világosan összefoglaló jegyzetekkel. A kétkötetes kiadvány valóságos irodalmi szenzációként hatott, annak ellenére, hogy az író jogutódjai elzárkóztak attól, hogy Móricz Zsigmond hagyatékából bármit is a szerkesztő rendelkezésére bocsássanak és ennek következtében éppen a familiáris vonatkozású levelek maradtak ki az egyébként imponálóan gazdag gyűjteményből.

A most kiadott kötet, amelyet az író legfiatalabb lánya, Móricz Lili állított össze és látott el kísérőszöveggel, talán már annak jele, hogy megtört a jég és folytatódni fog Móricz Zsigmond irodalmi hagyatékának, leveleinek, néplóinak, jegyzeteinek, ismeret-

len műveinek, töredékeinek, vázlatainak a feldolgozása és kiadása — másszóval: közkinccsé tétele. De addig is, amíg ez bekövetkezik, nagy nyereség Móricz Lili gyűjteménye, amely Simonyi Máriának, az író második feleségének írt leveleket tartalmazza, megismerkedésüktől Móricz Zsigmond élete végéig, 1924-től 1942-ig. A lázas szerelem fellobbanásának napjaitól, az első házasság tragikus megszakadásán, majd az új házasság esztendein át az elhidegülés, a különválás, az érzelmi leszámolások, anyagi osztozkodások kínos-keserves epilógusáig.

Móricz Lili kísérőszövege rokonszenves szükszavúsággal mondja el a legfontosabb tudnivalókat levelek és levélcsoportok életrajzi háttéréről, és az sem zavaró, hogy megjegyzéseiből végig nyilvánvaló a rehabilitáló szándék, az a törekvés, hogy Móricz Zsigmond

és Simonyi Mária szerelmének, házasságának, konfliktusainak és szakításának az ügye végre már ne csak az író oldaláról, hanem mind a két fél egyéniségével számolva kapjon megvilágítást.

Sajnálatos viszont, hogy a kötet összeállítója a szövegekre, illetve a szövegközlés módjára vonatkozóan semmiféle tájékoztatást nem ad. Semmi sem árulja el, hogy a levelek szövegét teljes egészében közli-e, vagy kihagyásokkal, sőt a gyakran visszatérő kipontozott sorok inkább azt sejtetik, hogy a szerkesztők sok esetben csak levélrészleteket fűzött össze.

Annak, aki kéziratból ismeretlen dokumentumokat ad közre, jogában áll, hogy személyes vagy kegyeleti okokból, esetleg politikai megfontolásokból bizonyos szövegrészeket továbbra is elzárva hagyjon a nyilvánosság elől, de az ilyenfajta szövegelhagyások egyértelmű jelzésének ma már kialakult normái és módszerei vannak. A szerkesztő-kiadói munka megbízhatóságának elengedhetetlen feltétele, hogy ilyen vonatkozásban se maradjon bizonytalanságban az olvasó, illetve a kötetet forrásmunkaként használó irodalomtörténész.

Az új levelezés-gyűjtemény sok értékes dokumentumot tartalmaz, és ha radikálisanb átértékelésekre nem is inspirál, életrajzi-lélektani vonatkozásban sok mindent világosabbá tesz, bizonytalan hipotézisek hitelt erősíti vagy gyöngíti.

A legfigyelemreméltebb tanulság, hogy a most megismert levelek nyomán még jobban kiéleződik Móricz életének egyik ellentmondása, hogy elvben a házasság intézményének következetes kritikusa, de a maga személyében menthetetlenül és feloldhatatlanul házasságra rendelt, illetve még pontosabban fogalmazva *házasságra ítélt* egyéniség. Házasságon belül és házasságon kívül számára minden nő addig számít igazán, amíg teljes egészében betölti és megvalósítja a házastársi szerepet, illetve a házasság lehetőségét-ígérését jelenti számára.

Eddig is gyanús volt a regényes elképzelés, hogy két évtizede tartó házassága azért ment *váratlanul* tönkre, mert megpillantotta az igéző szépségű művésznőt és a rátörő szenvedély elől nem tudott elmenekülni. Sokkal valószínűbb az a feltételezés, hogy amikor két évtizedes együttélés után egyre nyomasztóbbá vált számára a házasság, ő maga dobta bele magát akarva-akaratlan az elviselhetetlennek érzett létformából az új szerelem sodrába. Csak ebből az aspektusból érthető, hogy felesége elvesztését aránylag védetten, nagyobb összeroppanások nélkül vészeli át, hogy a tragikus fordulat után nyomban szervezni kezdi új életformáját, vagyis az új házasság feltételeinek

megteremtését, hogy sorsa ellen akkor lázadzik igazán, amikor úgy látszik, minden áldozat hiába történt, mert Simonyi Mária nem hajlandó semmiféle kapcsolatot újrafelvételére. „*Mióta magát úgy szerelembe őrjitettem magammal együtt, azóta csak ver a szél s a vihar, semmit, semmit sem éltem, semmit nem produkáltam, most is a gerincem fáj, és a beilem táncolnak, mert folyton arra gondolok, hogy én, látja, így kiöntöm s kitérom magamat Maga előtt s maga erre a levélre sem fog reflektálni, és maga egy nekem félelmetes vitustáncban forog, nem látom, nem értem, csak rettenetesen fáj.*”

Makacs és elszánt házasság-hajszolása magyarázza azt is, hogy amikor feleségének öngyilkossága után az első hónapokban még nem sikerül Simonyi Máriával új életét elrendeznie, illetve a házasság perspektívája is bizonytalanná válik, nyomban intenzív levelezést kezd Magoss Olgával, az Ady Lajosék társaságában megismert debreceni asszonnyal és most már Magoss Olgát próbálja megnyerni a házasság gondolatának. Ha egy év múlva, 1926 júniusában, amikor Simonyi Máriával mégis házasságra lép, régi illemszabályokat követve vissza is küldi Magoss Olga leveleit Debrecenbe, ha meg is szakad néhány évre baráti kapcsolatuk, a debreceni asszony mindig ott szerepel számításaiban, terveiben mint lehetőség, aki egyszer, ha a második házassága is tönkremenne, még a felesége lehet.

Ha a Simonyi Máriának és Magoss Olgának írt levelek dátumait összevetjük, világossá válik, hogy amint súlyosabb diszharmónia következik be Móricz házasságában, nyomban megindulnak a levelek Debrecenbe, hetenként nem is egy, hanem kettő, három vagy még több, és újra meg újra nagyon fontossá válik számára a debreceni asszonyhoz fűződő barátsága.

Az 1963-as kiadvány megjelenése után olyan vélemény is megfogalmazást nyert, hogy egyesek túlértékelik ennek a barátságának a szerepét az író élettörténetében. A most megjelent kötet, bár gyűjtőkörének megfelelően egyetlen Magoss Olgához írt levelet sem tartalmaz, közvetve mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy helytelen volna ennek a kapcsolatnak a jelentőségét kisebb figyelemre méltatni. Éppen az irodalomtörténész nem bagatellizálhatja ezt a kontaktust, mert most már több, mint ezer Móricz-lével ismeretében világosan látjuk, hogy Magoss Olga volt az a partner, aki vonzódások és idegenségek sajátos feszültségének eredményeként a legérdekesebb, legészintébb, leginkább önelemző levelek írására inspirálta az író.

Móricz megíratlan *ars poeticájának* legfontosabb alaptételeit, sajátos materialista felfogásának körvonalait, első házassága

válságának körképét, az első feleség legtalálhatóbb jellemzését továbbra is a debreceni asszonyoknak küldött levelekben kell keresnünk.

Helytelen volna azonban bármennyire is csökkenti a Simonyi Máriaának szóló levelek irodalomtörténeti jelentőségét. Az új gyűjtemény alapján teljesebben értjük és ismerjük az író utolsó két évtizedének külső-belső történetét, élete eseményeit, harcait, lázait, vívódásait.

A hosszú időszak határain belül természetesen nemcsak a levelek tartalma, hangvétele, hangulata, hőtoka és stílus változott meg, hanem a levelezés egész karaktere is. Az első periódus szerelmes levelei sajátos hatást váltanak ki — természetesen nem azért, mert szerelmes levelek, elvégre elragadóan szép antológiákat is állítottak már össze ebből a műfajból — hanem mert úgy érzi az olvasó, mintha olyan előadásnak volna a nézője, ahol a rendező elvettette a szereposztást. A negyvenöt éves férfi egy erőszakos kamasz modorában követel színelmet és halmozza a diákos udvarlások stílusvirágait, a századforduló korát idéző versezetekben vall szíve fájdmáról, újra átéli magában Csokonai kikoszorúzásának történetét, amely kisgimnázista korában annyira megindította, elhatározza, hogy befejezi régen abbahagyott szindarabját Csokonai és Lilla reménytelen szerelméről. A szerepet, amelyet magára erőltet, a szenvedélyt, amelybe belelovalja magát, mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy Csokonai históriáját, a reménytelen szerelem naiv iskolapéldáját érzi a legalkalmasabb modellnek arra, hogy azon keresztül minden kínlását, szerelmi lázát és válsághangulatát kiírja magából.

Egyik későbbi levelében maga Móricz is azt írja, hogy *cukorszavakat, szóbonbonokat* küldött Simonyi Máriaának, telítve a *legédesebb* izzel, szíve érzéseivel, és ehhez hozzátehetjük, hogy az utókor számára mindenesetre sokkal érdekesebbek a második periódus levelei, amelyek már az új házasság létrejötte utáni években íródtak.

Móricz utazókedve, hévízi kúrái, Simonyi Mária színészi hivatása, amelyhez vidéki szereplések is tartoztak, tátrai és ausztriai üdülései, valamint bizonyára az a felismerés is, hogy az együttlét nem mindig jelent harmóniát — mindezek a körülmények hozzájárulhattak ahhoz, hogy sokat voltak egymástól távol, gyakran váltottak leveleket, és így — Simonyi Mária jóvoltából — sok levél maradt az utókorra.

A legérdekesebbek azok a dokumentumok, amelyeket joggal nevezhetünk „riport-leveleknek”. Ezekben éppúgy működik Móricz alakot formáló, környezetet és légkört

teremtő ereje, mint klasszikus novelláiban, sőt, annak következtében, hogy magánlevélben nem kell kritikai indulatát, embertszóló kedvét visszafognia, csak még jobban felszabadul alakító fantáziája. Regek beszámolókat küld Simonyi Máriaának felvidéki és erdélyi útjairól, a kassai estét követő banketról, fehérbajszú volt ezredesek, borotvátlan őregecske apátplébánosok, egykori vastag földbirtokosok létformává vált honfibújáról, a régi magyar világ különös rekvizitumairól, akik *édes boldogsággal élvezik az életet, a bajt, a politikai szerencsétlenségeket, üldözést, elmúlt börtönök emlékét s dicsőségét*, pár soros arcképvázlatot rögtönöz a fiatal Mecs Lászlóról is, a helyi társadalmi élet szervezőiről, falusi költők agresszív öntudatáról. Megírja nagyváradi szereplésének történetét is: négylovas hintóval, deputációval, versmondó fehér ruhás lányokkal várják, de előadóestjére nem sikerül becsalogatni a város magyar értelmiségét.

Egyik pesti levelében feljegyzi egy Fészekbeli estjének tapasztalatait, ahol Hevesi Sándorék társaságában hallgatja a színházi világ féltékeny és féktelen intrikáit, az országra zúduló gazdasági válság, a csődök, álcődök, árfolyamesések, elbocsátások és színházbukások rossz közérzetében. „*Egész este egy jó szót emberről nem hallottam*” — állapítja meg a levélben.

Amikor aztán a beszélgetés közben kiderül, hogy a gazdasági krízis miatt a legrosszabbkor hozta szóba Simonyi Mária nemzeti színházi szerződtesének ötletét, ő sem kíméli Hevesit, és leveléből egy megvesztegetéssel is gyanúsítható sötét üzletember torzkepe rajzolódik ki a rendező-igazgatóról, akit másutt *nemes és tiszta léleknek* nevezett.

Móricz Lilit is foglalkoztatja a probléma: melyik változatnak higgyen? A levélbelinek-e vagy a másíknak, amely a nagy rendező és a vonzó egyéniség vonásait rögzíti.

A kérdés jogos, de nemcsak Hevesi, hanem Simonyi Mária és Móricz életének, pályájának bármely más szereplőjével kapcsolatban is. Annyi bizonyos, hogy Móricz nem akarta sem a világot, sem önmagát becsapni, és nemcsak arról van szó, hogy változott is időnként az emberekről alkotott véleménye. Elsősorban azt kell számításba venni, hogy a levélbeli reflexióknak más a viszonyuk az érzékelhető valósághoz, mint az éret műveknek. A Móricz leveleiből kibontakozó önportré éppen azért lényegében nem másítja, hanem gazdagítja, árnyalja, kiegészíti és korrigálja a továbbra is legkompetensebb érvényű képet, amelyet az író életműve alakított ki a kortársakban és az utókorban.

Vargha Kálmán

Vita Fekete Sándor Petőfi-életrajzának első kötetéről

(1973. december 20.)

A Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály rendezésében, Lukácsy Sándor elnökletével került sor *Fekete Sándor Petőfi Sándor életrajza* első kötetének (A költő gyermek- és ifjúkora. Akadémiai Kiadó, 1973.) intézeti vitájára.

Bevezetésképpen *Fekete Sándor* elmondta, hogy a tudományos vitát, tapasztalatszerét még inkább hasznosíthatta volna a kiadás előtt, de így sem haszontalan — most már a második kötet szempontjából. Elsősorban elvi-módszertani segítséget vár, hiszen a második kötet elkészítése lényegesen nehezebb feladatot jelent.

Kiss József írásos véleményét távollétében olvasták fel. Mint a könyv lektora, rámutatott arra, hogy a lektori jelentés óta milyen pozitív változtatásokat eszközölt művén a szerző. Részletesen kitérve a Petőfi-életrajz létrehozásának történetére, bonyodalmaira, olyan vállalkozásnak minősítette *Fekete* könyvét, amely a *Dienes András* tervezte múltén lényegesen szerényebb feladatot lát el, de — összhangban jelenlegi ismereteinkkel — ténylegesen megvalósítható. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a második kötet elkészítése sokkal nehezebb lesz, mivel nem áll annyi feltárt adat *Fekete* rendelkezésére, mint az első kötet esetében; példákat hozott fel arra, hogy mennyire bizonytalan a filológia Petőfi életútjának e szakaszát illetően (pl. a közismerten nagy „Júlia-irodalom” súlypontja mindig is Petőfiné második házasságának erkölcsi dilemmája volt, de az első házasságról igen keveset irtak), ezért megkerülhetetlen a kiegészítő alap kutatás.

Hozzászólásában *Horváth Károly* hangsúlyozta, hogy Petőfi életrajzának feltárása egészen sajátos nehézségek elé állítja a kutatót, mivel a többi XIX. századi írónkról korántsem található annyi egymásnak ellentmondó emlékezés, életadat. Nyilván ez az oka az életrajz puritán adatszerűségének, hogy a könyv nem annyira olvasható. De a nagyobb színesség nem ártott volna a tudományosságának, különösen hiányzik a színes környezetrajz, a természeti és az emberi környezet leírása (pl. a sárszentlőrinci vagy a selmeci tartózkodás idején). Módszertani problémát jelent a tudományos életrajz és a monográfia műfaji elkülönülése is; véleménye szerint az életrajz sem nélkülözheti a művek keletkezéstörténetét, sőt a versek vallomáserképét sem, bár az utóbbi esetben az átpoetizálás lehetőségével mindig számolni kell. Ilyen szempontból *Fekete* kitűnően használta fel a katonakori versek nyújtotta anyagot; kár, hogy másutt lemond erről.

K. Kovács Magdolna a versidőrend problémájára hívta fel a figyelmet. Az I. kötetben a versek keletkezési idejének még nem sok szerepe volt, szemben a II. kötetel. Nehézséget okoz majd, hogy a kritikai kiadás munkálatai elmaradnak az életrajzétól; nem beszélve arról, hogy *Martinkó András* tanulmányai nyomán teljesen bizonytalanná vált az eddigi kronológia.

T. Erdélyi Iлона felvetette, hogy a II. kötet nem kerülheti meg a monografikus feladatokat, így pl. a rokon szellemi mozgalmakkal — az „ifjú német” irókkal, a Vormärzcel — való foglalkozást. Ehhez a kérdéshez kapcsolódva, *Lukácsy Sándor* óvott attól a veszélytől, ami az irodalom nagy részére jellemző: a Junges Deutschland értelmét túlzottan kiszélesítették, a fogalom így elvonttá vált; értékelését pedig nem lehet analóg módon kiterjeszteni más országok hasonló elnevezésű mozgalmaira, pl. a Jeune France kifejezetten maradi volt.

Hozzászólásában *Szabolcsi Miklós* az életrajzírás nehézségeit hangsúlyozta. Saját tapasztalataira is hivatkozva, elvetette a „teljesség” eszményét: a műelemzés és az életrajz bármennyire is szorosan összefügg, a kettőt el kell választani, együttes vizsgálatuk ma még keresztülvihető. Kifogásolta *Fekete* könyvében az állandó polemikus élt, véleménye szerint a vitának inkább lábjegyzetben van helye, az előző Petőfi-kutatók lélektana sem érdekes egy tudományos igényű életrajzban.

Veres András a módszertani problémákra hívta fel a figyelmet. Az életrajz gyakorlati haszna nyilvánvaló, műfaji dilemmái azonban megoldhatatlannak tűnnek. Sokszor kevés a tudományosan hitelesíthető adat, így azután más „töltő” anyag kerül a helyére, pl. *Fekete* könyvében

a filológiai polémia. A költői életrajzban óhatatlanul keveredik a művek litterális és metaforikus síkjá, már az I. kötetben is előfordul vermotívumok túlzottan direkt származtatása (pl. az „Elhull a virág, eliramlik az élet” sor visszavezetése Schifferdecker tanító könyvére). El kellene dönten, hogy mit tartunk az életrajz elsődleges céljának; az adatok hitelének feszegetése nemcsak azt eredményezi, hogy az életrajz nem lesz szórakoztató olvasmány, hanem azt is, hogy a folyamatos pályakép előadása megszakitottá, töredezetté válik. Tisztában kell lennünk azzal is, hogy a tudományos törekvés igen kevéssé érvényesülhet, ha annyira ellentmondóak az adatok, mint Petőfi esetében. A „tudományos” mérce szükségképpen szubjektív lesz; pl. Fekete az egyik helyen a beszámoló hitelességére annak jelentéktelensége alapján következtet, máshol pedig úgy dönt szembenálló vélemények között, hogy az igazság „mint nem ritkán, ezúttal is középen található meg”. A jelentéktelenség vagy az arany középut mérceje azonban egyáltalán nem biztos, hogy valóban az igazsághoz segít. Az életrajz további műfaji veszélyei a teológikus visszavetítés és a jelentőség-torzítás, ezeket sem tudja Fekete mindig elkerülni. Természetesen nem a Petőfi-életrajz problémái ezek, hanem általában műfaji nehézségek, végiggondolásuk éppen ezért a II. kötet elkészítése előtt mindenképpen hasznosnak látszik.

Szabolcsi Miklós nem értett egyet a teológikus visszavetítés veszélyével, mivel az életrajzírónak szükségképpen fel kell állitania előre egy lélektanilag meghatározott személyiségképet, e munkahipotézist azután később a munka során módosíthatja. Kétségtelen, a pszichológia egyelőre ebben kevés segítséget nyújt az irodalmárnak.

Sötér István igen hasznosnak ítélte a vitát, mivel olyan problémákra hívta fel eddig is a figyelmet, amelyek a következő kötetek munkálataiban döntőek lesznek. Kiemelte az előadásmód és a nyelv jelentőségét az irodalomtörténeti munkában, ebből a szempontból Fekete könyvét mintaszörűnek érzi. Ami hiányérzetet okoz, az a korrajz elmaradása: hiányzik a korabeli Kecskemét, Sopron stb. képe, az akkori Jókai, Bajza, Vörösmarty, Liszkay vagy a Vachotok alakja; mindennek a további kötetekben még nagyobb súlya lesz. A születés körülményei a kevésbé jellemző problémák közé tartoznak Petőfi esetében, ezen csak ilyen kritikai módon lehetett túljutni, később azonban már el kellene hagyni a vitát. Az életrajz műfaji sajátosságairól már sok szó esett, de nem vetette fel senki a személyiség kérdését. Pedig a jó — lehet, hogy kevésbé tudományos, de mindenképpen érdekes — életrajz igényli a személyes állásfoglalást, pl. *Hatvány* a maga Adyval való kapcsolatát vetítette bele Petőfi-életrajzába, a Petőfi—Jókai viszony megítélésekor. Éppen a személyesség hiányzik leginkább Fekete könyvéből, ezt feltétlenül meg kell oldani a további kötetekben. Kíváltk olyan kérdésekben, mint Petőfi családjának megrajzolása, hiszen Szendrey Júlia vagy Petőfi Zoltán alakja végre alapos, újszerű megvilágítást igényelne.

Szegedy-Maszácz Mihály, a korábbi felszólalókkal szemben, a józan tárgyilagosságot hangsúlyozta mint az életrajz fő érdemét. Fekete éretnének tartja azt is, hogy nem követi azoknak a példáját, akik az életmű felől következtetnek vissza az életrajzra. Kár, hogy az életrajzi nézőpont nem mindig érvényesül, így pl. az esztétikai megközelítéssel keveredik, amikor *Szerb Antal*al szemben úgy érvel, hogy Petőfi szeretete szülei iránt nem lehet biedermeier-téma, mivel valóban szerette a szüleit; vagy amikor *Horváth János* szerepjátszás-elméletét bírálva ugyanabba a módszertani hibába esik bele, mint az elmélet létrehozója: nem veszi észre, hogy az életrajzi és a költői én más síkon fejt ki tevékenységét. Nem eléggé árnyalt és kifejtett a nemzetkarakter és a fajelmélet összefüggéséről szóló rész; és a korrajz hiányosságai miatt félreérthetővé válik számos utalás, pl. a fiatal Széchenyi magyarságának vagy a pesti német polgárság hazafias érzelmeinek megítélésében. A könyv hangnemét csak ott találja zavarónak, ahol eltér a munka túlnyomó részében uralkodó józan tárgyilagosságtól, pl. a 315. lapon olvasható: „a kétsoros jegyzetre esetleg több idő kell, mint egy kétíves általános teoretikus fejtegetés megírására”.

Hozzászólásában *H. Törő György* elsősorban filológiai kérdésekkel foglalkozott. Az ifjúkori *Lanc versei* című kéziratot füzetke címének visszaállítottsát „Lanc versei” formára nem tartja megalapozottnak, mivel nem elégséges érv a Lanc ellen, hogy nem tudjuk, mit jelent; jobb megmondani, hogy nem tudjuk, mint „megmagyarázni” a nem igazolható. Már korábban is óvta a szerzőt attól, hogy a korábbi, meghaladott eredményeket olyan fűtött indulatú hánemben tárgyalja, mint ahogy ez történik. Nem szabad eltekinteni attól, hogy pl. *Ferencki* a Petőfi színészletére vonatkozó adatokat nem ismerhette, mivel azok nagy része csak a legutóbbi években került elő; nem beszélve arról, hogy számos részletkérdésben — így Pákh kezesség-vállalásában — ma is hitelesebbnek látszik *Illyés Gyula* intuitív megközelítése, mint a nem egészen megbízható, illetve egyáltalán nem döntő adatok alapján készült új feldolgozás.

Szörényi László azokhoz kapcsolódott, akik a tudományos életrajz műfaji nehézségeit feszegették. Már az antikvitásban is megfigyelhető az életrajz két típusának kialakulása: az egyik — amit az alexandriai filológusok műveltek — a költői műhöz csatolt kommentár, a művek életrajzi hátterének leírása; a másik — és ennek volt neves képviselője Plutarkhosz — a filozófiai szinten művelt életrajz, amelyben az adatok voltaképp másodlagosak, a mélyebb jellem-

tani és erkölcsi igazság igazolását szolgálják, ez a fajta életrajz erősen normatív, pedagógiai célnak. Azóta a két típus különféle keveredését lehet tapasztalni; Fekete könyvében is az ideológus Petőfi-kép nyomul előtérbe, de nem tisztán, mivel ilyen irányban sincs kidolgozva. Kérdéses, hogy lehet-e ma már tiszta műfajt írni. Másik probléma, hogy nem eléggé alapos annak feltárása, Petőfi műveltsége hogyan alakult ki; Fekete ebben csak a feltárt adatokat foglalja össze. Nem véletlen, hogy a legerősebb rész a vándorszínészetről szóló, hiszen a szerző itt támaszkodhatott leginkább saját kutatására. Mindenestre, a következő kötetekben, amelyekben Petőfi már Pesten a magyar kultúra fősodrában áll, alkalmatlan a személyére összpontosító megközelítés, a személyes síkról át kell térni az általános síkra.

Lukácsy Sándor a Petőfi-életrajz szabatos nyelvét dicsérte, filológiai szempontból is mindössze egyetlen súlyosabban kifogásolható helyet talált. A fő problémát — kivált a következő kötetek vonatkozásában — abban látja, aforisztikusan fogalmazva, hogy Fekete az I. kötetben megírta a legnagyobb magyar vándorszínész élettörténetét, most már a legnagyobb magyar költőt kell megírnia.

Válaszadásában Fekete Sándor mindenekelőtt köszönetet mondott az őszinte bírálatért. A felszínes méltatásnál lényegesen nagyobb segítséget jelent a kemény, de elmélyült szakmai kritika. Különösen a módszertani kérdések felvetését érezte fontosnak; bár a műfaj nehézségeit tapasztalatból ismeri, ennyire rendszeresen nem gondolta át. Műelemzésre a továbbiakban sem vállalkozik, csak a művek keletkezéstörténetével kíván foglalkozni, és kérdéses, jut-e hely valamennyi műnek. A korrajzra mindenképpen nagyobb súlyt fog fektetni; azt még nem látja, mennyire lesz mód saját alapkutatásokat végezni. A tévedés kockázatát természetesen még inkább vállalnia kell a következő kötetekben, filológiai kérdésekben azonban továbbra is kénytelenek vagyunk hipotézisekkel élni. Ez után részletesen vitatta a felhozott filológiai ellenvetéseket. Végül könyve polémikus jellegét magyarázta; éppen ezt tartotta „személyes ügy”-nek, — hogy hangneme ilyen, az talán írói alkatából következik. A Petőfi-képre ráakodott legendák felszámolása azonban elsősleges feladata kell hogy legyen a tudományos irodalomnak.

Rákóczi-ülésszak

Pécs, 1974. március 22—23.

A Pécsi Akadémiai Bizottság és a Pécsi Tanárképző Főiskola 1974. március 22—23-án a Rákóczi kori kutatások eredményeit tárgyaló tudományos ülésszakot szervezett. Az elmúlt évi márciusi budapesti és az őszi vajai tudományos találkozó (vö. ItK 1973. 5. 6. sz.) után a pécsi Rákóczi ülés immár a harmadik Rákóczi korra vonatkozó szakmai eszmecsere. Az ülésorozat módot ad a Rákóczi-szabadságharc és kuruc emigráció kutatási problémáinak több oldalról történő vizsgálatára.

A pécsi ülészak elnöke, Köpeczi Béla a MTA főttkára megnyitójában megemlékezett azokról a feladatokról, amelyek Rákóczi születésének közelgő 300. évfordulója alkalmából a kutatókra várnak. Különösen a helytörténet kutatóit buzdította munkára, tekintettel arra, hogy Pécs és a Dunántúl Rákóczi-korabeli történetéről igen keveset tudunk. A Rákóczi szabadságharc történetének és művelődéstörténetének kutatását nem csupán az évforduló teszi elsőrendű feladatunkká, meghatározó szerepet tölt be a nemzeti tudat formálásában is, ám nincs egységes hagyománykép, minden kor és minden osztály másként ábrázolta a nemzet XVIII. századi függetlenségi háborúját. Ma már megvan a lehetőségünk az objektív valóság megismerésére, a belső ellentmondások feltárására, a problémák megoldására, az események helyes értékelésére. A Rákóczi szabadságharc három fő eszménye: a nemzeti függetlenség, a társadalmi haladás és a nemzeti közösséghez való tartozás tudata. E három aspektusból kell levonnunk a tudományos kutatás eszmei tanulságait — mondotta.

R. Várkonyi Ágnes, a MTA Történettudományi Intézete I. Magyar Történeti Osztályának vezetője előadásában, melyet *Kuruc hagyomány és történeti népiesség* címmel tartott, Kőlcseytől elindulva napjainkig vizsgálta a népi eredetű történeti énekanyag történeti és eszmei forrásértékének problémáját. A Rákóczi szabadságharc társadalmi tudatát új szemlélet alapján elemezte, a témát külföldi analógiákkal is megvilágította. Felolvasása széleskörű tárgyiismeretével nem csupán forrásfelkutató és tudománytörténeti, hanem elvi jelentőségű vizsgálódás is volt. Végző konklúziója: „A népi hazafiság nem a nemesi rendi ideológia leszármazottja — amint ezt a nemesi romantika és a szellemtörténeti irányzat magyarázta — hanem a parasztság antifeudális és országvédelmi harcaiból, önmagát szervező demokratikus törekvéseiből származó tapasztalatok összességét kifejező magatartás volt ebben az időben, olyan tudat, amelyben nemzeti és antifeudális elem már szerves egységben tűnik elénk”.

Hopp Lajos a MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi osztályának vezetője előadásában a *lengyel—magyar hagyományok* új témakörét vizsgálta a *Rákóczi-szabadságharc* és

emigráció irodalmában. Irodalom- és művelődéstörténeti kutatásai újabb eredményeivel dokumentálta elvi jelentőségű megállapítását, hogy „a Rákóczi kori lengyel—magyar érintkezések azért érdemelnek különös figyelmet, mivel a feudális évszázadok közös hagyományainak egyik új, modernebb fázisát jelentik”. Az előadás fölvetette a modern kapcsolattörténeti kutatási módszerek problémáit és követelményeit; és egyben példa volt a módszer eredményes alkalmazására.

A tudományos eszmecsere második napján Andrásfalvy Bertalan, a MTA Dunántúli Tudományos Intézet tudományos főmunkatársa és Szita László a Baranya megyei Levéltár igazgatója tartott előadást: *Délkelet-Dunántúl népeinek sorsa a Rákóczi-szabadságharc idején* címmel. Arra a kérdésre próbáltak feleletet találni, hogy miért nem volt tartós a Dunántúlon a kuruc hatalom. Gazdag levéltári anyaguk több problémát új megvilágításba helyezett. Foglalkoztak az ún. rác-kérdéssel, a rác-probléma előzményeivel, a dunántúli hajdúsággal, az élmény és hagyomány kérdéskörével.

A Rákóczi-ülés alkalmával a Főiskola dísztermének előcsarnokában kiállításra került Martyn Ferenc festőművész figyelemreméltó kuruc sorozata. S. Hárs Éva művészettörténész, a Baranya megyei Múzeum igazgatója, *Vázlatok a kuruc korról* című előadásában Martyn Ferenc sorozatát méltatta.

Az előadást számos hozzászólás, illetve vita követte; Ruzsás Lajos, Käfer István, Ferenczi Imre, Benda Kálmán, Molnár Mátyás, Angyal Endre, Tóth István szólaltak fel. A vita tanúságait a második napon elnöklő R. Várkonyi Ágnes foglalta össze.

Végezetül az ülészak résztvevői meghallgatták Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence feldolgozásában a Körtélyfa és a Rákóczi kesergője, valamint a Csinom Palkót Balatinecz Márta kítűnő tolmácsolásában.

A Rákóczi kori kutatók érdeklődését felkeltő ülésorozat az év őszén tovább folytatódik.

E. J.

UNITED STATES DEPARTMENT OF AGRICULTURE
BUREAU OF PLANT INDUSTRY
WASHINGTON, D. C.
PLANT INDUSTRY DIVISION
PLANT INDUSTRY REPORT NO. 100
PLANT INDUSTRY REPORT NO. 100

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. V. 28. — Terjedelem: 10,5 (A/5) ív
74.474 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Сюч, Й.: Францисканское протестантское течение на фоне венгерской крестьянской войны и реформации	409
Кишиш, Ф.: Фостоланьи как журналист	436

Краткие сообщения

Штолл, Б.: Исправления к текстам стихотворений Балашши	454
Вашархейи, Ю.: Переводы стихотворений, сделанные Альбертом Сенци Мольнаром в примечаниях изданий Матьяша Неки Вёрёша	460
Суроми, Л.: Янош Арань: Очная ставка с покойником (Метрический анализ)	461
Лацко, А.: Ади и Чоконан	467
Семере, Ш.: Жолт Бёти как эстетик	476
Сенеши, Ф.: Об одной особо звучащей разновидности рифмы	481

Дискуссия

Имре, Л.: Ромхани Пала Дьюлаи	487
Давидхази, П.: Ромхани Пала Дьюлаи: Жанр и оценка	496

Обзор

Аладар Комлош: Поэзия и суждение (Тамаш, А.)	502
Слышащие законы (Вадаш, Й.)	504
Роберт Дан: Гуманизм, реформация, антитринитарское движение и еврейский язык Венгрии (Бан, И.)	508
К. Шахова: Венгерская литература 20—40-ых годов XIX-ого века (Х. Лукач, Б.)	511
Дьюла Барла: Основные идеи Жигмонда Кеменья перед 1849 (Риго, Л.)	513
Аладар Тамаш: История 100% (Агарди, П.)	518
Лили Мориц: Дорогая Мария (Варга, К.)	520

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon:
185-612.

SOMMAIRE

- Szűcs, J.: Un courant d'opposition franciscain à l'arrière-plan de la guerre des paysans et de la réformation hongroises 409
 Kiss, F.: Kosztolányi, le journaliste 436

Bulletin

- Stoll, B.: Corrections de texte aux poésies de Balassi 454
 Vásárhelyi, J.: Les traductions en vers d'Albert Szenci Molnár dans l'appendice de quelques éditions de Mátyás Nyéki Vörös 460
 Szuromi, L.: János Arany: Tetemre hívás (Épreuve de la confrontation) (Analyse métrique d'une poésie) 461
 Laczkó, A.: Ady et Csokonai 467
 Szemere, S.: Zsolt Beöthy, l'esthéticien 476
 Szénási, F.: Sur une espèce de rime d'une harmonie étrange 481

Discussion

- Imre, L.: Le *Romhányi* de Pál Gyulai 487
 Dávidházi, P.: Le *Romhányi* de Pál Gyulai: genre et jugement de valeur 496

Revue

- Aladár Komlós: Költészet és bírálat (Poésie et critique) (*Tamás, A.*) 502
 Meghallói a törvényeknek. (Ceux qui entendent les lois.) (*Vadas, J.*) 504
 Róbert Dán: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. (Humanisme, réformation, antitrinitarisme et la langue hébraïque en Hongrie) (*Bán, I.*) 508
 К. Шахова: Венгерская Литература 20–40-х годов XIX-ого века (*H. Lukács, B.*) 511
 Gyula Barla: Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt (Les idées principales de Zsigmond Kemény avant 1849) (*Rigó, L.*) 513
 Aladár Tamás: A 100% története (L'histoire de la revue „100%”) (*Agárdi, P.*) 518
 Móricz: Kedves Mária! (Ma chère Marie.) (*Vargha, K.*) 520

Chronique

